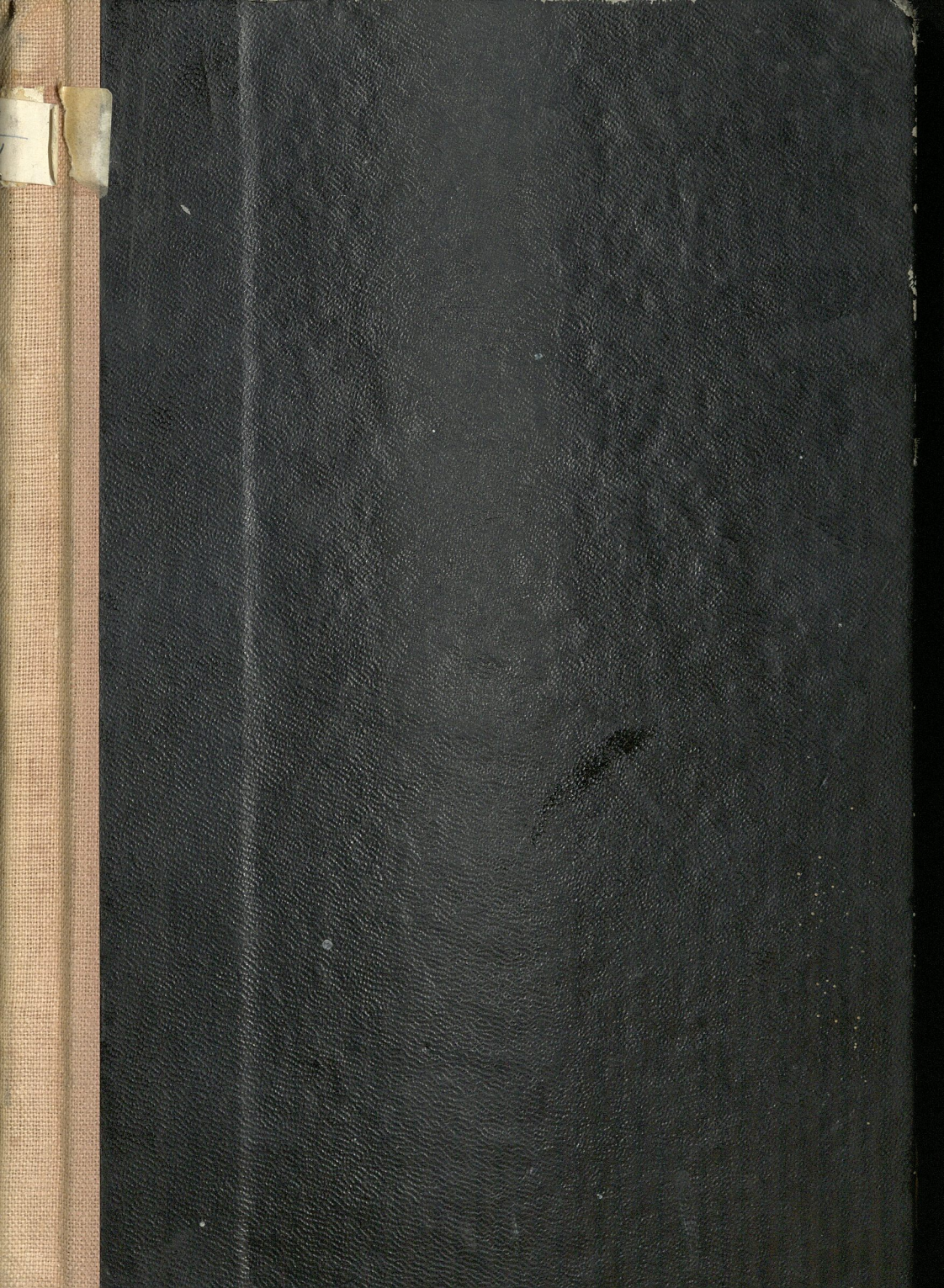

WAMMES
TAMATAQTUKAI
OMIAIAI

188
19

Ε.Ε. ΠΑΙΔ
ΠΑΙΔ
ΗΡ.
Αριθ. 1464
6,404

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθ. 19 | 3811

141

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Γεν. αριθ. _____
Κατηγορία _____
Βιβ. αριθ. _____

62
23

WILLIAM JAMES

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΕΡ ΣΑΤΗΡΟΠΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ

Γεν. αριθ. _____
Κατηγορία _____
Βιβ. αριθ. _____

6,244

ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΟΥ ΤΗΣ Μ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Γεν. αριθ. _____
Κατηγορία _____
Βιβ. αριθ. _____

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

1911

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἀριθ. αὔξ. 77
Κατηγ. 2 5 1 5 7 η / φ α κ σ υ δ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Αἱ ὁμιλίας αὗται εἶναι ἐπιτομή δημοσίων περὶ ψυχολογίας ἀναγνωσμάτων, ἅτινα ὁ πρὸ ὀλίγων μηνῶν τελευτήσας τὸν βίον ἐπιφανῆς Ἀμερικανὸς ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος *William James* ἐποιήσατο τῷ 1892 ἐν τῇ πόλει *Cambridge* πρὸς τοὺς διδασκάλους κατὰ παράκλησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ *Harvard*. Τὴν ἐπιτομὴν δὲ ταύτην ἐξέδωκεν ὁ συγγραφεὺς ὀκτὼ ἔτησιν ὕστερον ἐπιγράψας «*Talks to teachers on psychology*». Περιλαβὼν ἐν αὐτῇ, ὡς αὐτὸς οὐτως λέγει ἐν τῷ προλόγῳ αὐτοῦ, πάντα τὰ οὐσιώδη καὶ πρακτικῶς χρήσιμα πρὸς τὴν τοῦ διδασκάλου τέχνην καὶ ὀλίγα καὶ δὴ τὰ θεμελιωδέστατα διατηρήσας ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ψυχολογίαν ἐφιλοτέχνησεν ἔργον παιδαγωγικὸν περισπούδαστον, ὅπερ ἑλλόγως ὁ γνωστὸς Γάλλος παιδαγωγικὸς *Γαβριὴλ Compaugré* ἐκάλεσεν *un petit chef-d'œuvre*¹. Ὁρμώμενος ὁ *James* τὸ μὲν ἐκ τῆς ὑπὸ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας ὠμολογημένης ἀρχῆς, ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τι σταθερὸν καὶ πεπηγός, ἀλλὰ διατελεῖ ἐν διηνεκῇ ροῇ καὶ ἀλλοιῶσει, ὅτι δῆλα δὴ τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον συγκροτοῦσιν ἀδιαλείπτως διαδεχόμενα ἀλληλα κύματα αἰσθημάτων, παραστάσεων, συναισθημάτων, ὀρέξεων καὶ θελημάτων συμπαγῶς συνυφασμένων καὶ ὅλον τι ἐνιαῖον καὶ ὁμογενὲς ἀποτελούντων, τὸ δὲ ἐξ ἰδίων ψυχολογικῶν θεωριῶν, οἷον ἐκ τῆς βιολογικῆς ἐκδοχῆς τοῦ πνεύματος ὡς ὄργανου τῆς τοῦ ἀνθρώπου προσαρμογῆς πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιέχον, ἐκ τῆς φυσιολογικῆς ἐξηγήσεως τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων κτλ., ἐκφέρει ἀξιολογώτατα διδάγματα λαμπρὸν ἐπιχέοντα φῶς ἐπὶ παντοῖα παιδαγωγικά ζητήματα, διατυποῖ εὐστόχους κανόνας καὶ παρέχει πολυτίμους πρακτικὰς ὑποθήκας πρὸς τοὺς ἀσχοῦντας τὸ ὑψηλὸν ἅμα καὶ ἀκανθῶδες ἔργον τοῦ διδα-

ΑΘΗΝΑΙ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ", Κ. ΜΑΪΣΝΕΡ & Ν. ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ 8126

¹ *L'éducation intellectuelle et morale. Paris 1908, IX.*

σκάλου. Τὰ διδάγματα ταῦτα, τοὺς κανόνας καὶ τὰς ὑποθήκας ἐπιθυμοῦντες νὰ καταστήσωμεν γνωστὰ καὶ τοῖς παρ' ἡμῶν διδασκάλοις, ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἐξελληνίσωμεν τὸ βιβλίον τοῦτο, καὶ περ ἄλλως οὐκί πάσας ἀποδεχόμενοι τοῦ συγγραφέως τὰς θεμελιώδεις ψυχολογικὰς ἀρχάς. Ἐλάχιστα δὲ μέρη τοῦ πρωτοτύπου ἐνομίσαμεν καλὸν νὰ παραλείπωμεν ἐν τῇ μεταφράσει ὡς οὐδὲν ἔχοντα διαφέρον πρὸς Ἑλληνα ἀγανώστην.

Τοὺς πλείονα βουλομένους νὰ μάθωσι περὶ τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν καὶ τῶν ἔργων τοῦ *James* παραπέμπομεν εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν μεταπεφρασμένην «Ἐισαγωγὴν εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν» τοῦ Ἰταλοῦ *G. Villa*, ἐν ἣ γίνεται πολλαχοῦ μακρὸς περὶ τούτων λόγος. Ρητέον δ' ἐνταῦθα ὅτι, ὡσπερ καὶ ἄλλοι, καὶ ὁ *James* ἀπὸ τῶν ψυχολογικῶν ζητήσεων ἤρθη κατὰ μικρὸν εἰς φιλοσοφικὰς θεωρίας γενόμενος ἀρχηγὸς νέας σχολῆς **πραγματικῆς** καλουμένης (*pragmatism*), ἣς οἱ θιασῶται εἶναι πάμπολλοι ἐν Ἀμερικῇ μάλιστα (ὁ *Dewey*, ὁ *Peirce* κλπ.), ἐν Ἀγγλίᾳ (ὁ *F. C. S. Schiller*, ὁ τὴν αὐτὴν ταύτην διδασκαλίαν **ἀνθρωπισμὸν** — *humanism* — καλέσας, καὶ ἄλλοι), ἐν Γερμανίᾳ (ὁ *R. Rusk*, ὁ *Jerusalem*, ὁ καὶ γερμανιστὶ μεθερμηνεύσας τὸ ἔργον τοῦ *James* τὸ ἐπιγραφόμενον «*Pragmatism: New Name for some old ways of thinking*», κ.ἄ.), ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἄλλαχοῦ. Ἡ σχολὴ αὕτη ὅλως ἐμπειρικὴ οὕσα ἀρνεῖται τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνώσιν καὶ ἀποκρούει πᾶσαν ἀπόλυτον ἀπόφανσιν. Ἐν δὲ τῇ ἐκτιμῇσει τῶν θεωρητικῶν ἡμῶν ἀπόψεων τὴν ὅλην ἀξίαν καὶ δύναμιν προσνέμει εἰς τὴν ἐνδόμυχον ὑποκειμενικὴν τάσιν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως. Δὲν ὀφείλομεν νὰ διασχίζωμεν, λέγουσιν οἱ περὶ τὸν *James*, τὴν ἐνιαίαν συνείδησιν εἰς θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν, διότι καὶ τὸ θεωρητικὸν ταύτης μέρος, ἤγουν τὴν γνώσιν αὐτὴν, διέπουνσι σκοποὶ πρακτικοὶ καὶ διαφέροντα. Ἡ γνώσις δουλεύει εἰς τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν. Ἐλαύνεται μὲν ὁ ἄνθρωπος ὑπ' ἀκορέστου δίψης τοῦ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ὁρθὸς λόγος ἀπαγορεύει ν' ἀποδεχώμεθα ὡς ἀπολύτως ἀληθεῖς τὰς λύσεις τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, εἰς ἃ ἐκάστοτε καταντᾷ ἡ διάνοια ἡμῶν, προσαρμολοζόμεθα πρὸς τὰς ἐπιλύσεις ἐκείνας, αἵτινες εἶναι ὠφέλιμοι εἰς τὴν πρακτικὴν ἡμῶν διαγωγὴν καὶ

συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀποπλήρωσιν τῶν ἡμετέρων θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἀναγκῶν καὶ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἡμῶν σκοπῶν. Αἱ κρίσεις καὶ αἱ πεποιθήσεις ἡμῶν εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ κανόνες **πρακτικῆς ἐνεργείας** τῶν ἡμετέρων διανοημάτων κριτήριον εἶναι τὰ **πρακτικὰ αὐτῶν ἐπακολουθήματα** καὶ ἡ πρὸς τὸν βίον, τὰ ἠθικὰ ιδεώδη καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου ἀξία αὐτῶν. Εἶναι ἀληθῆ τὰ ἡμέτερα διανοήματα, ἐὰν ἐφαρμοζόμενα ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ προάγωσιν αὐτόν ὥστε ἀλήθεια κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εἶναι **ἐπαλήθευσις**, ἥτοι εὐδοκίμησις αὐτῆς ἐν τῇ πράξει. «Αἱ ἀλήθειαι», λέγει ὁ προρρημημονευθεὶς *Schiller* (*Studies in Humanism*, σελ. 12 τῆς γαλλ. μεταφράσεως), «ὀφείλουσι νὰ ὑπόκεινται εἰς ἐφαρμογὴν, ὅπως γίνωσιν ἢ ἐπὶ τέλους, ὅπως μείνωσιν ἀληθεῖς. Εἶναι ἐπίσης **προωρισμένοι** νὰ ἐφαρμοζῶνται. Εἶναι κανόνες ἐνεργείας. Κανὼν δὲ μὴ ἐφαρμοζόμενος καὶ διατελὼν ἀφηρημένος οὐδὲν κανονίζει καὶ οὐδὲν σημαίνει. . . . Ἐπακολούθημα τῆς ἐφαρμογῆς πάσης ἀληθείας εἶναι ἡ ἐξάρτησις τῆς σημασίας αὐτῆς ἐκ τινος **σκοποῦ**». Ἐν ᾧ λοιπὸν κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἐκδοχὴν ὁμολογεῖται ὅτι ἐπιστημονικὴ τις ἔννοια, **ἐπειδὴ εἶναι ἀληθής**, διὰ τοῦτο δύναται νὰ εὐδοκιμῇ ἐν τῇ πράξει καὶ ν' ἀποβαίῃ βιωφελής, οἱ ἀπὸ τῆς ἀμερικανικῆς σχολῆς τὴν ἐναντίαν βαδίζοντες ὁδὸν ἀποφαινόνται, ὅτι ἔννοιά τις, **ἐπειδὴ εὐδοκιμεῖ ἐν τῇ πράξει καὶ ἀποβαίνει βιωφελής**, διὰ τοῦτο εἶναι ἀληθής. Καθόλου δὲ πᾶσαι αἱ θεωρίαι κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εἶναι οὐκί ἰδιόσκοποι ἥτοι οὐκί αὐταὶ σκοπός, ἀλλὰ μέσα, **ὄργανα**, ὧν ἡ ἀξία ἔγκειται ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτῶν δυνάμει («*power to work*»: *James*), εἶναι προσαρμολογαὶ τῶν νοημάτων πρὸς τὰ πράγματα καὶ οὐκί ἀποκαλύψεις ἢ μεταφυσικαὶ ἐπιλύσεις τοῦ αἰνίγματος θείου τινὸς καὶ ὑπερβατικοῦ κόσμου. Τοιούτων ὄντων τῶν δογμάτων τῆς σχολῆς ταύτης, οὐδὲν θαυμαστὸν ἐάν, ἐν ᾧ ὁ Γερμανὸς *Schopenhauer* μεσοῦντος τοῦ XIX αἰῶνος, ὅτε ἐπεπόλαζον ἐτι τὰ ἰδεοκρατικὰ φιλοσοφήματα, ἀπεφαίνετο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι **ζῶον μεταφυσικόν**, ὁ Ἀμερικανὸς *James* ἀρχομένου τοῦ XX αἰῶνος, ὅτε ἐπικρατεῖ ἡ ἀπὸ τῆς πράξεως καὶ τῶν συγκεκριμένων γεγονότων συναγομένη θετικὴ γνώσις καὶ θαυμασιῶς προάγεται ἡ πειραματικὴ ἔρευνα, ὥστε νὰ θηρεύηται ὑπερτόλμως καὶ τοῦ ἀέρος αὐτοῦ ἡ παντελής χεῖρωσις,

κηρύττει, ότι ο άνθρωπος είναι **ζῶον πρακτικόν**, ότι ο προορισμός αὐτοῦ είναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατ' ἐξοχὴν **πρακτικός**, προορισμός δράσεως καὶ ἐνεργείας.

Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ, ἣν διὰ βραχυτάτων ἐπειράθημεν νὰ ὑποτυπώσωμεν, ἐπιμελῶς τις σκοπῶν ἀνευρίσκει ἀνακλυκτοῦμενα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα κατὰ τὰς συγχρόνους ψυχολογικὰς θεωρίας διεπτυγμένα καὶ πρὸς τὸν νεώτερον βίον μεθρομοσμένα, ἡγουν τὴν περὶ τοῦ **ὠφελίμου** σωκρατικὴν ἐκδοχὴν, τὴν περὶ τοῦ **πρακτικοῦ νοῦ** ἀριστοτελικὴν θεωρίαν, τὸ περὶ τοῦ **ὑποκειμενικοῦ καὶ σχετικοῦ** τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως πρωταγόρειον δόγμα («Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος». — «Τῶν πρὸς τι εἶναι ἢ ἀλήθεια») καὶ τὴν περὶ **πρακτικῆς ἐνεργείας** στωικὴν διδασκαλίαν¹. «Ὁρισμένη μορφή φιλοσοφίας», λέγει ὁ Ἐγγελοσ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς ἑαυτοῦ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (σελ. 68, ἔκδ. 1833), «εἶναι σύγχρονος πρὸς ὠρισμένην μορφήν τῶν λαῶν, ἐν οἷς ἀναφαίνεται, πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ τὴν διοίκησιν αὐτῶν, τὴν ἠθικότητα, τὸν κοινωνικὸν βίον, τὰς τούτου δεξιότητας, ἔξεις καὶ εὐμαρείας, πρὸς τὰς ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐπιστήμῃ ἀποπειρας καὶ ἐργασίας αὐτῶν, τὴν θρησκείαν, τὰς πολεμικὰς τύχας καὶ καθόλου τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις». Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος **πραγματικῆ** θεωρία εἶναι ἡ ὠρισμένη φιλοσοφικὴ μορφή ἢ σύμμετρος καὶ συνάδουσα πρὸς τὸν λαόν, ἐν ᾧ ἀνεφάνη ἐν αὐτῇ ἀποκαταφαίνονται οἱ πόθοι, τὰ πρακτικὰ ἰδεώδη καὶ αἱ τάσεις αἱ πραγματοκρατικαὶ τῶν συγχρόνων Ἀμερικανῶν, ὁ ἐνεργητικὸς καὶ δραστήριος χαρακτήρ τοῦ μεγάλου τούτου ἔθνους.

Πολλοὶ μὲν εἶναι, ὡς εἶπομεν, οἱ θιασῶται τῆς σχολῆς ταύτης, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ οἱ αὐστηροὶ ἐπικριταὶ (πρὸβλ. λ.χ. R. Eucken, *Geist. Ström. d. Gegenwart*,⁴ σελ. 47-50, ἐνθα ὀλίγον πρὶν οὗτος περάνη τὴν ἐπικρίσιν αὐτοῦ παρατηρεῖ: «Ἀλήθεια ἰδιόσκοπος μόνον οὐσα, εἶναι δυνατὴ, ἀλήθεια δὲ οὐσα ὄργανον (*instrumentale*) οὐδαμῶς εἶναι ἀλήθεια». Ὅρα προσέτι καὶ Abel Rey, *La philosophie moderne, Paris, 1908*, σελ. 328 κέ.). Προσοχῆς δ' ἄξιος εἶναι μάλιστα ὁ κρατερός ἀγών, ὃν πρὸς τὴν πραγματικὴν σχολὴν

ἀγωνίζονται οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ νέοι Ἐγγελιανοί, *Bradley, Bosanquet, Green* καὶ ἄλλοι.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἐκρίναμεν ἐπάναγκες νὰ εἴπωμεν, τοῦτο μὲν ὅπως ὑπογράψωμεν, ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπεν ὁ στενὸς χώρος, ὠχράν τινα εἰκόνα τῆς ὅλης ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας τοῦ σοφοῦ ἀνδρός, ὅστις ζῶν ἀνωμολογεῖτο παρὰ πάντων ὡς ὁ *leader* τῆς ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας, τοῦτο δὲ ἐπειδὴ καὶ ἐν ταῖς προκειμέναις ὀμιλίαις ἀναρρίπτονται γινῶμαι καὶ προφέρονται ἰσχυρισμοί, ὧν ἡ ρίζα κεῖται ἐν τῇ **πραγματικῇ ἢ πραγματοκρατικῇ** ἐκείνῃ θεωρίᾳ ἢ **μεθόδῳ**. Σημειωτέον δ' ἐν τέλει, ὅτι ὁ *James* εἶναι οὐ μόνον ψυχολόγος ὀξυνοῦστατος, ἀλλὰ καὶ συγγραφεὺς κομψότατος, οὗ ἡ ἐπιτόν ἐν Ἀμερικῇ πνευματικὸν βίον ροπή ὑπῆρξεν οὐχὶ μικρὰ μεταχειριζόμενος λόγον ἐναργῆ, χαρίεντα καὶ ἐνίοτε ἄλατι ἠρτυμένον γοητεύει ἰσχυρῶς καὶ κατακληῖ τὸν ἀναγνώστην. Τὸ δ' ἔτι μᾶλλον ἐν ταῖς ὀμιλίαις ταύταις τὸν λόγον αὐτοῦ ἐμψυχοῦν εἶναι ἅμα μὲν ἡ ζωνρὰ συμπάθεια πρὸς τὴν παιδικὴν φύσιν, ἅμα δ' ὁ βαθὺς σεβασμὸς τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὸ σεμνὸν ἀξίωμα καὶ τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν τῶν διδασκάλων, ἐφ' οἷς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀναπεπταμένως ὀμολογεῖ ὅτι κεῖται τὸ μέλλον τῆς μεγάλης αὐτοῦ πατρίδος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 22 Ἰανουαρίου 1911.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΣ

¹ Πρὸβλ. Eistler, *Wörterbuch d. philos. Begriffen*³ ἐν λ. *Pragmatismus*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Μεταφραστοῦ	γ'—ζ'
Κεφάλ.	I. Ψυχολογία καὶ διδακτικὴ τέχνη	1—10
»	II. Ἡ ροὴ τῆς συνειδήσεως	11—15
»	III. Ὁ παῖς ὡς ὄργαν ὀργανισμός	16—21
»	IV. Ἀγωγή καὶ διαγωγή	22—24
»	V. Ἡ ἀνάγκη τῶν ἀντιδράσεων	25—28
»	VI. Ἀντιδράσεις ἔμφυτοι καὶ ἀντιδράσεις ἐπίκτητοι	29—33
»	VII. Αἱ ἔμφυτοι ἀντιδράσεις	34—46
»	VIII. Οἱ νόμοι τῆς ἕξεως	47—56
»	IX. Ὁ συνειρισμός τῶν παραστάσεων	57—65
»	X. Τὸ διαφέρον	66—72
»	XI. Ἡ προσοχή	73—84
»	XII. Ἡ μνήμη	85—104
»	XIII. Ἡ κτήσει τῶν παραστάσεων	105—111
»	XIV. Ἡ πρόσληψις	112—120
»	XV. Ἡ βούλησις	121—141

I

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Ἐν τῇ γενικῇ πρὸς ἐξέγερσιν καὶ πραγμάτων ἰδεωδῶν διαφορόντων καὶ σκοπῶν σπουδῇ καὶ ἐνεργείᾳ, ἣν πανταχοῦ περὶ ἡμᾶς ἐν τῷ ἀμερικανικῷ βίῳ δύναται πᾶς προσεκτικὸς παρατηρητὴς νὰ διίδη, ἢ πρὸ δωδεκαετίας καὶ πλέον γινομένη παρὰ τοῖς διδασκάλοις πνευματικῆ ζύμωσις εἶναι ἴσως ἡ μάλιστα χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ πλείστας ὑποσχέσεις καὶ ἐλπίδας παρέχουσα. Κατὰ πάντα τὰ στάδια τῆς παιδευτικῆς αὐτῶν ἐνεργείας δύναται τις νὰ ἴδῃ παρὰ τούτοις πόθον ἀληθῶς ἀξιοθαύμαστον τοῦ νὰ διερευνησῶσι καὶ κατανοήσῶσι τὰ ὕψιστα τοῦ ἑαυτῶν ἐπιτηδεύματος προβλήματα. Ἐὰν δὲ τῶν ἐθνῶν ἡ ἀναγέννησις ἄρχεται πάντοτε ἄνωθεν, ἀπὸ τῶν σκοπούντων καὶ διανοουμένων ἀνδρῶν τῆς πολιτείας, καὶ ἐντεῦθεν κατὰ μικρὸν μεταδίδεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ κάτω, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ μέλλον τῆς χώρας ταύτης ἔχουσιν ἐν χερσίν οἱ διδάσκαλοι αὐτῆς. Ὁ ζῆλος, ὃν οὗτοι νῦν ἐπιδεικνύουσι, πειρώμενοι νὰ διαμορφώσωσι ἑαυτοὺς καὶ νὰ στομώσωσι τὰς ἠθικὰς αὐτῶν δυνάμεις, εἶναι τεκμήριον ὅτι τὸ ἔθνος πιθανώτατα θὰ προκόψῃ κατὰ πάσας τὰς ἰδεώδεις διευθύνσεις. Ἡ ἐν ταῖς ἠνωμέναις πολιτείαις ἐξωτερικὴ ὀργάνωσις τῆς παιδείσεως εἶναι καθ' ὅλου κρείττων ἴσως ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ. Τὰ παρ' ἡμῖν συστήματα τῶν δημοσίων σχολείων εἶναι λίαν ποικίλα καὶ εὐκαμπτα καὶ παρέχουσι τοσαύτας εὐκαιρίας πειράματος καὶ ζωηροῦ διαγωνισμοῦ, ὅσαι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἀπαντῶσιν. Ἡ ἀνεξαρτησία πλείστων γυμνασίων καὶ πανεπιστημίων, ἡ ἀμοιβαία σχέσις φοιτητῶν καὶ καθηγητῶν, ἡ τῶν ἰδρυμάτων τούτων πρὸς ἄλληλα ἄμιλλα καὶ αἱ λυσιτελεῖς αὐτῶν ὀργανικαὶ σχέσεις πρὸς τὰ κατώτερα σχολεῖα, ἡ ἐκ παραδόσεως ἐπικράτησις ἐν αὐτοῖς διδακτικῆς μεθόδου, ἣτις προῆλθεν ἐκ τῆς παλαιότερας παρὰ τοῖς Ἀμερι-

κανοίς ἐν χρήσει οὔσης διηγηματικῆς μεθόδου (καὶ ἤτις οὕτως ἔνθεν μὲν ἀποφεύγει τὸ ἐν Γερμανίᾳ καὶ Σκωτίᾳ ἐπικρατοῦν καθαρόν σύστημα τῶν ἀκαδημεικῶν ἀναγνωσμάτων τὸ ἥκιστα φροντιστικόν περὶ τῶν φοιτητῶν ἐκάστων, ἔνθεν δὲ εἶναι ἀπηλλαγμένη τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ παρ' Ἀγγλοῖς συστήματος τῶν ἐπιμελητῶν (tutorial system), ὅπερ ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ διδάσκοντος κόπους πολλοὺς χάριν τῶν φοιτητῶν ἐκάστων), πάντα ταῦτα (οὐδὲν δὲ θέλω νὰ εἶπω περὶ τῆς συμπαιδείσεως τῶν δύο φύλων, ἐξ ἧς πολλοὶ πολλὰ ἀπεκδέχονται ἀγαθὰ), πάντα ταῦτα, λέγω, εἶναι ἑξαιρέτως γνωρίσματα τοῦ σχολικοῦ ἡμῶν βίου, ἅπερ ἐνθυμούμενοι δυνάμεθα εὐέλπιδες ν' ἀποβλέπωμεν πρὸς τὸ μέλλον.

Ἐχοντες κάλλιστον παιδευτικὸν ὄργανισμὸν ἐνὸς ἔτι χρήζομεν, νὰ τονώσωμεν αὐτὸν διὰ τῆς μεγαλοφυΐας, νὰ εὐρωμεν ὑπερόχους ἀνδρας καὶ γυναῖκας ἱκανοὺς νὰ ἐργασθῶσιν ἐνδελεχῶς ἐν αὐτῷ καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ. Τούτου δὲ γενομένου μετὰ μίαν ἢ δύο γενεάς ἡ Ἀμερικὴ θὰ καταστῆ καθηγεμὼν τῆς παιδείας πάντων τῶν ἀνθρώπων. Ὁφείλω δὲ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι μετ' οὐχὶ μικρᾶς πεποιθήσεως ἀποβλέπω εἰς τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καθ' ἣν τοῦτο θὰ εἶναι τετελεσμένον.

Ἡ προμνημονευθεῖσα παρὰ τοῖς ἡμετέροις παιδαγωγοῖς καὶ διδασκάλοις πνευματικὴ ζύμωσις ὠφέλησε μάλιστα πάντων ἡμᾶς τοὺς ψυχολόγους. Ὁρεγόμενοι οἱ διδάσκαλοι τελειότερας ἐν τῷ ἐπαγγέλματι αὐτῶν παιδείσεως καὶ σπουδάζοντες ὅπως ἐμφυσήσωσιν εἰς τὴν ἑαυτῶν ἐργασίαν τὸ οἰκεῖον τοῦ ἐπαγγέλματος τούτου πνεῦμα, ἐστράφησαν κατὰ μικρὸν πρὸς ἡμᾶς ζητοῦντες φῶς περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ κατὰ τὰς ὀλίγας ταύτας ὥρας, ἃς μετ' ἐμοῦ θὰ διατρίψητε, ἀναμένετε καὶ ὑμεῖς, εἰμὶ βέβαιος, παρ' ἐμοῦ διδασκαλίαν τινὰ περὶ τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν, δι' ἧς θὰ καταστῆτε ἱκανοὶ ἀκοπώτερον καὶ λυσιτελέστερον νὰ ἐργάζησθε ἐν τοῖς ὑφ' ὑμῶν διοικουμένοις σχολείοις.

Ὅτι μὲν ἡ ψυχολογία δικαιουται νὰ ἐμποιῇ τοιαύτας ἐλπίδας, δὲν ἀρνοῦμαι· πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ἡ ψυχολογία ὀφείλει βεβαίως νὰ

παρέχει μεγίστην βοήθειαν εἰς τὸν διδάσκαλον. Γινώσκων δ' ὅμως τὸ μέγεθός τινων τῶν ὑμετέρων προσδοκιῶν ὁμολογῶ, ὅτι φοβοῦμαι μὴ ἐν τῷ τέλει τῶν ἀπλῶν τούτων ὁμιλιῶν οὐκ ὀλίγοι ἐξ ὑμῶν φανῆτε ὡς πρὸς τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα ἐψευσμένοι τῶν ἐλπίδων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὀκνῶ μὴ τυχὸν φαντασιοκοπεῖτε πως ἀπεκδεχόμενοι παρὰ τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης βοήθειαν, ἣν ἀδυνατεῖ νὰ παράσχη. Τοῦτο δὲ οὐδόλως θὰ ἦτο θαυμαστόν, διότι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐγένετο ὑπερβάλλουσα διαφῆμισις τῆς ψυχολογίας. Ἰδρύθησαν ἐργαστήρια, ἐδημιουργήθησαν ἑδραὶ καθηγητικαὶ καὶ ἐκδίδονται ἐπιθεωρήσεις· ὁ ἀὴρ ἐμεστῶθη βοῆς καὶ θορύβου. Οὕτω δὲ ἡ «νέα ψυχολογία» ἀπέβη ὄρος γεννῶν πολλὰκις ἐννοίας ἀτοπωτάτας, καὶ ὑμεῖς οἱ διδάσκαλοι, ὡς ὄντες οἱ πλείστοι εὐάγωγοι, εὐμαθεῖς καὶ φιλόπονοι, ἀνήχθητε εἰς ἀχανὲς πέλαγος ἀορίστων περὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης λόγων, οἵτινες μᾶλλον σύγχυσις καὶ φανακισμὸν ἐμποιοῦσιν ἢ σαφήνειαν καὶ φωτισμὸν. Ὅπως δὲ φαίνεται ὡς εἰ ὁ φανακισμὸς ἦτο μοῖρᾴ τις ἐπικαθημένη ἐπὶ τῶν συγχρόνων διδασκάλων. Τὰ τοῦ ἔργου αὐτῶν, ἱκανῶς σταθερὰ καθ' ἑαυτὰ ὄντα καὶ εὐκρινῆ, οὕτως ἐξωγκώθησαν ἐν περιοδικοῖς καὶ ἐν παιδευτηρίοις, ὥστε τὰ ἀκριβῆ αὐτῶν γνωρίσματα κινδυνεύουσι ν' ἀφανισθῶσιν ἐν παντοίαις ἀοριστίαις. Ὅπου δὲ οἱ σπουδάζοντες δὲν εἶναι πνευματικῶς ἀνεξάρτητοι οὐδ' ἔχουσιν ὠριμον τὴν κρίσιν (καὶ νομίζω ὅτι τὸ μόνον ἐλάττωμα, ὅπερ δύναται τις νὰ ἐγκαλέσῃ ὑμῖν τοῖς διδασκάλοις κατὰ τὴν πρώτην ἀφετηρίαν τοῦ σταδίου—ἐλάττωμα ἄλλως σμικρότατον—, εἶναι ὅτι εἰσθὲ πως σφόδρα εὐκαμπτοι), ἐκεῖ εἰμὶ βεβασιότατος, ὅτι τοὺς ἔχοντας ἐξουσίαν νὰ διατυπῶσι πρὸς αὐτοὺς νόμους καὶ παραγγέλματα ἐπιλείπει ἡ ἀκρίβεια, ἡ ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρον.

Περὶ τῆς ψυχολογίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπιθυμῶ ἐκ παντὸς τρόπου νὰ διασκεδάσω τὴν ἐπιπολάζουσαν πλάνην. Κατ' ἐμὲ λοιπὸν κρίτην δὲν ὑπάρχει «νέα ψυχολογία» ἀξία τοῦ ὀνόματος. Ὑπάρχει μόνον ἡ παλαιὰ ψυχολογία ἢ ἐπὶ Λωκκίου ἀρξαμένη, εἰς ἣν προστέθησαν ὀλίγη φυσιολογία τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῶν αἰσθήσεων, ἢ

θεωρία τῆς ἐξελέξεως καὶ τινες λεπτολογίαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἔρευναν, ἐξ ὧν ἢ τινα ἢ οὐδεμίαν πορίζεται πρακτικὴν ὠφέλειαν ὁ διδάσκαλος. Μόνον αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς ψυχολογίας ἔχουσι τινα πραγματικὴν πρὸς αὐτὸν ἀξίαν, καὶ αὗται πλὴν τῆς προειρημένης θεωρίας τῆς ἐξελέξεως πόρρω ἀπέχουσι τοῦ νὰ εἶναι νέαι. Ἐλπίζω δέ, ὅτι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα θὰ νοήσητε κάλλιον κατὰ τὸ τέλος τῶν ὁμιλιῶν τούτων.

Λέγω προσέτι ὅτι ἀμαρτάνετε δεινότατα, νομίζοντες ὅτι ἀπὸ τῆς ψυχολογίας, οὔσης ἐπιστήμης τῶν νόμων τοῦ πνευματικοῦ βίου, δύνασθε νὰ συναγάγητε ὠρισμένα προγράμματα καὶ σχήματα καὶ διδακτικὰς μεθόδους πρὸς ἄμεσον ἐν τῷ σχολεῖν ἐφαρμογήν. Ἡ ψυχολογία εἶναι ἐπιστήμη καὶ τὸ διδάσκειν εἶναι τέχνη, αἱ δ' ἐπιστῆμαι οὐδέποτε γεννῶσιν αὐταὶ ἀφ' ἑαυτῶν τὰς τέχνας. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης γίνεται τῇ μεσιτείᾳ νοῦ εὐρητικοῦ ποιουμένου χρῆσιν τῆς ἑαυτοῦ πρωτοτυπίας.

Οὔτε ἡ Λογικὴ ἐπιστήμη ἐποίησεν οὐδένα οὐδέποτε νὰ συλλογίζηται ὀρθῶς οὔτε ἡ Ἠθικὴ (ἐὰν ὑπάρχη τοιαύτη ἐπιστήμη) νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν. Τὸ πολὺ αἱ ἐπιστῆμαι αὗται τοῦτο μόνον δύνανται, νὰ βοηθῶσιν ἡμᾶς ὅπως καταφωρῶμεν καὶ ἐπικωλύωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς μέλλοντας νὰ διανοηθῶμεν ἢ νὰ πράξωμεν τι πλημμελές, ἐὰν δὲ σφαλῶμεν, ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν νὰ ἐλέγχωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἀκριβέστερον. Ἡ ἐπιστήμη δύναται μόνον νὰ διαγράφῃ τὰ ὅρια, ἐν οἷς οἱ κανόνες τῆς τέχνης δεόν νὰ ἐφαρμόζωνται, καὶ νὰ καθορίζῃ τοὺς νόμους, οὓς ὁ τὴν τέχνην ἀσκῶν ὀφείλει νὰ μὴ παραβαίνειν, ἀλλὰ τί τὸ ἐν τοῖς ὁρίοις τούτοις ἐκάστοτε πρακτέον, τοῦτο ἀφίεται ὅλως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ εὐφυΐαν. Ὁ μὲν θὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐργασίαν εὖ τε καὶ καλῶς κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον, ὁ δὲ καθ' ὅλως ἄλλοιον, ἀλλ' οὐδέτερος θὰ ὑπερβῇ τὰ διαγεγραμμένα ὅρια.

Ἡ διδακτικὴ τέχνη ἀνεπτύχθη ἐν τῷ σχολεῖν διὰ τῆς τῶν διδασκόντων ἀγχινοίας καὶ συμπαθητικῆς παρατηρήσεως τῶν συγκεκριμένων γεγονότων. Καὶ ἔνθα δὲ (ὡς παρ' Ἐρβάρτφ) ὁ τὴν

τέχνην θεραπεύων καὶ προάγων ἦτο ἅμα καὶ ψυχολόγος, παιδαγωγικὴ καὶ ψυχολογία ἔβαινον παραλλήλως καὶ οὐδόλως ἐκείνη ἐπήγαζεν ἐκ ταύτης. Ἀμφότεραι ἦσαν μὲν ὁμόλογοι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ' οὐδέτερά ἦτο ὑποτελής εἰς τὴν ἑτέραν. Καὶ οὕτω πανταχοῦ ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ συμφωνῇ μετὰ τῆς ψυχολογίας. Ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τοῦτο περὶ μιᾶς μόνης διδακτικῆς μεθόδου, διότι πολλοὶ τοιαῦται ἀλλήλων διαφέρουσαι μέθοδοι δύνανται νὰ συμφωνῶσιν ὁμοίως πρὸς τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους.

Ἐπιστάμενοι λοιπὸν τὴν ψυχολογίαν δὲν ἔπεται ἀναγκαίως, ὅτι θὰ εἴμεθα καὶ ἀγαθοὶ διδάσκαλοι. Ὅπως τοῦτο κατορθωθῇ, ὀφειλομέν νὰ ἔχωμεν ἰδίον τι χάρισμα, τὸ στοχαστικόν (tact) δηλὸν ὅτι καὶ τὴν δεξιότητα τοῦ νὰ λέγωμεν καὶ νὰ πράττωμεν τὰ ὀρθὰ καὶ τὰ καίρια συναναστροφόμενοι πρὸς τοὺς μαθητάς. Ἡ ἐπιτηδειότης ἐκείνη τοῦ νὰ εἰσδυώμεθα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδὸς καὶ νὰ κατέχωμεν αὐτὴν καὶ ἡ ἐν πάσῃ συγκεκριμένη περιπτώσει ὀξεῖα ἀντίληψις εἶναι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ μέγα τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης, εἰς ὧν τὴν κτῆσιν ἤκιστα συντελεῖ ἡ ψυχολογία.

Ἡ γενικὴ παιδαγωγικὴ ἡ ἐπὶ τῆς ψυχολογίας στηριζομένη εἶναι πράγματι ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν τέχνην τὴν πολεμικὴν. Οὐδὲν ἀπλούστερον οὐδὲ μᾶλλον ὠρισμένον ἢ αἱ ἀρχαὶ ἐκατέρας τούτων. Ἐν τῷ πολέμῳ πρῶτον μὲν ἀνάγκη πᾶσα νὰ περιεργασθῆται τὸν πολέμιον εἰς τοιαύτην θέσιν, ἐξ ἧς, ἐὰν ἐπιχειρήσῃ, θὰ εἶναι ἀδύνατον ἕνεκα φυσικῶν κωλυμάτων νὰ ἐκφύγῃ· ἔπειτα δὲ νὰ ἐπιπέσῃτε κατ' αὐτοῦ μετ' ἀνωτέρων δυνάμεων καθ' ἣν χρόνου στιγμὴν ἐποικήσατε αὐτὸν νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ἀπεχωρήσατε· τέλος δὲ μετ' ἐλαχίστου κινδύνου τῶν οἰκείων δυνάμεων νὰ κατακόψητε τὰς ἐκείνου καὶ τὸν λοιπὸν τοῦ στρατοῦ νὰ λάβητε αἰχμάλωτον. Οὕτω καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ὀφείλετε πρῶτον μὲν εἰς τοιαύτην τεχνέντως νὰ καταστήσητε θέσιν τὸν μαθητὴν καὶ ἐπὶ τοσοῦτον νὰ ἐπεγείρητε τὸ διαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὸ διδασκόμενον πράγμα, ὥστε πᾶν ἕτερον ἀντικείμενον ἄξιον προσοχῆς ν' ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ· εἶτα δὲ ν' ἀποκαλύψητε τὸ διδακτέον πράγμα μετὰ τοσαύ-

της ζωηρότητος καὶ ἐνεργείας, ὥστε νὰ διαμνημονεύη τοῦτο μέχρι τελευταίας πνοῆς· τέλος δὲ νὰ πληρώσῃτε αὐτὸν ἀκαθέκτου περιεργίας τοῦ νὰ γνωρίσῃ καὶ τὰ ἐπόμενα τὰ πρὸς τὸ προκείμενον σχέσιν ἔχοντα. Αἱ ἀρχαὶ αὗται εἶναι οὕτω σαφεῖς, ὥστε ἡδυνάτο τις νὰ ὑπολάβῃ, ὅτι ἔμπειρος διδάσκαλος ἐν τῷ σχολείῳ ἢ ἔμπειρος στρατηγὸς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης νίκας μόνον θὰ ἤρετο. Ἄλλ' ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι δέον νὰ σκοπῆται καὶ ἄλλη τις ἀνυπολόγιστος ποσότης, ἣτοι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀντιπάλου. Τὸ πνεῦμα τοῦ ὑμετέρου ἀντιπάλου, τοῦ μαθητοῦ, διαφεύγει ὑμᾶς μετὰ τόσης ὀξύτητος καὶ ἐτοιμότητος, μεθ' ὅσης τὸ πνεῦμα τοῦ ἐν πολέμῳ ἀντιπάλου διαδιδράσκει τὸν ἐπιστήμονα στρατηγόν. Τί ὁ ἑκατέρου ἀντίπαλος θέλει καὶ διανοεῖται, τί γινώσκει καὶ τί δὲν γινώσκει, οὔτε ὁ διδάσκαλος οὔτε ὁ στρατηγὸς δύναται εὐχερῶς νὰ εὔρη. Οὔτε δὲ παιδαγωγικὴ ψυχολογία οὔτε θεωρητικὴ στρατηγικὴ, ἀλλὰ μαντικὴ τις δύναμις καὶ ἀντίληψις εἶναι οἱ μόνοι βοηθοὶ ἐνταῦθα.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ τῶν ψυχολογικῶν ἀρχῶν ὠφέλεια εἶναι ἀρνητικὴ μᾶλλον ἢ θετικὴ, δὲν ἔπεται ὅτι εἶναι οὐχὶ μεγάλη τις. Αὗται βεβαίως περιστέλλουσι τὰ ὄρια τῶν πειραμάτων καὶ τῶν δοκιμαστικῶν ἐρευνῶν. Ψυχολόγοι ὄντες γινώσκωμεν ἐκ τῶν προτέρων μεθόδους τινὰς ὅτι εἶναι πλημμελεῖς, ὥστε οὕτως ἀποτρεπόμεθα σφαλμάτων. Ἡ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη συντελεῖ προσέτι εἰς τὴν σαφεστέραν κατανόησιν παντός, ὅπερ μέλλομεν νὰ ἐκτελέσωμεν. Ἐχομεν πίστιν εἰς πᾶσαν μέθοδον, ἣν μεταχειριζόμεθα, εὐθύς ὡς νοήσωμεν ὅτι ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πράξιν. Μάλιστα δὲ πάντων ἐπιρρωνύεται ἡ ἡμετέρα ἀνεξαρτησία καὶ τὸ διαφέρον ἀνάζωπυρεῖται, ὅταν βλέπωμεν τὸ ἀντικείμενον ἡμῶν ὑπὸ δύο διαφόρους γωνίας, ὅταν ἔχωμεν στερεοσκοπικὴν οὕτως εἰπεῖν ὄψιν τοῦ παιδικοῦ ὀργανισμοῦ, ὅστις εἶναι ὁ ἀντίπαλος ἡμῶν, καὶ ὅταν μεταχειριζόμενοι αὐτὸν μετὰ πάσης τῆς στοχαστικῆς καὶ μαντικῆς ἡμῶν δυνάμεως κατορθῶμεν ἅμα νὰ καταμάθωμεν τὰ περιέργα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ μηχανῆς.

Τοιαύτην πλήρη γνώσιν τοῦ μαθητοῦ στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς ἀναλύσεως ὀφείλει βεβαίως πᾶς διδάσκαλος νὰ ἐπιδιώκῃ.

Εὐτυχῶς τὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς μηχανῆς εἶναι εὐκατάληπτα καὶ αἱ λειτουργίαι αὐτῶν εὐμάθητοι. Καὶ ἐπειδὴ τὰ γενικώτατα ταῦτα στοιχεῖα καὶ αἱ λειτουργίαι εἶναι ἀκριβῶς τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς ψυχολογίας, ἅτινα ὁ διδάσκαλος εὐρίσκει ἀμέσως χρήσιμα, ἀκολουθεῖ ὅτι τὸ εἰς πάντα διδάσκαλον ἀναγκαῖον ποσὸν τῆς ψυχολογικῆς γνώσεως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι παρὰ πολὺ. Ὅσοι ἐμποροῦνται ἔρωτος πρὸς τὴν ἐπιστήμην ταύτην, δύνανται νὰ χωρήσωσι περαιτέρω ὅσον θέλουσι, καὶ νὰ γίνωσιν οὐχὶ κακοὶ διδάσκαλοι· ἀλλ' ὅμως εἰς τινὰς τούτων δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ ἔλλειψιν τινὰ ἰσορροπίας προερχομένην ἐκ τῆς τάσεως, ἣν πάντες ἔχομεν τοῦ νὰ ὑπολαμβάνωμεν πλείστου λόγου ἄξια ἰδιά τινα μέρη τοῦ ὑποκειμένου, περὶ ὃ συντόμως καὶ θεωρητικῶς ἀσχολούμεθα. Ἄλλὰ πρὸς τοὺς πλείστους ἐξ ὑμῶν εἶναι ἰκανὴ γενικὴ τις σύνοψις τῆς ψυχολογίας, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἀκριβῆς. Τοιαύτη δὲ σύνοψις δύναται σχεδὸν νὰ γραφῆ οὕτως εἰπεῖν ἐπὶ τῆς παλάμης¹.

¹ Ἡ περὶ τῶν σχέσεων παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογίας καὶ περὶ τῆς εἰς τοὺς διδασκάλους χρησιμότητος τῆς ψυχολογίας γνώμη τοῦ συγγραφέως εἶνε πάντως μετὰ τινος ὑπερβολῆς ἐξενηγεμένη. Ἡ παιδαγωγικὴ, ὡς ὀρθότατα λέγει ὁ ἐν Γενεῦῃ ἐξαιρετὸς ψυχολόγος Ed. Claparède (Psychologie de l'enfant et Pédagogie expérimentale³ 1909, σελ. 10 κέ.), εἶναι ἀναμφιβόλως τέχνη ἀπαιτοῦσα εὐφυῖαν καὶ στοχαστικὴν δεξιότητα οὐδὲν ἔχουσαν κοινὸν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν γνώσιν, καὶ εἶναι κατὰ τοῦτο βέβαιοι ὅτι τῆς ψυχολογίας ἡ γνώσις δὲν ἀρκεῖ, ὅπως εἶναι τις ἀγαθὸς διδάσκαλος. Ἄλλ' ἐὰν μὴ ἀρκῆ, εἶναι ὁμως ἀναγκασιότατη, διότι τέχνη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διὰ καταλλήλων μέσων πραγμάτων σκοποῦ τινος, ἰδεώδους τινός· εἶναι ἄρα ἐπ'ἀνάγκης εἰς τὸν τεχνίτην νὰ γινώσκῃ ἀκριβῶς καὶ τὴν βλῆν, ἣν ἐπεξεργάζεται, καὶ τὰ εἰς τοῦτο συντελοῦντα μέσα, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ. Πλὴν δὲ τούτου καὶ βοηθεῖται τις γνώσις τῆς ψυχολογίας εὐρύνει τοὺς ὀρίζοντας τοῦ παιδαγωγοῦ, ἐπιχέει φῶς λαμπρὸν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων, ἐμποιεῖ αὐτῷ οὐ μόνον μείζονα πεποιθῆσιν εἰς ἑαυτὸν καὶ μείζον ἀξίωμα καὶ κύρος πρὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα τῆς μεθοδικῆς ἀμφιβολίας, ὅπερ ἔχει ἀγαθὴν ροπὴν ἐπὶ τὸ στοχαστικὸν αὐτοῦ, τὴν ὑπομονὴν καὶ τὴν πρὸς τοὺς μαθη-

Ἡκιστα πάντων ὀφείλετε ὑμεῖς ὡς διδάσκαλοι νὰ θεωρῆτε ὑμέτερον καθῆκον τὴν εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐπιστήμην παροχὴν συμβολῶν ἢ τὴν ἐπιχειρήσιν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων μεθοδικῶς ἢ ὑπευθύνως διεξαγομένων. Φοβοῦμαι δὲ μή τινες τῶν περὶ τὴν παιδολογίαν ἐνθουσιῶντων ἐπέθηκαν οὕτως ἐφ' ὑμῶν φόρτον βαρύν. Πάντως ἡ ἐπιστήμη αὕτη ὡς ἀναζωπυροῦσα καὶ προάγουσα τὴν τοῦ παιδικοῦ βίου γνῶσιν ἀνάγκη νὰ λάβῃ ἐπίδοσιν. Ὑπάρχουσι δὲ διδάσκαλοι ἀσμενίζοντες νὰ πληρῶσι πίνακας, νὰ καταγράψωσι παρατηρήσεις, νὰ συντάττωσι στατιστικάς, νὰ ὑπολογίζονται τὰ τόσον ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Ἡ παιδολογία βεβαίως θὰ πλουτίσῃ τὸ πνεῦμα αὐτῶν. Καὶ ἐὰν δὲ τὰ πορίσματα αὐτῶν ἐκ στατιστικῆς ἀπόψεως ἤθελον φανῆ μικροῦ λόγου ἄξια, ὅμως διὰ τῶν συλλεγομένων ἀνεκδότων καὶ παρατηρήσεων θὰ καταμάθωμεν βαθύτερον τοὺς ἡμετέρους μαθητάς. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὦτα ἐθίζονται νὰ διαγιγνώσκωσιν ὀξέως καὶ εὐχερῶς ἐν τῷ ἐνώπιον ἡμῶν παιδίῳ

τὰς πράξεις. Τὸ ὅτι καὶ αὐτὸς μετέσχε πειραματικῶν ἐρευνῶν, καὶ ἂν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς ἦσαν πρακτικῶς ἀνωφελεῖς, εἶναι καὶ τοῦτο ὄντως λυσιτελές. Καὶ ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἐπιλάθῃται παντελῶς τῆς ψυχολογίας, δὲν εἶναι ὅμως ἀνωφελές ὅτι ὑπῆρξέ ποτε ἀρχόμενος τοῦ σταδίου ἀγαθὸς ψυχολόγος. Ἐπὶ τὰς πράξεις καὶ τὴν διανόησιν ἡμῶν ἐπιδρώσιν οὐ μόνον αἱ γνώσεις, ἄς νῦν ἔχομεν, ἀλλὰ καὶ αἱ γνώσεις, ἄς ἄλλοτέ ποτε ἐλάβομεν. Αὐτὸς οὗτος ὁ James θὰ εἴπῃ κατωτέρω ὁρθότατα ὅτι «βραχὺ μὲν τι μόνον τῆς ἡμετέρας βιοτικῆς ἐμπειρίας δυνάμεθα ἐκάστοτε νὰ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνείδησιν καὶ νὰ ἐκφράσωμεν, σύμπασα δ' ὅμως ἡ ἐμπειρία ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἡμετέρου χαρακτῆρος καὶ ἐπὶ τὸν καθορισμὸν τῶν πρὸς τὸ κρίνειν καὶ πράττειν τάσεων ἡμῶν». Ρητέρον δὲ τέλος ὅτι πρὸς τὸν παιδαγωγὸν εἶναι τὸσον ἀναγκαῖα ἡ ψυχολογία, ὅσον ἡ φυσιολογία πρὸς τὸν ἰατρόν. Ἀλλὰ πόθεν ὀρμώμενος ὁ συγγραφεὺς προήχθη εἰς τὸν υπερβολικὸν τοῦτον ἰσχυρισμὸν; Τοῦτο δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν τὴν ἐν Ἀμερικῇ παιδαγωγικὴν κίνησιν, ἧς μνημονεύει καὶ ὁ James. Τῇ εἰσηγήσει σοφοῦ παιδαγωγοῦ, τοῦ Stanley Hall, ἢ παιδολογία (child-study) ἐγένετο ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὑποκείμενον μελέτης πολλῆς καὶ ζητήσεως. Συνεστάθησαν παιδολογικαὶ ἑταιρεῖαι καὶ ἰδρύθησαν ἀμύπολλα περιοδικά, ἐν οἷς καταχωρίζοντο σωρεῖαι παρατηρήσεων καὶ συλλογαὶ γεγονότων. Πρὸς ταχύτεραν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ διεξήγοντο εὐρεῖαι ἀνακρίσεις καὶ ἔρευναι, ὧν ἡ ὠφέλεια ἦτο συνήθως ἀμφίβολος. Προεβάλλοντο

γεγονότα ὅμοια πρὸς ἐκεῖνα, ἅπερ ἐξ ἀναγνώσεως γνωρίζομεν, ὅτι παρετηρήθησαν παρ' ἄλλων, καὶ ἄτινα ἄλλως θὰ διελάνθανον ἡμᾶς. Ἀλλὰ πρὸς θεοῦ ἄς εἶναι οἱ πολλοὶ τῶν διδασκάλων παθητικοὶ ἀναγνώσται, ἐὰν ἐπιθυμῶσι τοῦτο, καὶ ἄς συναισθάνωνται ἑαυτοὺς ἀπηλλαγμένους ἀπὸ τοῦ νὰ προσφέρωσι τὰς ἑαυτῶν συμβολὰς εἰς τὴν ψυχολογίαν! Ἄς μὴ κηρύττωμεν ὡς ἀπαραίτητον καθῆκον τὴν τοιαύτην ἀσχολίαν μηδ' ἄς ἐπιβάλλωμεν αὐτὴν κατὰ κανόνα εἰς τοὺς νομίζοντας ταύτην ἀφόρητον ἄχθος ἢ εἰς τοὺς μηδὸλως συναισθανομένους ἐν ἑαυτοῖς τὴν πρὸς τοῦτο κλίσιν. Συμφωνῶ δὲ παντάπασι πρὸς τὸν ἐμὸν συναδέλφον, καθηγητὴν Münsterberg, λέγοντα ὅτι ἡ τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν παιδᾶ σχέσις, οὕσα συγκεκριμένη καὶ ἠθική, ἀντίκειται ὅλως πρὸς τὴν τοῦ ψυχολογικοῦ παρατηρητοῦ, ἣτις εἶναι ἀφηρημένη καὶ ἀναλυτική.

εἰς τοὺς διδασκάλους ἀτελεύτητα ἐρωτηματολόγια καταχωριζόμενα ἐν παιδολογικαῖς ἐπιθεωρήσεσιν· ἐνομιζέτο δὲ ἀδόκιμος πᾶς διδάσκαλος μὴ βαδίζων τὴν νέαν ὁδὸν καὶ μὴ μουύμενος τὴν «νέαν» ψυχολογίαν. Τοιαύτη ἔρευνα, ἣτις ὀρμῆως ἐπεκρίθη, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος Hall τῷ 1896 ἐπιχειρηθεῖσα περὶ τῶν *πλαγγιῶν*. Πρὸς τοὺς ἄλλους ἐξήτεῖτο δι' αὐτῆς τίνες ἦσαν αἱ προτιμήσεις τῶν παιδῶν ὡς πρὸς τὴν ὕλην, ἐξ ἧς ἦτο πεποιημένον τὸ εἰς αὐτὰ προσφιλές τοῦτο ἄθλημα. Ἐκ δὲ τῆς γενομένης στατιστικῆς προέκυψε τὸ δῆθεν ἐπιστημονικὸν πόρισμα, ὅτι ἐξ 845 παιδῶν 191 προετίμων τὰς κηρίνας πλαγγόνας, 163 τὰς χαρτίνας, 153 τὰς ἐκ πορσελάνης, 11 τὰς ἐκ πεπισμένου χάρτου, 9 τὰς ξυλίνας κτλ. . . ! Πρὸς τὰς ἀγόνους ταύτας ὑπερβολὰς ἐπῆλθε ταχεῖα καὶ μετ' ἴσης ὑπερβολῆς ἡ ἀντίθεσις. Πρῶτος τοῦ ἀγῶνος ἦρξεν ὁ συναδέλφος τοῦ James ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Harvard καθηγητῆς τῆς ψυχολογίας, Münsterberg, ὅστις διὰ πολυθρηλήτου ἄρθρου καταχωρισθέντος ἐν τῷ περιοδικῷ Educational Review (1898) ἐπειράθη ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι ψυχολόγος, ὅτι ἡ ὅλως ἐπιστημονικὴ, ἀφηρημένη καὶ ἀναλυτικὴ τοῦ ψυχολόγου μέθοδος εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν συγκεκριμένην καὶ πλήρη ζωῆς ἀναστροφὴν τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴν. Τὰ αὐτὰ δὲ διὰ πλειόνων ἐπαναλαμβάνει ὕστερον ὁ Münsterberg καὶ ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς ψυχολογίας αὐτοῦ (Grundzüge d. Psychol. 1900, σελ. 195 κέ.). Λέγων λοιπὸν μεθ' ὑπερβολῆς, ὅσα λέγει ὁ James, πρὸς τοὺς περὶ τὴν ψυχολογίαν ἐπτοημένους διδασκάλους καὶ ὑποτιμῶν τὴν «νέαν ψυχολογίαν», πάντως συνεχίζει καὶ ἐπισημαίνει τὸν ἀγῶνα τοῦ συναδέλφου, οὗ καὶ μνημονεύει κατωτέρω. (Πρὸς Claparède ἐνθ' ἂν. σελ. 7 κέ.). Σ. Μ.

Τινές μὲν ἡμῶν ἐνδέχεται εὐδοκίμως νὰ συνδυάζωμεν ἀμφοτέρας τὰς σχέσεις, ἀλλὰ παρὰ τοῖς πλείστοις αὐταὶ διαμάχονται.

Τὸ χεῖριστον πάντων εἶναι, ἐὰν ἀγαθὸν τινα διδάσκαλον ἐλέγξῃ ἢ συνειδησίς, ὅτι δὲν ἐκπληροῖ τὸ ἔργον αὐτοῦ, διότι σύνοιδεν ἑαυτῷ οὐδενὸς λόγου ἄξιος ὢν ὡς ψυχολόγος. Οἱ ἡμέτεροι διδάσκαλοι εἶναι ἤδη κατάφορτοι, πᾶς δὲ ὁ προστιθεὶς εἰς αὐτοὺς καὶ ἐν ἰῶτα ἢ ἐλάχιστον περιττὸν βᾶρος εἶναι ἐχθρὸς τῆς παιδείσεως. Τῆς συνειδήσεως ὁ ἔλεγχος ἐπαυξάνει τὸ βᾶρος παντὸς ἄλλου φορτίου· γινώσκω δὲ ὅτι ἡ παιδολογία, ὅπως καὶ ἄλλοι κλάδοι τῆς ψυχολογίας, εἰς πολλῶν διδασκάλων τὰ ἀθῶα στήθη ἐνεποίησεν ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως. Σφόδρα δὲ τῇ ἀληθείᾳ θὰ ἔχαιρον, ἐὰν ἐξ ὑμῶν τοὺς κατεχομένους ὑπὸ τοιοῦτου λυπηροῦ συναισθήματος ἠδύνατο ὁ βραχὺς οὗτος λόγος ν' ἀνακουφίσῃ· διότι ἡ τοιαύτη κατάστασις εἶναι βεβαίως καρπὸς τοῦ ὅπως οὖν συστηματικῷ φανακισμοῦ, περὶ οὗ ἤδη μετὰ δυσφορίας ὠμίλησα. Ὁ ἄριστος διδάσκαλος ἐνδέχεται νὰ παράσῃ τὰς χειρίστας συμβολὰς εἰς τὴν παιδολογίαν καὶ ὁ τὰς ἀρίστας συμβολὰς παρασχῶν νὰ εἶναι ὁ χεῖριστος διδάσκαλος. Οὐδὲν τούτου ἀληθέστερον.

Τοσαῦτα, ὅπως καταδειχθῇ τίς ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ σχέσηις τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ θέμα, εἰς ὃ μέλλομεν νῦν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν ἡμετέραν προσοχήν.

II

Η ΡΟΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Πρὸ ὀλίγου εἶπον, ὅτι ὁ διδάσκαλος χάριν τῶν σκοπῶν αὐτοῦ ὀφείλει κυρίως νὰ γινώσκῃ τὰ γενικώτατα στοιχεῖα καὶ τὰς λειτουργίας τοῦ πνεύματος.

Τὸ ἄμεσον λοιπὸν γεγονός, ὅπερ ἡ ψυχολογία, ἡ τοῦ πνεύματος ἐπιστήμη, ἐρευνᾷ, εἶναι καὶ τὸ γενικώτατον τόδε: Ἐν ἐκάστῳ ἡμῶν, ὅταν διατελῶμεν ἐν ἐγρηγόρσει (πολλάκις δὲ καὶ καθ' ὕπνον), *συνειδησίς τις εἶναι ἐν διηρηκεῖ γενέσει*. Ὑπάρχει ροή τις, διαδέχονται ἀλλήλας καταστάσεις ἢ κύματα ἢ πεδία (ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε νὰ καλῆτε αὐτὰ) παραστάσεων, συναισθημάτων, ἐπιθυμιῶν, ἀποφάσεων κτλ., ἅτινα διαρκῶς παρελαύνοντα καὶ ἀναπαρελαύνοντα συνιστῶσι τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον. Ἡ ὑπαρξὶς τῆς ροῆς ταύτης εἶναι τὸ πρῶτιστον γεγονός, ἡ δὲ φύσις καὶ ἀρχὴ αὐτοῦ εἶναι τῆς ψυχολογίας τὸ οὐσιωδέστατον πρόβλημα. Ἐφ' ὅσον μὲν ἀρκούμεθα νὰ κατατάσωμεν καὶ φυλοκρινῶμεν τὰς καταστάσεις ἢ τὰ πεδία τῆς συνειδήσεως, νὰ περιγράψωμεν τὰς διαφόρους αὐτῶν ιδιότητας, ν' ἀναλύωμεν τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἰς τὰ στοιχεῖα ἢ ν' ἀνιχνεύωμεν τὴν καθ' ἕξιν ἀκολουθίαν αὐτῶν, διατελοῦμεν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς περιγραφῆς ἢ τῆς ἀναλύσεως· ἀλλ' εὐθὺς ὡς ἐρωτήσωμεν, πόθεν ταῦτα προέρχονται ἢ διὰ τί εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι εἶναι, μεταπηδῶμεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐξηγήσεως.

Ἐν ταῖς ὀμιλίαις ταύταις οὐδόπως θὰ ἐπιληφθῶ τῶν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς ἐξηγήσεως ἀναφουμένων ζητημάτων. Ὀφείλομεν εἰλικρινῶς νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οὐδὲν ἀκριβὲς γινώσκομεν οὔτε πόθεν ἔλκουσι τὴν ἀρχὴν τὰ διαδοχικὰ πεδία τῆς συνειδήσεως οὔτε διὰ τί ἔχουσι τὴν ἀκριβῆ ἐσωτερικὴν σύστασιν, ἣν ἔχουσι. Βέβαιον εἶναι ὅτι ταῦτα ἐπακολουθοῦσιν ἢ συνοδεύουσι τὰς καταστάσεις τοῦ ἐγχεφάλου καὶ ὅτι αἱ εἰδικαὶ αὐτῶν μορφαὶ προσδιορίζονται ὑπὸ τῆς

ἐμπειρίας τοῦ παρελθόντος καὶ ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς, ἧς ἐτύχομεν. Ἄλλ' ἐὰν μὲν ἐρωτήσωμεν πῶς ταῦτα προσδιορίζονται καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου, οὐδὲν οὐδαμῶς δυνάμεθα ν' ἀπαντήσωμεν· ἐὰν δὲ ζητήσωμεν πῶς ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς διαπλάττεται ὁ ἐγκέφαλος, ἡ ἀπόκρισις ἡμῶν θὰ εἶναι εἰκασία τις λίαν ἀφηρημένη καὶ γενικωτάτη. Ἐὰν δὲ πάλιν εἴπωμεν ὅτι τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα ὀφείλονται εἰς οὐσίαν πνευματικὴν ψυχὴν καλουμένην, ἣτις διὰ τῶν ἰδιαιτέρων τούτων μορφῶν τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας ἀντιδρᾷ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἡ ἀπόκρισις ἡμῶν θὰ εἶναι μὲν βεβαίως οἰκειοτάτη καὶ τοῖς πᾶσι γνωστή, ἀλλὰ θὰ μοι συνομολογήσητε, νομίζω, ὅτι αὕτη οὐδεμίαν ἀξίαν λόγου ἐξήγησιν παρέχει. Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ἀγνοοῦμεν τί ν' ἀπαντήσωμεν εἰς τὰ ἐρωτήματα ἐκεῖνα, ἂν καὶ παρά τισι τῶν ἐρευνητῶν ἐνδέχεται νὰ εὐρίσκωνται θεωρίαι ἐπαγγελλόμεναι τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ὅθεν χάριν τοῦ προκειμένου ἡμῶν σκοποῦ θὰ παραλίπω ὅπως πᾶσαν ἐξήγησιν καὶ θὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὴν ἀπλῆν περιγραφὴν τῶν φαινομένων τούτων. Ταῦτα δ' εἶχον ἐν νῷ, ὅτε ὀλίγω πρότερον ἔλεγον ὅτι «νέα ψυχολογία» ἀξία τοῦ ὀνόματος δὲν ὑπάρχει.

Τὸ πρῶτον λοιπὸν γενικὸν γεγονός εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἔχομεν πεδία συνειδήσεως, καὶ τὸ δεύτερον εἶναι τόδε: τὰ συγκεκριμένα ταῦτα πεδία εἶναι ἀείποτε πολύπλοκα. Περιέχουσιν αἰσθήματα τοῦ σώματος ἡμῶν καὶ τῶν κύκλω ἀντικειμένων, ἀναμνήσεις προτέρων ψυχικῶν γεγονότων, παραστάσεις πόρρω ἀφεστῶτων πραγμάτων, συναισθήματα ἀρεσκείας καὶ δυσαρρεσκείας, ἐπιθυμίας καὶ ἀποστροφῆς καὶ ἄλλας θυμικὰς καταστάσεις συνδεδεμένας μετὰ προσδιορισμῶν τῆς βουλήσεως καὶ ἐπιδεχομένης πᾶσαν ποικιλίαν μεταβολῆς καὶ συνδυασμοῦ.

Ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἡμετέρων συγκεκριμένων καταστάσεων τῆς συνειδήσεως αἱ διάφοροι αὐταὶ κατηγορίαι τῶν ἐσωτερικῶν γεγονότων εὐρίσκονται ἅπασαι συγχρόνως παροῦσαι μέχρι τινὸς βαθμοῦ, εἰ καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις καὶ ἀναλογία εἶναι ἄλλοτε ἄλλη. Ἡ μὲν τῶν καταστάσεων δυνατὸν νὰ φανῇ, ὅτι ἀποτελεῖται

σχεδὸν μόνον ἐξ αἰσθημάτων, ἡ δὲ σχεδὸν μόνον ἐξ ἀναμνήσεων κτλ. Ἄλλ' ὁ ἐπιμελῶς σκοπῶν θὰ εὔρη, ὅτι περὶ μὲν τὰ αἰσθήματα ὑπάρχουσι πάντοτε παραστάσεις καὶ βουλήσεις, αἵτινες ὡς θύσανοι τρόπον τινὰ πρόσκεινται εἰς αὐτά, αἱ δὲ ἀναμνήσεις κρασπεδοῦνται οὕτως εἰπεῖν ἢ ὑποσκιαζονται ὑπὸ συναισθημάτων ἢ αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων.

Ἐν ταῖς πλείσταις τῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως ὑπάρχει καταφανέστατος πυρὴν αἰσθημάτων. Ὑμεῖς λ. χ. νῦν καίπερ διανοούμενοι καὶ συναισθανόμενοι, ὅμως δέχεσθε διὰ τῶν ὀφθαλμῶν αἰσθήματα τοῦ προσώπου καὶ τῆς μορφῆς μου καὶ διὰ τῶν ὠτων αἰσθήματα τῆς φωνῆς μου. Τὰ μὲν αἰσθήματα εἶναι τὸ κέντρον ἢ ἡ ἐστία, τὰ δὲ διανοήματα καὶ συναισθήματα τὸ κράσπεδον ἢ ἡ περιφέρεια τοῦ παρόντος πεδίου τῆς συνειδήσεως ὑμῶν.

Ἀλλὰ πάλιν νῦν, ἐν ᾧ ὀμιλῶ πρὸς ὑμᾶς, ἐνδέχεται ἀντικείμενόν τι τῆς νοήσεως, ἢ εἰκὼν λ. χ. ἀφεστῶτος πράγματος νὰ γίνῃ ἢ ἐστία τοῦ πεδίου τῆς ὑμετέρας συνειδήσεως, τὸ πνεῦμα ὑμῶν ἐνὶ λόγῳ δύναται ν' ἀποπλανηθῇ ἀπὸ τῆς ἐμῆς ὀμιλίας. Τότε δὲ τὰ αἰσθήματα τοῦ ἐμοῦ προσώπου καὶ τῆς φωνῆς, καίπερ οὐχὶ παντελῶς ἠφανισμένα ἐκ τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως, ἐξασθενοῦσι πολὺ καὶ εἰσέρχονται εἰς τὸ κράσπεδον ἢ τὴν περιφέρειαν.

Καὶ πάλιν, ἵνα μεταχειρισθῶ ἕτερον παράδειγμα μεταλλαγῆς, συναισθημᾶ τι συνδεδεμένον μετὰ τοῦ ἰδίου ὑμῶν σώματος ἐνδέχεται, ἐν ᾧ ὀμιλῶ πρὸς ὑμᾶς, νὰ μεταβῇ ἀπὸ τῆς κρασπεδικῆς ἢ περιφερικῆς χώρας εἰς τὴν ἐστιακὴν ἢ κεντρικὴν.

Οἱ ὅροι «ἐστιακὸν ἀντικείμενον» (focal object) καὶ «περιφερικὸν» ἢ «κρασπεδικὸν ἀντικείμενον» (marginal object), οὓς ἔπλασεν ὁ Lloyd Morgan, οὐδεμιᾶς πλέον, νομίζω, ἐξηγήσεως χρῆζουσιν. Ἡ δὲ αὐτῶν ἐμφανισμένη διάκρισις εἶναι σπουδαιοτάτη, καὶ εἶναι οἱ πρῶτοι τεχνικοὶ ὅροι, οὓς παρακαλῶ ὑμᾶς νὰ ἐνθυμῆσθε.

Ἐν ταῖς διαδοχικαῖς μεταβολαῖς τῶν πεδίων τῆς συνειδήσεως τὸ γεγονός, δι' οὗ πεδίον τι μεθίσταται εἰς ἕτερον, εἶναι πολλάκις

βαθμιαῖον, ὥστε ἀναφαίνονται πᾶσαι αἱ ποικιλίαι τῆς διατάξεως καὶ μετακοσμῆσεως τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως. Ἐνίοτε ἡ μὲν ἐστία διαμένει ὀλίγον τι μόνον παρηλλαγμένη, ἡ δὲ περιφέρεια μεταβάλλεται ταχέως· ἐνίοτε τάνάπαλιν ἡ ἐστία ἀλλοιοῦται καὶ ἡ περιφέρεια παραμένει ἀναλλοίωτος· ἐνίοτε ἐστία καὶ περιφέρεια μεταλλάττουσιν ἀμοιβαίως θέσιν, καὶ ἄλλοτε πάλιν συμβαίνουσιν ἀπότομοι ἀλλοιώσεις τοῦ ὅλου πεδίου. Ἀκριβῆς περιγραφή τῆς συνειδήσεως σπανίως εἶναι δυνατή. Τὸ μόνον, ὅπερ γινώσκωμεν, εἶναι ἐν γένει, ὅτι ἕκαστον πεδῖον τῆς συνειδήσεως κέκμηται ὡς πρὸς τὸν ἔχοντα αὐτὸ πρακτικὴν τινα ἐνότητα καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς πρακτικῆς ταύτης ἀπόψεως δυνάμεθα πεδῖον τι νὰ συγκατατάσωμεν μετ' ἄλλου ὁμοίου καλοῦντες αὐτὸ κατάστασιν συναισθήματος, ἀπορίας, αἰσθήματος, ἀφρημένης νοήσεως, βουλήσεως κτλ.

Εἶναι μὲν ἀόριστος καὶ σκοτεινὴ ἡ τοιαύτη περιγραφή τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' εἶναι τοῦλάχιστον ἀπληραμένη πραγματικῆς πλάνης καὶ καθαρὰ εἰκασίων καὶ ὑποθέσεων. Σχολὴ ψυχολογική, οὐχὶ μικρὸν κεκτημένη ἀξίωμα, ζητοῦσα ν' ἀποφύγη τὸ σκοτεινὸν τῆς περιγραφῆς, ἐπειράθη δι' αὐστηροτέρας τινὸς ἀναλύσεως νὰ παραστήσῃ τὰ πράγματα ταῦτα ἀκριβέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον. Κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην τὰ ποικίλα πεδία τῆς συνειδήσεως προκύπτουσιν ἐξ ὠρισμένου ἀριθμοῦ παντάπασιν ὠρισμένων στοιχειωδῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως μηχανικῶς ἠρμωσμένων καὶ ψηφιδωτόν τι ἀποτελουσῶν ἢ χημικῶς ἠνωμένων. Κατὰ τινὰς δὲ φιλοσόφους — τὸν Σπένσερον λ. χ. καὶ τὸν Ταῖνε — αἱ καταστάσεις αὗται τῆς συνειδήσεως ἀναλύονται ἐν τέλει εἰς στοιχειώδη ψυχικὰ μόρια ἢ ἄτομα πνευματικῆς οὐσίας (mind-stuff), ἐξ ὧν συγκροτοῦνται πᾶσαι αἱ ἀμέσως γνωσταὶ πνευματικαὶ καταστάσεις. Τὴν θεωρίαν ταύτην ἐν ἀορίστῳ πως μορφῇ εἰσήγαγεν ὁ Λώκκιος. Ἀπλᾶι παραστάσεις αἰσθήματος καὶ σκέψεως (ideas of sensation and reflexion), ὡς ὠνόμαζε ταύτας, εἶναι κατ' αὐτὸν οἱ λίθοι, ἐξ ὧν κατασκευάζεται τὸ πνευματικὸν ἡμῶν οἰκοδόμημα. Ἐὰν βραδύτερον ἐπανεέλθω εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην, θὰ ὠνομάζω

αὐτὴν θεωρίαν τῶν παραστάσεων. Ἄλλὰ θὰ πειραθῶ ἐκ παντὸς τρόπου ν' ἀποφύγω αὐτήν. Εἴτε ἀληθὴς εἶναι εἴτε ψευδὴς ἡ θεωρία αὕτη, πάντως στηρίζεται ἐπὶ εἰκασίων. Πρὸς τὸν πρακτικὸν σκοπὸν ὑμῶν ὡς διδασκάλων θὰ εἶναι ἐπαρκὴς ἡ ἥκιστα ἀξιωματικὴ ἐκδοχὴ τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως μεθ' ὧν τῶν ἄλληλα διαδεχομένων κυμάτων ἢ ἀπαύστως ἀλλοιουμένων πεδίων αὐτῆς¹.

¹ Περὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐπικρατουσῶν προσδοκιῶν περὶ τῆς «νέας ψυχολογίας» ἀξία ἀναγνώσεως εἶναι ὅσα ἀναπεπταμένως ὁμολογεῖ ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς Wundt μετὰ τριακονταετῆ ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐργαστηρίῳ πειραματικὴν ἔρευναν: «Τῆς πειραματικῆς μεθόδου τὸ χρῆσιμον εἶναι μάλιστα τοῦτο, ὅτι τελειοποιεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἡμῶν παρατήρησιν ἢ μᾶλλον, ὡς νομίζω, καθιστᾷ αὐτὴν πράγματι δυνατὴν κατὰ τὴν ἀκριβῆ τῆς λέξεως σημασίαν. Ἄλλ' ἢ ἐπὶ τοῦ πειράματος στηριζομένη ἐσωτερικὴ παρατήρησις κατ' ἄρθρωσέ τι ἦδη λόγου ἀξιον; Οὐδεμία ἀπόκρισις γενικὴ δύναται νὰ δοθῇ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, διότι ἐν τῇ ἀτελεῖ καταστάσει τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης οὐδὲν κεφάλαιον αὐτῆς οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ πειραματικῇ ἐρεύνη εἶναι παρὰ πάντων παραδεχόμενον. . . .

Ἐν τοιαύτῃ διχογνωμίᾳ (ἰκανῶς ἐννοήτῃ ἐν χρόνις ἀβεβαίου ἀναπτύξεως καὶ δοκιμαστικῶν ἐρευνῶν) ἕκαστος παρατηρητὴς δύναται μόνον νὰ λέγῃ τίνας ἀπόψεις καὶ τίνας ἐσωτερικὰς παρατηρήσεις ὀφείλει αὐτὸς εἰς τὰς νέας μεθόδους. Καὶ ἐὰν ἠρωτώμην, τίς διήρξε κατ' ἐμέ ἢ ἀξία τῆς πειραματικῆς μεθόδου ἐν τῇ ψυχολογίᾳ καὶ τίς εἶναι ἔτι καὶ νῦν, θ' ἀπεκρινόμην, ὅτι μοι παρέσχεον αὐτὴ νέαν ὅλως ἔννοιαν τῆς φύσεως καὶ ἀλληλουχίας τῶν ἐσωτερικῶν γεγονότων. Ἐκ τῆς τελειότερας ἐρεύνης τῆς αἰσθήσεως τῆς δράσεως ἐδιδάχθην τὴν δημιουργικὴν σύνθεσιν τοῦ πνεύματος. Διὰ τῆς ἐμῆς ζητήσεως περὶ τῶν χρονικῶν σχέσεων κτλ. . . . κατενόησα τὴν ἐνδόμυχον συνάφειαν πασῶν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, αἵτινες διασπῶνται συνήθως διὰ τεχνικῶν ἀφαιρέσεων καὶ ὀνομάτων, ὅλον παράστασις, συναίσθημα, βούλησις, καὶ κατεῖδον τὸ ἀδιαιρέτον καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὁμογένειαν τοῦ πνευματικοῦ βίου κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς φάσεις. Ἡ χρονομετρικὴ μελέτη τοῦ συνειρμοῦ μοι κατέδειξεν, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων ἦτο μία τῶν πολλῶν ἐκείνων ἀπατηλῶν ἐκδοχῶν, αἵτινες, εὐθὺς ὡς διατυπωθῶσι διὰ λεκτικῶν τινος ὄρου, εἰσάγουσιν ἀνυπάρκτους ἀφαιρέσεις ἀντὶ τῆς πραγματικότητος. Ἐδιδάχθην, ὅτι παράστασις τις εἶναι γεγονός οὐχ ἦττον ὑγρὸν καὶ ροῦδες ἢ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις καὶ κατέμαθον ὅτι ἡ παλαιὰ διδασκαλία τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων εἶναι ἀστήρικτος πλέον. . . . Ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις ἡ πειραματικὴ παρατήρησις πολλαχῶς μὲ ἐδίδαξε τὴν ἔκτασιν τῆς συνειδήσεως, τὴν ταχύτητα ψυχικῶν τινων γεγονότων, τὴν ἀριθμητικὴν ἀξίαν ψυχοφυσικῶν τινων δεδομένων καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἄλλὰ πάντα ταῦτα τὰ ἰδιαιτέρα ἀποτελέσματα νομίζω σχετικῶς ἀσημαντα καὶ ἐπουσιώδη». Philos. Studien, X, 121—124. Ὅλον τὸ χωρίον ἀνάγκη ν' ἀναγνωσθῇ. Ὡς δ' ἐγὼ τοῦτο ἐρμηνεύω, καταστᾷ εἰς τὴν πλήρη ἀποδοχὴν τῆς εἰδρυτῆτος ἐννοίας τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως καὶ εἰς τὴν πανταλὴ παραίτησιν τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς καὶ νῦν ἔτι μετὰ πολλῆς φιλοπονίας ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐγχειριδίοις ὑπὸ τῶν συγγραφέων γινόμενης τοῦ νὰ κατατέμνωσι τὸ πνεῦμα εἰς πολλὰς χωριστὰς ἐνότητες συνθέσεως καὶ λειτουργίας καταριθμοῦντες αὐτάς καὶ προσκολλῶντες τεχνικὰ ὀνόματα.

III

Ο ΠΑΙΣ ΩΣ ΔΡΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

Συνεχίζων νῦν τὴν περιγραφὴν τῶν ιδιοτήτων τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως ἔρωτῶ : ἄρα γε εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορίσωμεν τὰς λειτουργίας αὐτῆς κατὰ τρόπον καταληπτόν ;

Δύο εἶναι αἱ καταφανεῖς αὐτῆς λειτουργίαι : ἄγει αὐτὴ ἐπὶ τὴν γνῶσιν καὶ ἄγει ἐπὶ τὴν πράξιν.

Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ποτέρα τῶν λειτουργιῶν τούτων εἶναι ἡ οὐσιωδέστερα ;

Ἐνταῦθα ἀνακύπτει παλαιὰ ἱστορικὴ διχογνωμία. Οἱ μὲν πολλοὶ ὑπῆρξαν ἀείποτε ἐπιρρεπεῖς εἰς τὸ νὰ κρίνωσι τὴν ἀξίαν τῶν πνευματικῶν ἐργασιῶν ἀνθρώπου τινὸς ἐκ τῆς ἐπὶ τὸν πρακτικὸν βίον ροπῆς αὐτῶν· ἀλλ' οἱ φιλόσοφοι συνήθως ἠσπάσθησαν ἐτέραν τινὰ γνώμην : «Τοῦ ἀνθρώπου ὑψίστη ὑπάρχει δόξα», εἶπον, «νὰ εἶναι ὄν λογικόν, νὰ γινώσκῃ τὴν ἀπόλυτον καὶ αἰωνίαν καὶ καθολικὴν ἀλήθειαν. Ἡ πρὸς πρακτικούς λοιπὸν σκοποὺς χρήσις τῆς διανοίας αὐτοῦ κεῖται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ. Ὁ βίος ὁ θεωρητικὸς εἶναι τῆς ψυχῆς αὐτοῦ τὸ γνήσιον ἀσχόλημα». Τὸ νὰ παραδεχώμεθα τὴν ἐτέραν τῶν γνώμῶν τούτων, τὸ νὰ ἐξαίρωμεν τὸ πρακτικὸν ἢ τὸ θεωρητικὸν ἰδεῶδες συντελεῖ εἰς τὸ ν' ἀποβῶσιν ὅλως διάφορα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἰδίας ἡμῶν διαγωγῆς. Ἐὰν μὲν τὸ θεωρητικὸν διαφέρειν κρατῆ παρ' ἡμῖν τοῦ πρακτικοῦ, ἡ ἀπόσπασις ἡμῶν ἀπὸ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν παθῶν καὶ ἡ ἀποχώρησις ἀπὸ τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς τύρβης τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων θὰ εἶναι οὐ μόνον συγγνώμης, ἀλλὰ καὶ ἐπαίνου ἀξία, καὶ πᾶν τὸ συντελοῦν εἰς τὸν ἀπράχμονα καὶ θεωρητικὸν βίον ὀφείλει νὰ νομιζῆται ὡς ἄγον ἐπὶ τὴν ὑψίστην τελειότητα. Ἐὰν δὲ τούναντιον τὸ πρακτικὸν διαφέρειν πρυτανεύῃ, ὁ θεωρητικὸς ἀνθρώπος θὰ ὑποληφθῆ ὡς ὄν ἀτελής, τὰ πάθη καὶ ἡ πρακτικὴ δεξιότης θὰ γίνωσι

πάλιν τῆς ἡμετέρας γενεᾶς ἡ δόξα, πᾶσα νίκη κατὰ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐξωτερικῶν δυνάμεων τοῦ σκοτόυ θὰ θεωρῆται ἰσχύς πρὸς ὁσηνδῆποτε ποσότητα παθητικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μόνον ἡ πρακτικὴ διαγωγή ἔσται τὸ κριτήριον πάσης ἀγωγῆς ἀξίας τοῦ ὀνόματος.

Εἶναι ἀναντίλεκτον, ὅτι ἐν τῇ συγχρόνῳ ψυχολογίᾳ τὸ κέντρον ἀπὸ τῶν καθαρῶς θεωρητικῶν καὶ λογικῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος, ἐν αἷς ἔθηκε τοῦτο ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πᾶσά που ἡ κλασικὴ φιλοσοφία, μετετέθη εἰς τὸ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἡμελημένον πρακτικὸν μέρος. Τῆς δὲ μεταθέσεως ταύτης κυρία αἰτία εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως. Ἐχομεν νῦν λόγους νὰ παραδεχώμεθα τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐξέλιξιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωποειδῶν αὐτοῦ προγόνων, εἰς οὓς καθαρὸς λόγος μολίς ὑπῆρχεν, ἐὰν καθ' ὅλου ὑπῆρχε, καὶ τὸ πνεῦμα, καθ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τινὰ λειτουργίαν, φαίνεται, ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ὄργανον, ὅπως διὰ τούτου προσαρμόζωσι τὰς κινήσεις αὐτῶν πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ περιέχοντος ἦτοι πρὸς τὰς ἐξῶθεν ἐντυπώσεις, ὥστε νὰ διαφεύγωσιν ὅσον τὸ δυνατόν τὸν ὄλεθρον. Ἡ συνειδήσις λοιπὸν φαίνεται, ὅτι ἀρχῆθεν οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἐπιπρόσθετός τις βιολογικὴ τελείωσις, χρήσιμος μόνον οὕσα εἰς τὸ νὰ παρέχῃ εὐθέως ὠφελίμους εἰς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀντιδράσεις. Κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον ἐξεταζομένη ἡ συνειδήσις εἶναι ἀνεξήγητος.

Αἱ βιολογικαὶ βάσεις τῆς συνειδήσεως παραμένουσιν ἐν τῷ βάθει τῆς ἡμετέρας φύσεως πρόδηλοι καὶ ἀπαραμειώτοι. Τὰ μὲν αἰσθητά εἶναι χρήσιμα εἰς τὸ νὰ ἐφέλωσιν ἢ ἀπωθοῦσιν ἡμᾶς, ἡ δὲ μνήμη εἰς τὸ νὰ ἀποτρέπῃ ἢ προτρέπῃ, τὰ δὲ συναισθητά εἰς τὸ νὰ ἐποτρύνωσιν ἐπὶ τὰς πράξεις, τὰ δὲ νοήματα εἰς τὸ νὰ ἀναπέλλωσιν αὐτάς, ὅπως καθ' ὅλου δυνάμεθα νὰ ζῶμεν βίον μακρὸν καὶ εὐδαίμονα ἐπὶ τῆς γῆς. Πᾶσαν δὲ ὑπερβατικὴν μεταφυσικὴν ἰδέαν καὶ πᾶν πρακτικῶς ἀνεφάρμοστον καλλογικὸν ἢ ἠθικὸν συναισθημα, ὅπερ φέρομεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, δύναται κατὰ ταῦτα νὰ θεωρῆται μόνον ὡς ἐπουσιῶδες περίσσειμα λειτουργίας,

ὅπερ κατ' ἀνάγκην παρακολουθεῖ τὴν ἐργασίαν πάσης πολυπλόκου μηχανῆς.

Οὐδὲν ἴσως ἐπιλύσω διὰ τούτων τὸ θεωρητικὸν ζήτημα καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς—διότι ἀπλῶς ἢ ἀποψὶς αὕτη φαίνεται μοι ὅτι εἶναι πρακτικῶς χρησιμωτάτη εἰς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους—να συναποδεχθῆτε μετ' ἐμοῦ κατὰ τὰς ὁμιλίαις ταύτας τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν βιολογικὴν ἐκδοχὴν καὶ νὰ θεωρῆτε πλείστου καὶ τοῦ παντός λόγου ἄξιον τόδε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἥτις δῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἄλλως ἢ φύσις αὐτοῦ, εἶναι ὃν μάλιστα πρακτικὸν καὶ ἡ διάνοια ἐδόθη αὐτῷ ὡς βοηθός, ὅπως προσαρμύζεται πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου τούτου.

Ἐν τῇ μελέτῃ παντός πράγματος ὀφείλομεν νὰ ὁρμώμεθα ἀπὸ βαθυτέρας τινὸς ἀπόψεως αὐτοῦ, ἐκλεγόμενοι καὶ ἐξετάζοντες αὐτήν, ὡς εἰ ἦτο ἡ μόνη ἀποψὶς. τούτου δὲ γενομένου ἐπιδιорθοῦμεν εἶτα βαθμηδὸν ἡμᾶς αὐτοὺς προστιθέντες καὶ τὰς ἄλλας παραλειφθεῖσας ἀπόψεις, αἵτινες συμπληροῦσι τὴν ὅλην ζήτησιν. Οὐδεὶς εἶναι μᾶλλον ἐμοῦ πεπεισμένος, ὅτι πᾶν, ὅπερ διὰ τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων γινώσκουμεν ὡς τὸν «κόσμον τοῦτον», εἶναι μέρος μόνον τοῦ ὅλου περιέχοντος καὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀρχικὸν μέρος, εἶναι καὶ ὁ sine qua non ὅρος πάσης γνώσεως. Ἐὰν τὰ ἐν τῷ μέρει τούτῳ περιεχόμενα γεγονότα κατανοήσητε καλῶς, δύνασθε ἀταράχως νὰ ἀνυψωθῆτε εἰς ὑπερτέραν γνῶσιν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ χρόνος, ὃν θὰ διατρέψω μετ' ὑμῶν, εἶναι βραχὺς καὶ δὲν δύναμαι νὰ ἐξετάσω τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα μετὰ τῆς προσηκούσης ἀκριβείας, θὰ περιορισθῶ μόνον εἰς τὰ στοιχεῖα καὶ εἰς τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας. Προτείνω λοιπὸν εἰς ὑμᾶς, ὅπως ἀντέχησθε στερεῶς τῆς ἀπλουστάτης ταύτης καὶ θεμελιώδους ἀπόψεως. Οἱ δὲ λόγοι, δι' οὓς καλῶ ταύτην θεμελιώδη, δύνανται εὐχερῶς νὰ ρηθῶσιν.

Πρῶτον, τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τοῦ ζῴου ἐλαττοῦται. Γινώσκω δέ, ὅτι ὁ λόγος οὗτος παρα

τινων ἐξ ὑμῶν δὲν θὰ τύχη ἀποδοχῆς, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἄλλοι, οἵτινες θὰ ἐγκρίνωσιν αὐτόν.

Δεύτερον, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια προσδιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐγκεφαλικῆς καὶ βαίνει πρὸς αὐτὴν παραλλήλως. Ἄλλ' ὁ ἐγκέφαλος, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ νοήσωμεν τὰς λειτουργίας αὐτοῦ, ἐδόθη ἡμῖν χάριν τῆς ἡμετέρας πρακτικῆς διαγωγῆς καὶ ἐνεργείας. Πᾶν νευρικὸν ρεῦμα ὁρμώμενον ἀπὸ τοῦ δέρματος, τοῦ ὀφθαλμοῦ, τοῦ ὠτός εἰσέρχεται εἰς αὐτόν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν διαχύνεται εἰς τοὺς μῦς, τοὺς ἀδένας καὶ τὰ σπλάγχνα καὶ συμβάλλεται εἰς τὸ νὰ προσαρμοσθῇ τὸ ζῶον πρὸς τὸ περιέχον, ἐξ οὗ ὁ ἐρεθισμὸς πηγάζει. Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἀποψὶς γενικεύεται καὶ ἀπλοποιεῖται, ἐὰν τὸν ἐγκεφαλικὸν βίον καὶ τὸν πνευματικὸν βίον θεωρῶμεν ὡς ἔχοντας ἀμφοτέρους ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν θεμελιώδη σκοπὸν.

Τρίτον, αὐτὰ ταῦτα τὰ γεννήματα τοῦ πνεύματος τὰ οὐχὶ ἀμέσως εἰς τὸν κύκλῳ κόσμον ἀναφερόμενα, οἷον τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη, τὰ καλλογικὰ ὄνειροπολήματα, αἱ ἐνοράσεις τῆς αἰωνίας ἀληθείας καὶ οἱ φαντασιώδεις λογικοὶ συνδυασμοὶ οὐδέποτε θὰ ἠδύναντο νὰ παραχθῶσιν, ἐὰν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τὸ ταῦτα γεννήσαν μὴ ἦτο καὶ ἱκανὸν νὰ παραγάγῃ προϊόντα πρακτικῶς ὠφέλιμα. Ταῦτα τὰ πρακτικώτερα προϊόντα εἶναι τὰ οὐσιωδέστερα ἢ τοῦλάχιστον τὰ ἀρχικώτερα.

Τέταρτον, αἱ ἐπουσιώδεις καὶ ἄνευ ἀμέσου πρακτικῆς ἀξίας ἐνέργειαι συνάπτονται μετὰ τῆς ἡμετέρας πρακτικῆς διαγωγῆς καὶ τῆς πρὸς τὸ περιέχον προσαρμογῆς πολὺ ἰσχυρότερον ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Οὐδεμία ἀλήθεια καὶ ἡ μάλιστα ἀφηρημένη γίνεται ἀντιληπτὴ χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἐπίγειον ἡμῶν ἐνέργειαν. Ἐνθυμητέον δέ, ὅτι λέγων ἐνταῦθα ἐνέργειαν μεταχειρίζομαι τὸν ὄρον τοῦτον κατὰ τὴν εὐρυτάτην αὐτοῦ σημασίαν. Ἐνέργειαν νοῶ τὸ γράφειν καὶ λέγειν, τὸ καταφάσκειν καὶ ἀποφάσκειν, τὰς συμπαθείας καὶ ἀντιπαθείας καὶ τὰς συναισθηματικὰς ἐξεγέρσεις, ἔνθα εἶναι ἀδιάφορον εἴτε ἐν τῷ παρόντι πάντα ταῦτα συμβαίνουσιν εἴτε ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐγὼ ὀμιλῶ ἐνταῦθα,

καὶ ὑμεῖς ἀκούετε· φαίνεται ὑμῖν, ὅτι εἰς τὸ γεγονός τοῦτο οὐδεμίαν πρακτικὴν ἐνέργειαν ἐπακολουθεῖ. Θὰ ἠδύνασθε νὰ ὀνομάσητε αὐτὴ καθαρῶς θεωρητικὸν γεγονός ἄνευ πρακτικοῦ ἀποτελέσματος. Ἄλλὰ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα ὀφείλει ἐντεῦθεν νὰ προκύψῃ. Ἡ ἐμὴ ὀμιλία δὲν δύναται νὰ γίνῃ χωρὶς νὰ μὴ ἐπιδράσῃ ὅπωςδὴποτε ἐπὶ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν ὑμῶν. Πᾶν ὅ,τι νῦν ἀκούετε, θὰ παροξύνῃ ὑμᾶς εἰ μὴ σήμερον, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἄλλοτὲ ποτε, ὅπως ἐπιλύσητε ζητήματά τινα ἄλλως ἢ μέχρι τοῦδε. Τινὲς παροτρυνόμενοι ὑπὸ τῶν ἐμῶν λόγων θὰ τραπήτε εἰς νέας ἐρεῦνας καὶ θὰ μελετήσητε ἰδιαίτερα βιβλία. Τούτου δ' ἀποτέλεσμα ἔσται, ὅτι θὰ σχηματίσητε γνώμην ὑπὲρ ἐμοῦ ἢ κατ' ἐμοῦ. Τὴν γνώμην ταύτην θὰ διατυπώσητε ἐν λόγοις, ἄλλοι δὲ περὶ ὑμᾶς θὰ ἐπικρίνωσιν αὐτήν καὶ θὰ μεταβάλωσι τὴν περὶ ὑμῶν δόξαν αὐτῶν. Εἶναι τῶν ἀδυνάτων ν' ἀποφύγωμεν τὸν ἡμέτερον προορισμόν, ὅστις εἶναι πρακτικὸς· καὶ αὐταὶ αἱ θεωρητικώταται δεξιότητες ἡμῶν συμβάλλονται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ τούτου.

Οἱ ὀλίγοι οὗτοι λόγοι θὰ καταστήσωσιν ἴσως εὐχερεστέραν τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐμῆς προτάσεως. Εἰλικρινῶς φρονῶ, ὅτι πρὸς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους ἀρκούσα ἐκδοχὴ εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τὰ ψυχολογικὰ τῶν εἰς ὑμᾶς διαπεπιστευμένων μαθητῶν φαινόμενα θεωροῦνται κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν μέλλουσαν πρακτικὴν διαγωγὴν τῶν μαθητῶν τούτων. Πάντως δ' εἶναι ἀρκούσα ἡ ἐκδοχὴ αὕτη ὡς πρώτη καὶ κυριωτάτη. Κύριον καὶ οὐσιώδη σκοπὸν τοῦ διδασκαλικοῦ ὑμῶν ἔργου ὀφείλετε νὰ νομίζητε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ μαθητοῦ πρὸς πρακτικὴν διαγωγὴν. Διαγωγὴν δὲ νοῶ ἐντάυθα οὐχὶ ἐν τῇ στενῇ σημασίᾳ τῶν τρόπων καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους συμπεριφορᾶς, ἀλλ' ἐν τῇ εὐρυτάτῃ, καθ' ἣν διὰ τοῦ ὄρου τούτου δηλοῦται πᾶσα σκόπιμος ἀντίδρασις τοῦ μαθητοῦ, ἐν οἷα δὴποτε οὗτος εὐρεθῆ καταστάσει καὶ εἰς οἷονδὴποτε περιέχον α τοῦ βίου περιπέτειαι καὶ ἐναλλαγὰι περιαγάγωσιν αὐτόν.

Ἡ ἀντίδρασις δυνατὸν ἀληθῶς νὰ εἶναι πολλακίς ἀρνητικὴ. Τὴ μὴ ὀμιλεῖν, τὸ μὴ κινεῖσθαι εἶναι ἐνίοτε ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ

τῶν σπουδαιοτάτων ἡμῶν καθηκόντων. Τὰ παραγγέλματα: «κράτει σεαυτοῦ, παραιτοῦ, ἀπέχου» χρήζουσι συχνάκις μεγάλης ἐντάσεως τῆς βουλήσεως καὶ ἐκ φυσιολογικῆς ἀπόψεως ἀπαιτοῦσι τόσῃν θετικὴν λειτουργίαν τῶν νεύρων, ὅσῃν ἀπαιτεῖ ἐνέργειά τις τοῦ ὀργανισμοῦ, ἣτις καταλήγει εἰς κινητικὰ ἀποτελέσματα.

IV

ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΓΩΓΗ

Ἐν τῇ προηγουμένη ὁμιλίᾳ κατηντήσαμεν εἰς τὴν ἀπλουστάτην ἐκδοχὴν τῆς ἀγωγῆς. Αὕτη κατ' οὐσίαν ἐπιδιώκει τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὀργανικὴν μόρφωσιν δεξιότητων καὶ πρακτικῶν δυνάμεων, αἵτινες ποιῶσιν αὐτὸν ἰκανὸν νὰ προσαρμοζῆται πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιέχον. «Ἀπαιδευτος» ἄνθρωπος εἶναι ὁ εἰς ἀπορίαν καὶ ἀμηχανίαν καθιστάμενος, εὐθύς ὡς ἐξέλη ἀπὸ τῆς συνηθεστάτης αὐτῷ καταστάσεως τῶν πραγμάτων· τούναντιον δὲ ὁ πεπαιδευμένος δύναται διὰ τῶν ἐν τῇ μνήμῃ αὐτοῦ τεθησαυρισμένων παραδειγμάτων καὶ διὰ τῶν ἀφηρημένων ἐνοιῶν, ἅς ἐκτῆσατο, νὰ ἐξεύρισκῃ κατὰ τὴν πρακτικὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν τὴν προσήκουσαν διέξοδον ἐν καταστάσει πραγμάτων, εἰς ἣν οὐδέποτε πρότερον ἔτυχε περιελθῶν. Ἀγωγή ἐνὶ λόγῳ δύναται νὰ ὀρισθῇ ὀργάνωσις ἐπικτητῶν ἕξεων διαγωγῆς καὶ τάσεων πρὸς πρακτικὴν ἐνέργειαν.

Τοῦτο δυνατόν νὰ διασαφηθῇ διὰ παραδείγματος. Ὑμεῖς πάντες καὶ ἐγὼ ἔχομεν παιδαγωγηθῆ ἄλλος κατ' ἄλλον τρόπον, καὶ τὴν ἀγωγὴν ἡμῶν ἐκδηλοῦμεν νῦν διὰ διαφόρου διαγωγῆς. Θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς ἐμέ, ἔχοντα διάνοιαν τεχνικῶς καὶ κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐπάγγελμα μεμορφωμένην καὶ δεχόμενον τοὺς ἀπὸ τῆς ὑμετέρας παρουσίας ὀπτικούς ἐρεθισμούς, νὰ κάθημαι ἐνταῦθα σιγῶν καὶ ἀργός. Πρᾶγμα τι μοὶ λέγει, ὅτι προσδοκᾶτε παρ' ἐμοῦ νὰ ὁμιλήσω, ὅτι ὀφείλω νὰ ὁμιλήσω· πρᾶγμα τι μὲ ἀναγκάζει νὰ συνεχίσω τὴν ὁμιλίαν μου. Τὰ ἀρθρωτικὰ ὄργανά μου διαρκῶς ἐξεγείρονται δι' ἐννευρώσεως ὑπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου ὀρμωμένων ρευμάτων, ἅτινα πάλιν παράγονται ἐκ ρευμάτων εἰσερχομένων διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον. Καὶ αἱ κινήσεις ἕκασται τῶν γλωσσιῶν τούτων ὀργάνων προσδιορίζονται ἐν τῇ μορφῇ καὶ τῇ

ἀκολουθίᾳ αὐτῶν ὑπὸ τῆς κατὰ τὸν πρόσθεν χρόνον ἀσκήσεώς μου περὶ τὸ διδάσκειν καὶ ἀναγινώσκειν. Ἡ δὲ πάλιν ὑμετέρα διαγωγή δύναται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ φανῇ καθαρῶς παθητικὴ καὶ ἀδρανής, ἐξαιρουμένων ἐνίων ὑμῶν, οἵτινες γράφετε σημειώσεις. Ἄλλ' αὕτη ἡ ἀπλῆ ὑμῶν ἀκρόασις εἶναι ἤδη ὀρισμένη τις διαγωγή. Πάντες οἱ μῦες τοῦ σώματος ὑμῶν ἀκρωμένων εἶναι σφόδρα τεταμένοι. Ἡ κεφαλὴ καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἔχουσιν ὀρισμένην καὶ χαρακτηριστικὴν θέσιν. Περαινομένη δὲ ἡ ὁμιλία ἀφεύκτως θὰ ἀγάγῃ ποτὲ ὑμᾶς, ὡς καὶ πρότερον εἶπον, εἰς ἰδιαιτέραν τινὰ πρακτικὴν ἐνέργειαν· δυνατόν δὴλον ὅτι ἐν τῷ σχολείῳ κατὰ τινὰ εἰδικὴν περίπτωσιν νὰ πράξῃτε ἄλλως ἢ πρότερον. Τὸ αὐτὸ ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν ἐντυπώσεων, ἅς ἐμποιεῖτε ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν μαθητῶν. Πρέπει νὰ ἐθισθῆτε εἰς τὸ νὰ θεωρῆτε πάσας τὰς ἐν τοῖς μαθηταῖς ἐγγινομένας ἐντυπώσεις ὡς ἀγούσας εἰς τὴν κτῆσιν δεξιότητων πρὸς πρακτικὴν διαγωγὴν, ἧγουν συναισθηματικῶν, κοινωνικῶν, σωματικῶν, τεχνικῶν, φωνητικῶν κτλ. Τούτου δ' ὀμολογηθέντος, ὀφείλετε νὰ προθυμηθῆτε καθ' ὄλου καὶ ἄνευ πολλῆς λεπτολογίας ν' ἀποδεχθῆτε χάριν τοῦ σκοποῦ τῶν ὁμιλιῶν τούτων τὴν βιολογικὴν ἐκδοχὴν τοῦ πνεύματος, καθ' ἣν τοῦτο δέδοται ἡμῖν πρὸς πρακτικούς σκοπούς. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη βεβαίως θὰ συναρμολογῆται κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν παιδαγωγικὴν ὑμῶν ἐργασίαν.

Σκοποῦντες τὰ ἐν ταῖς διαφόροις χώραις ἐπιδιωκόμενα παιδαγωγικὰ ἰδεώδη, μανθάνομεν, ὅτι πανταχοῦ τούτου στοχάζονται, πῶς νὰ μορφώσωσι καὶ ὀργανώσωσι δεξιότητος πρὸς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν. Τοῦτο εἶναι προφανέστατον ἐν Γερμανίᾳ, ὅπου ὁ διαρρήδην ὀμολογημένος σκοπὸς τῆς ἀνωτέρας παιδείσεως εἶναι νὰ καταστῇ ὁ φοιτητὴς ὄργανον προαγωγῆς τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων. Σεμνύνονται δὲ τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν νεαρῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, οὓς κατ' ἔτος προσφέρουσι. Δὲν ἔχουσι μὲν οὗτοι χρεῖαν μεγάλης τινὸς πρωτοτυπίας, ἀλλ' εἶναι οὕτως ἡσκημένοι περὶ τὸ ἐρευνᾶν, ὥστε, ἐὰν δοθῇ αὐτοῖς

πρὸς ἐξεργασίαν παρὰ τοῦ καθηγητοῦ ἱστορικόν τι ἢ γλωσσικόν θέμα ἢ πειραματικὴ τις ἐργασία, οὗτοι μετὰ τινος περὶ τῆς ἀρίστης μεθόδου ὑποδείξεις δύνανται μόνοι νὰ βαδίσωσι τὴν ὀρθὴν ὁδόν. Γινώσκουσι τόσον δεξιῶς νὰ μεταχειρίζωνται τὰς μηχανικὰς συσκευὰς καὶ τόσον ἐμπείρως ν' ἀνατρέχωσιν εἰς τὰς πηγὰς, ὥστε μετὰ χρόνον τεταγμένον ν' ἀνεύρωσι κόκκον μικρὸν νέας ἀληθείας ἄξιον νὰ προστεθῆ εἰς τὸν ἄχρι τοῦδε θησαυρὸν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Κατὰ κοινὴν δ' ὁμολογίαν δικαίωμα προαγωγῆς πρὸς τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον οὐδὲν ἄλλο παρέχει εἰς πάντα Γερμανὸν ἢ ἢ δεξιότης αὐτοῦ τοῦ νὰ ἐπιδείξῃ ἑαυτὸν δραστήριον ἐπιστημονικῆς ὄργανον ἐρεύνης.

Ἐν Ἀγγλίᾳ δύναται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ φανῆ, ὅτι ἡ ἀνωτέρα ἐν τοῖς πανεπιστημίοις παιδείσις ἐπιδιώκει μᾶλλον τὴν μόρφωσιν στατικῶν τύπων χαρακτῆρος ἢ τὴν ἀνάπτυξιν ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας, ἣν θὰ ἠδύνατό τις νὰ καλέσῃ δυναμικὴν. Λέγεται, ὅτι ὁ καθηγητὴς Jowett ἐρωτηθεὶς, τί ἡ Ὁξφόρδη δύναται νὰ πράξῃ ὑπὲρ τῶν φοιτητῶν αὐτῆς, ἀπήντησεν: «Ἡ Ὁξφόρδη δύναται νὰ διδάξῃ Ἄγγλον gentleman, πῶς ὀφείλει νὰ εἶναι Ἄγγλος gentleman». Ἄλλ' ἐὰν ἐρωτήσητε, τί σημαίνει τὸ «νὰ εἶναι» Ἄγγλος gentleman, ἡ μόνη ἀπάντησις περιέχεται ἐν τοῖς ὅροις τῆς πρακτικῆς διαγωγῆς καὶ ἐνεργείας. Ὁ Ἄγγλος gentleman εἶναι σύνολον εἰδικῶν ἀντιδράσεων, ἄνθρωπος, οὗτινος ἢ πρακτικὴ διαγωγή πρὸς πάσας τὰς περιπτώσεις τοῦ βίου εἶναι εὐκρινῶς καὶ ἐκ τῶν προτέρων διαγεγραμμένη. Ἐνταῦθα, ὡς ἀλλαχοῦ, ἡ Ἀγγλία προσδοκᾷ νὰ πράττῃ ἕκαστος τὸ καθῆκον αὐτοῦ¹.

V

Η ΑΝΑΓΚΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΝ

Ἐὰν τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα εἶναι ἀληθῆ, συνάγεται πάραυτα ὁ ἐξῆς ἀφορισμός, ὅστις ἐλλόγως ὀφείλει νὰ δεσπόζῃ τῆς ὅλης τοῦ διδασκάλου ἐν τῇ τάξει διαγωγῆς:

Οὐδὲν ὀφείλει νὰ γίνηται ἀνυληπτὸν ἄνευ ἀντιδράσεως, οὐδεμίᾳ ἐντύπωσις ἄνευ συστοίχου ἐκφράσεως, — ἰδοὺ τὸ μέγα ἀξίωμα, οὗτινος οὐδέποτε ὀφείλει ὁ διδάσκαλος ν' ἀμνημονῆ.

Ἐντύπωσις ἀπλῶς ἐπιψάουσα τῶν ὀφθαλμῶν ἢ τῶν ὠτων τοῦ μαθητοῦ καὶ μὴ μεταβάλλουσα τὸν ἐνεργητικὸν αὐτοῦ βίον εἶναι ἐντύπωσις ματαία. Εἶναι φυσιολογικῶς ἀτελής, δὲν συντελεῖ εἰς τὴν κτῆσιν δεξιοτήτων οὐδὲ δύναται ν' ἀσκήσῃ τὴν ἑαυτῆς ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν μνήμην· διότι, ὅπως ἐμμεῖνη σταθερὰ ἡ ἐντύπωσις ἐν τῷ θησαυρῷ τῆς μνήμης, ὀφείλει νὰ συνυφανθῆ μετὰ τοῦ ὄλου συμπλέγματος τῶν ἡμετέρων ἐργασιῶν. Διατηροῦσι δὲ ταύτην σταθερὰν τὰ κινήτικα αὐτῆς ἀποτελέσματα. Αποτέλεσμά τι ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἐντυπώσεως παραχθεῖσαν ἐνέργειαν δεόν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν συνείδησιν ἐν τῇ μορφῇ αἰσθήματος τοῦ ὅτι ἐνηργήσαμεν καὶ νὰ συζευχθῆ μετὰ τῆς ἐντυπώσεως. Αἱ διαρκέσταται ἐντυπώσεις εἶναι αἱ κινῶσαι ἡμᾶς πρὸς τὸ λέγειν ἢ πρὸς τὸ πράττειν ἢ καθόλου αἱ ἐσωτερικῶς ἡμᾶς ἐπεγεύρουσαι.

Ἡ τῆς παλαιᾶς παιδαγωγικῆς μέθοδος, τοῦ νὰ μαθάνῃ ἀπὸ μνήμης ὁ μαθητὴς πράγματα καὶ δίκην ψιττακοῦ ν' ἀναδιηγήται αὐτὰ ἐν τῷ σχολείῳ, ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ὀρθῆς δόξης, ὅτι πρᾶγμα τι ἀπλῶς ἀναγνωσθὲν ἢ ἀκουσθὲν καὶ μὴ καὶ διὰ τοῦ στόματος ἐπαναληφθὲν ἐγχαράττεται ἐν τῇ μνήμῃ κατὰ τρόπον ἐξίτηλον. Ἡ διὰ στόματος λοιπὸν ἐπανάληψις τῶν μεμαθημένων εἶναι σπουδαιότατον εἶδος ἀντιδράσεως ἐν τῇ πρὸς τὰς ἐξῶθεν ἐντυπώσεις ἐνεργείᾳ ἡμῶν, καὶ φοβοῦμαι μὴ ἐν τῷ πολέμῳ κατὰ τοῦ ψιττα-

¹ «England expects every man to do his duty», σύνθημα τοῦ ναυάρχου Νέλσονος πρὸ τῆς ἐν Τραφαλγάρ μάχης. Σ. Μ.

κισμοῦ, ὅστις ἄλλοτε ἐνομιζέτο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάσης διδασκαλίας, παρορᾶται σφόδρα σήμερον ἡ μεγάλη ἀξία τῆς διὰ στόματος ἐπαναλήψεως ὡς στοιχείου τελείας παιδεύσεως.

Ἐν τῇ νεωτέρᾳ πάλιν παιδαγωγικῇ βλέπομεν, ὅποσον ἐπιδιώκεται ἡ παρὰ τῷ μαθητῇ ἐξέγερσις τῆς ἀντιδραστικῆς ἐνεργείας, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς πασῶν ἐκείνων τῶν ἐποπτικῶν μεθόδων, αἰτίνας εἶναι τῶν συγχρόνων σχολείων ἡ δόξα. Αἱ διὰ τοῦ στόματος ἀντιδράσεις, καίπερ ὠφέλιμοι οὔσαι, εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Αἱ μὲν λέξεις, ἅς ἐξαγγέλλει ὁ μαθητής, ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὀρθαί, ἀλλ' αἱ ἔννοιαί, ἅς μετ' αὐτῶν συνάπτει, εἶναι πολλάκις παντελῶς ἡμαρτημένα. Διὸ ἐν τῷ νεωτέρῳ σχολείῳ ἡ ἀπομνημόνευσις τῶν μεμαθημένων εἶναι σμικρόν τι μῦρον τῆς τοῦ μαθητοῦ ἐργασίας. Οὗτος ὀφείλει νὰ ἔχη τετράδια σημειώσεων, νὰ γράφῃ σχέδια, ἰχνογραφήματα καὶ χάρτας, νὰ ἐπιχειρῇ μετρήσεις, νὰ ἐργάζεται ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, νὰ ἐκτελῇ πειράματα, ν' ἀνατρέχῃ εἰς συγγραφεῖς, νὰ γράφῃ διατριβὰς καὶ τὰ τοιαῦτα. Ὄφειλε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον νὰ ἐπιτελῇ ἐκεῖνο, ὅπερ καταγελάται μὲν ὑπὸ τῶν ἀμυήτων, ὅταν βλέπωσιν αὐτὸ ἐν σχολικοῖς προγράμμασιν ἐπιγραφόμενον «πρωτότυπος ἐργασία», ἀλλ' εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ γυμνασία, δι' ἧς γίνεται ἰκανὸς ὁ μαθητής κατόπιν νὰ φιλοτεχνήσῃ ὡς ἀληθῶς πρωτοτύπους ἐργασίας. Ἡ μεγίστη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενομένη πρόοδος ἐν τῇ μέσῃ παιδεύσει εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τῶν χειροτεχνικῶν σχολείων, οὐχὶ διότι τὰ σχολεῖα ταῦτα θὰ μορφώσωσιν ἀνθρώπους δεξιωτέρους καὶ πρακτικωτέρους ἐν τῷ βίῳ τῷ οἰκιακῷ καὶ ἐπιτηδειοτέροις πρὸς τὰ διάφορα πρακτικὰ ἐπαγγέλματα, ἀλλὰ διότι θὰ παράσχωσιν ἡμῖν πολίτας παντάπασι νέου πνευματικοῦ κόμματος. Ἡ ἐν τῷ πειραματικῷ ἐργαστηρίῳ καὶ ἐν τῷ τεχνουργεῖο γινομένη ἐργασία ἐμποιεῖ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ μαθητοῦ τὴν ἕξιν τῆς ἀκριβοῦς παρατηρήσεως, ἐθίζει περὶ τὴν διαστολὴν τοῦ ὀρισμένου καὶ τοῦ ἀορίστου, συντελεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν πολυπλόκων σχέσεων τῆς φύσεως καὶ καταδεικνύει, ὅποσον ἀνεπαρκῆς εἶναι ἡ διὰ λέξεων ἀφηρημένη περιγραφὴ συγκεκριμένων φαινομένων.

Τοιαῦτα δὲ διδάγματα ἀπαξ ἐντυπωθέντα ἐν τῷ πνεύματι διατελοῦσι διὰ παντός τοῦ βίου ἀνεξίτηλα. Τοιαυτὴ ἐργασία ἀσκεῖ προσέτι εἰς τὴν ἀκριβειαν· διότι, ὅταν ποιῆτε πρᾶγμα τι, ὀφείλετε νὰ ποιήσητε τοῦτο κατὰ τρόπον ὀριστικὸν καλῶς ἢ κακῶς· ἐγγενᾶ ἐν τῇ ψυχῇ τὴν χρηστότητα, διότι, ὅταν ἐκφράζησθε μὴ μεταχειριζόμενοι λέξεις, ἀλλὰ ποιοῦντες πράγματα, ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ ἀποκρύψητε τὴν ἀοριστίαν τῆς σκέψεως ὑμῶν ἢ τὴν ἄγνοιαν· ἐθίζει εἰς τὸ νὰ ἔχητε πεποίησιν ἐφ' ὑμᾶς αὐτούς, διασφάζει τὸ διαφέρον αἰεὶ ζωηρὸν καὶ τὴν προσοχὴν σύντονον, καὶ τέλος τοῦ διδασκάλου τὸ πειθαρχικὸν ἔργον περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον.

Ἐκ τῶν διαφορῶν χειροτεχνικῶν συστημάτων, ὡς πρὸς τὴν ξυλουργίαν ἰδίᾳ, τὸ Σουηδικὸν σύστημα τοῦ Sloyd, ἐάν μοι ἐπιτρέπηται νὰ ἐκφέρω γνώμην περὶ τοιούτων πραγμάτων, φαίνεται μοι τὸ κάλλιστον ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως. Εὐτυχῶς αἱ μέθοδοι τῆς χειροτεχνικῆς παιδεύσεως εἰσάγονται βραδέως μὲν, ἀλλ' ἀσφαλῶς εἰς τὰς μεγάλας ἡμῶν πόλεις. Ἄλλὰ πόρρω εἰσέτι ἀπέχουσι τοῦ νὰ λάβωσι τὴν ἐπίδοσιν, ἣν εἶναι προωρισμένοι τέλος νὰ λάβωσιν.

Οὐδεμία ἐντύπωσις ἄνευ ἐκφράσεως, — οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος παιδαγωγικὸς καρπὸς τῆς ἡμετέρας ἐξελικτικῆς ἐκδοχῆς τοῦ πνεύματος ὡς ὄργανου προσαρμογῆς. Ἄλλ' ἀνάγκη νὰ εἶπω ὀλίγα τιὰ προσέτι. Ἡ ἐκφρασις αὐτῇ, ὡς ὀλίγον ἀνωτέρω παρέστησα, ἐπανακάμπει εἰς τὴν συνείδησιν ἐν τῇ μορφῇ νέας ἐντυπώσεως, — τῆς ἐντυπώσεως δῆλον ὅτι τούτου, ὅπερ ἐποίησαμεν. Οὕτω διὰ τῶν αἰσθήσεων δεχόμεθα εἰδήσεις περὶ τῆς πρακτικῆς ἡμῶν διαγωγῆς καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς. Ἀκούομεν τὰς λέξεις, ἅς ἐξηγησίλαμεν, αἰσθανόμεθα τὸ ἴδιον ἡμῶν κτύπημα εὐθύς ὡς καταφέρομεν αὐτό, ἢ ἀναγινώσκομεν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν ἄλλων τὴν ἐπιτυχίαν ἢ ἀποτυχίαν τῆς διαγωγῆς ἡμῶν. Τὰ ἀνακλώμενα ταῦτα κύματα τῶν ἐντυπώσεων συμπληροῦσι τὴν ὅλην ἐμπειρίαν, καὶ τις βραχὺς λόγος περὶ τῆς ἐν τῷ σχολείῳ σπουδαιότητος αὐτῶν δὲν εἶναι ἀνωφελής.

Ἐπειδὴ κανονικῶς μετὰ πᾶσαν ἐνέργειαν τὸ τελικὸν ἀποτελέσ-
μα ἐπιστρέφει εἰς ἡμᾶς ὡς νέα ἐντύπωσις, φυσικώτατον εἶναι,
νομίζω, νὰ ἐπιτρέπωμεν εἰς τὸν μαθητὴν νὰ δέχεται ἐν πάσῃ
δυνατῇ περιπτώσει τοιαύτην ἐξ ἐπιστροφῆς ἐντύπωσιν. Ἄλλ' ὅμως,
ἐν οἷς σχολείοις ἀποκρύπτονται οἱ βαθμοὶ τῆς προόδου καὶ τῶν
ἐξετάσεων, αἱ ἐν τῇ τάξει τιμητικαὶ θέσεις καὶ ἄλλαι τοιαῦται
ἀποδείξεις ἐπιτευχθέντος ἀποτελέσματος, ὁ μαθητὴς στερεΐται τοῦ
φυσικοῦ τέρματος ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ἥτοι στερεΐ-
ται τῶν ἐντυπώσεων, ἃς ὄφειλε φύσει νὰ αἰσθάνηται μετὰ προη-
γουμένην ἐνέργειαν, καὶ συχνάκις ἐπεγείρεται ἐν αὐτῷ λυπηρόν τι
συναίσθημα ἀτελείας τινὸς καὶ ἀβεβαιότητος. Συνηγοροῦντές τινες
ὑπὲρ τοῦ συστήματος τούτου λέγουσιν, ὅτι οὕτω ὁ μαθητὴς παρο-
τρύνεται νὰ ἐργάζεται χάριν τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ οὐχὶ χάριν
ἐξωτερικῶν ἀμοιβῶν. Ἐνταῦθα, ὅπως ἀλλαχοῦ, ἡ συγκεκριμένη
ἐμπειρία ὀφείλει βεβαίως νὰ ἐπικρατῇ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκ τῶν
προτέρων ἀποδείξεως. Ἡ δὲ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις, ὅσονδὴποτε καὶ
ἂν προχωρήσῃ, διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι τοῦ μαθητοῦ ἡ ἄπληστος περι-
εργία τοῦ νὰ μάθῃ τὴν ἀξίαν τῆς ἑαυτοῦ ἐργασίας ἀποτελεῖ τὸ
κανονικὸν τέρμα τῆς σειρᾶς τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ λειτουργιῶν
καὶ οὐδέποτε ὀφείλει νὰ κάταστέλληται, εἰ μὴ ὠρισμένοι λόγοι
ἐπιτάττουσι τοῦτο.

Ποιεῖτε λοιπὸν γνωστοὺς εἰς τοὺς μαθητὰς τοὺς βαθμούς, τὰς
ἐν τῇ τάξει τιμητικὰς θέσεις καὶ τὰ δελτία τῆς προόδου αὐτῶν,
εἰ μὴ ἐν τινι περιπτώσει ἔχετε ὠρισμένον πρακτικὸν λόγον νὰ μὴ
πράξῃτε τοῦτο.

VI

ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΜΦΥΤΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΠΙΚΤΗΤΟΙ

Εἰσήλθομεν ἤδη εἰς αὐτὴν τὴν βιολογικὴν ἐκδοχὴν τοῦ πνεύ-
ματος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄργανισμὸς ἀντιδρῶν πρὸς ἐντυπώσεις.
Αἱ πνευματικαὶ λειτουργίαι βοηθοῦσιν αὐτόν, ὅπως προσδιορίζῃ τὰς
ἀντιδράσεις αὐτοῦ, καὶ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ εἶναι νὰ ποιῇ
ταύτας πολλὰς καὶ τελείας. Ἡ ἡμετέρα ἀγωγή ἐνὶ λόγῳ εἶναι
πληθὺς δυνατοτήτων ἀντιδράσεως, ἃς κτώμεθα ἐν τῷ οἴκῳ, ἐν
τῷ σχολείῳ καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τοῦ δὲ διδασκάλου ἔργον
εἶναι νὰ ἐποπτεύῃ τὴν πορείαν τῆς κτήσεως ταύτης.

Τούτου ὁμολογηθέντος, θὰ διατυπώσω πάραυτα ἀρχήν, ἣτις
ὑπόκειται ὡς βᾶσις τοῦ ὅλου γεγονότος τῆς κτήσεως καὶ διέπει
ἅπασαν τοῦ διδασκάλου τὴν ἐνέργειαν :

Πᾶσα ἐπίκτητος ἀντίδρασις εἶναι κατὰ γενικὸν κανόνα ἢ πολυ-
πλοκωτέρα ἀντίδρασις ἐγκεντριωθεῖσα ἐπὶ ἐμφύτου ἀντιδράσεως ἢ
νέα ὑποκατασταθεῖσα ἀντὶ ἐμφύτου ἀντιδράσεως, ἣν τὸ αὐτὸ ἀντι-
κείμενον ἀρχῆθεν εἶχε τάσιν νὰ προκαλέσῃ.

Ἡ τέχνη τοῦ διδασκάλου στηρίζεται ἐπὶ τούτου, νὰ παραγγῆ
δῆλον ὅτι ἀντιδράσεις ἀντικατασκευᾶς ἢ πολυπλοκωτέρας ἢ δ' ἐν
τῇ τέχνῃ αὐτῇ εὐδοκίμοις προϋποτίθῃσι λεπτήν καὶ συμπαθητι-
κὴν γνῶσιν τῶν ἐμφύτων ἀντιδραστικῶν τάσεων.

Ἐὰν μὴ ὁ παῖς ἐκέκτητο κεφάλαιόν τι ἐμφύτων ἀντιδράσεων,
οὐδεμίαν θὰ εἶχεν ὁ διδάσκαλος ροπήν οὔτε ἐπὶ τὴν προσοχὴν
αὐτοῦ, οὔτε ἐπὶ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν. Δύνασθε μὲν νὰ ὀδη-
γήσῃτε ἵππον εἰς τὴν κρήνην, λέγει ἀγγλικὴ παροιμία, ἀλλὰ
δὲν δύνασθε νὰ τὸν ἀναγκάσῃτε νὰ πίῃ· καὶ παῖδά τινα δύνασθε
μὲν νὰ παραλάβῃτε εἰς τὸ σχολεῖον, ἀλλὰ δὲν δύνασθε νὰ ποιή-
σῃτε αὐτὸν νὰ μάθῃ τὰ νέα πράγματα, ἅτινα ἐπιθυμεῖτε νὰ διδά-
ξῃτε αὐτόν, ἐὰν μὴ πρότερον ἐρεθίσῃτε διὰ τινος πράγματος ἐξε-

γείροντος ἐν αὐτῷ τὰς ἐμφύτους ἀντιδράσεις. Τὸ πρῶτον βῆμα ὀφείλει αὐτὸς νὰ κάμη. Ὅφειλει νὰ ποιῆσῃ τι, πρὶν ἀπαιτήσῃτε παρ' αὐτοῦ. Τὸ δὲ τι τοῦτο ἐνδέχεται νὰ εἶναι καλὸν ἢ κακόν. Κακὴ ἀντίδρασις εἶναι προτιμότερα ἢ οὐδέμια ἀντιδράσεις. Διότι τὴν μὲν κακὴν ἀντίδρασιν δυνάμεθα νὰ συνάψωμεν μετ' ἐπακολουθημάτων ποιούντων καταληπτὴν εἰς τὸν παῖδα τὴν κακίαν αὐτῆς· ἀλλὰ φαντάσθητε παῖδα ἐν νεκρᾷ καὶ παθητικῇ καταστάσει καὶ μηδὲν ἀντιδρῶντα πρὸς τοὺς πρῶτους ἐρεθισμοὺς τοῦ διδασκάλου, πόθεν ἄρα γε θὰ ὀρμηθῆτε κατὰ τὴν πρῶτην αὐτοῦ ἀγωγὴν;

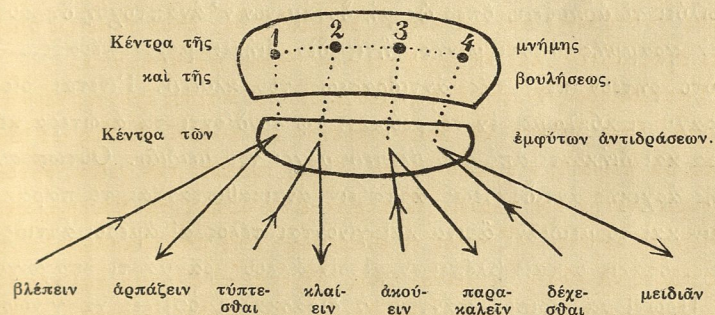
Ὅπως τὴν ἔννοιαν ταύτην καταστήσωμεν μᾶλλον συγκεκριμένην, ὑποθεθῆσθω, ὅτι πρόκειται εἰς παιδὰ τινα διὰ τῆς ἀγωγῆς νὰ ἐμποιήσῃτε καλοὺς τρόπους. Ὁ παῖς ἔχει ἐμφυτον τάσιν νὰ ἀρπάξῃ μὲν ὅ,τι κινεῖ τὴν περιεργίαν αὐτοῦ, ν' ἀποσύρῃ δὲ τὰς χεῖρας τυπτόμενος καὶ νὰ κλαίῃ, νὰ μειδιᾷ δέ, ὅταν εὐμενῶς ὀμιλῆτε πρὸς αὐτόν, καὶ νὰ μιμῆται τῶν ἄλλων τὰ σχήματα.

Ἐπιθεθῆσθω νῦν, ὅτι ἐμφανίζεσθε πρὸ τοῦ παιδὸς ἔχοντες νέον τι ἄθυρμα, ὅπερ θέλετε νὰ δωροφορήσῃτε εἰς αὐτόν. Εὐθὺς ὡς ἴδῃ τοῦτο, θὰ πειραθῇ ν' ἀρπάξῃ αὐτό. Ὑμεῖς τύπτετε τὴν χεῖρα, οὗτος ἀποσύρει αὐτὴν καὶ κλαίει. Κρατεῖτε εἶτα ὑψηλὰ τὸ ἄθυρμα καὶ μειδιῶντες λέγετε: «ζήτησέ το εὐπρεπῶς· εἰπέ «παρακαλῶ»!» ὁ παῖς παύει νὰ κλαίῃ, μιμῆται ὑμᾶς, δέχεται τὸ ἄθυρμα καὶ κραυγάζει ὑπὸ χαρᾶς· ὁ μικρὸς παιδαγωγικὸς κύκλος συνεπληρώθη. Ἐντὶ τῆς ἐμφύτου ἀντιδράσεως τοῦ ἀρπάζειν ὑποκατεστήσατε τὴν νέαν ἀντίδρασιν τοῦ «παρακαλεῖν» πρὸς πᾶσαν περιπτώσιν, καθ' ἣν θὰ ἐπανήρχετο ἢ αὐτὴ ἐντύπωσις.

Ἐὰν ὁ παῖς ἐστερεῖτο μνήμης, ἡ ἐργασία αὕτη δὲν θὰ εἶχε παιδαγωγικὴν ἀξίαν. Ὅσάκις θὰ ἐπεδεικνύετε αὐτῷ τὸ ἄθυρμα, θ' ἀναπαρήγετο μοιραίως ἢ αὐτὴ σειρὰ τῶν ἀντιδράσεων, προκαλουμένης ἐκάστης ὑπὸ τῆς οἰκειᾶς ἐντυπώσεως: βλέπειν ἀρπάζειν, τύπτεσθαι κλαίειν, ἀκούειν παρακαλεῖν, δέχεσθαι μειδιᾷν. Ἄλλ' ὑπαρχούσης τῆς μνήμης, ὁ παῖς, καθ' ἣν στιγμὴν εἶναι ἕτοιμος ν' ἀρπάξῃ,

ἀναμνησκέται τῆς προτέρας ἐμπειρίας, ἀναλογίζεται τὸ κτύπημα καὶ τὴν ματαιώσιν τῆς ἐπιθυμίας, καὶ ἐνθυμείται τὴν παράκλησιν καὶ τὴν ἀμοιβήν. Κωλύει λοιπὸν τὴν ὄρμην τοῦ ἀρπάζειν καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀντικαθιστᾷ τὴν «εὐπρεπῆ» ἀντίδρασιν καὶ δέχεται ἀμέσως τὸ ἄθυρμα, ἐκποδῶν γινομένων τῶν διαμέσων μελῶν. Ἐὰν τοῦ παιδὸς ἡ πρώτη ἀρπακτικὴ ὄρμη εἶναι εἰς ὑπερβολὴν ἰσχυρὰ ἢ ἡ μνήμη ἀσθενής, ὑπάρχει ἀνάγκη πολλῶν ἐπαναλήψεων, ἕως οὗ ἡ ἐπίκτητος ἀντίδρασις καταστῆ ἕξις ἀνεκρίζωτος, ἀλλ' εἰς καλῶς παιδαγωγηθέντα παῖδα μία μόνη ἐμπειρία θὰ εἶναι ἐπαρκής.

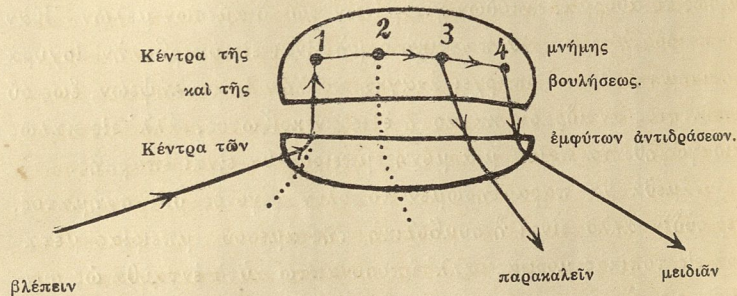
Δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν τὸ ὅλον γεγονός διὰ σχήματος, ὅπερ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ συμβολικὴ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας μεταφορὰ εἰς τοπικὰς μορφάς· ἀλλ' ὑποσυνάπτω αὐτὸ ἐναυθὰ ὡς συντελοῦν εἰς τὴν ἀποσάφην τῶν εἰρημένων:

Σχῆμα 1. — Ἡ ἐγκεφαλικὴ ἐργασία πρὸ τῆς ἀγωγῆς.

Τὸ Σχῆμα 1 δεικνύει τὴν ὁδόν, ἣν ἀκολουθοῦσιν αἱ τέσσαρες διαδοχικαὶ ἀνακλαστικαὶ κινήσεις τῶν κατωτέρων κέντρων τοῦ ἐγκεφάλου ἢ κέντρων τῶν ὀρμεμφύτων. Αἱ διεστιγμέναι γραμμαῖαι, αἱ ἀπὸ τούτων εἰς τὰ ἀνώτερα κέντρα ἄγουσαι καὶ ταῦτα πρὸς ἄλληλα συνδέουσαι, παριστῶσι τὰ γεγονότα τῆς μνήμης καὶ τοῦ συνειρμοῦ, ἅτινα αἱ γινόμεναι ἀντιδράσεις ἐντυποῦσιν ἐν τοῖς ἀνωτέροις κέντροις.

Ἐν τῷ σχήματι 2 ἔχομεν τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐντύπωσις βλέπειν ἐπεγείρει τὴν ἀλυσιν τῶν ἀναμνήσεων καὶ αἱ παραγόμεναι ἀντιδράσεις εἶναι αἱ τοῦ παρακαλεῖν καὶ μειδιᾶν. Ἡ παραστάσις τοῦ τύπεσθαι συνδεθεῖσα μετὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ κέντρου 2

Σχῆμα 2. — Ἡ ἐγκεφαλικὴ ἐργασία μετὰ τὴν ἀγωγήν.

κωλύει τὸ ἀρπάζειν, ὅπερ ὡς μὴ δυνάμενον ν' ἀναπτυχθῆῖ δηλοῦται διὰ γραμμῆς διεστειγμένης, ἥτις δὲν διήκει μέχρι πέρατος. Τὸ αὐτὸ ρητέον περὶ τῆς ἀντιδράσεως τοῦ κλαίειν. Γίνεται οἷον ἐβραχύ τι κύκλωμα ἐν τῷ ρεύματι τῶ συνδέοντι τὰ ἀνώτερα κέντρα καὶ διήκοντι ἀπὸ τοῦ βλέπειν μέχρι τοῦ μειδιᾶν. Οὕτως ἀντὶ τῆς ἀρχικῆς ἀντιδράσεως ἀρπάζειν ἀντικαθίστανται τὸ παρακαλεῖν καὶ τὸ μειδιᾶν, ἅτινα καὶ γίνονται τέλος αἱ ἄμεσοι ἀντιδράσεις, ὡσάκις ὁ παῖς βλέπει ἐν χερσὶν ἄλλου πρᾶγμα τι ἐπαγωγόν.

Πρώτιστα λοιπὸν πάντων ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ γινώσκῃ τὰς ἐμφύτους ἀντιδράσεις τοῦ παιδὸς — ὀρμὰς καὶ ὀρμέμφυτα — ὅπως εἶναι δυνατὸν ν' ἀντικαθιστᾷ ἑτέραν ἀνθ' ἑτέρας καὶ διευθύνῃ αὐτὰς κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης.

Πολλάκις λέγεται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαφέρει τῶν κατωτέρων ζώων ὡς κεκτημένος πολὺ ὀλιγωτέρας ὀρμὰς καὶ ὀρμέμφυτα· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πλημμελές. Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως δὲν ἔχει μὲν τὸ θαυμαστὸν ὀρμέμφυτον τῆς φώτοκίας, ὅπερ ἔχουσι τινὰ τῶν ἀρθρωτῶν ζώων, ἀλλ' ἐὰν παραβληθῆῖ πρὸς τὰ μαστοφόρα, κατ' ἀνάγκην

θὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἐξεγείρεται ὑπὸ πολυπληθεστέρων ἀντικειμένων ἢ πᾶν ἄλλο μαστοφόρον καὶ ὅτι αἱ πρὸς τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἀντιδράσεις αὐτοῦ εἶναι χαρακτηριστικώταται καὶ λίαν ὀρισμένες. Οἱ πίθηκοι, μάλιστα δὲ οἱ ἀνθρωποειδεῖς, ὑπάρχουσι τὰ μόνα ζῶα, ἅτινα εἶναι παραπλήσια πρὸς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἀναλυτικὴν περιέργειαν καὶ τὸ μιμητικόν. Τὰ ὀρμέμφυτα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀληθῆς, ὅτι καταστέλλονται ὑπὸ τῶν δευτερευουσῶν ἀντιδράσεων τῶν ἐκ τῆς ὑπερέρας λογικῆς δυνάμεως ἐκπορευομένων, ὥστε οὕτως ἀπόλλυται ἡ ἀπλή ἐξ ὀρμεμφύτου ἐνέργεια αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ ζωὴ τοῦ ὀρμεμφύτου εἶναι ἐν αὐτῷ μόνον κεκρυμμένη, οὐχὶ ἐξηφανισμένη. Ὅταν δὲ αἱ ἀνώτεροι λειτουργίαι τοῦ ἐγκεφάλου ἀδρανῶσιν, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ἡλιθίους καὶ παράφρονας, τὰ ὀρμέμφυτα ταῦτα ἀποκαλύπτουσι τὴν παρουσίαν αὐτῶν κατὰ τρόπον ἀληθῶς κτηνώδη.

Ἔθεν θὰ εἴπω τινὰ περὶ τῶν ἐμφύτων τάσεων, ὧν ἡ γινῶσις εἶναι σπουδαιοτάτη εἰς τὸν διδάσκαλον.

VII

ΑΙ ΕΜΦΥΤΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Πρώτη είναι ὁ φόβος. Ὁ φόβος τῆς τιμωρίας ὑπῆρξε πάντοτε τὸ μέγα ὄπλον τοῦ διδασκάλου καὶ πάντοτε θὰ ἔχη βεβαίως ἀξίαν τινὰ μεταξὺ τῶν παιδαγωγικῶν μέσων τοῦ σχολείου. Τὸ πρᾶγμα εἶναι γνωστότατον, ὥστε ἀπαλλάττει ἡμᾶς παντὸς ἄλλου λόγου.

Τὸ αὐτὸ ρητέον περὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐμφύτου ἐπιθυμίας τοῦ νὰ ἀρέσκωμεν εἰς ἐκείνους, οὓς ἀγαπῶμεν. Διδάσκαλος ἰκανὸς νὰ ἐπισπᾶται τῶν μαθητῶν τὴν ἀγάπην κατορθοί ἐν τῷ σχολείῳ τοσαῦτα, ὅσα ἀδύνατον νὰ κατορθώσῃ ἕτερος διδάσκαλος τοῦς τρόπους τραχὺς καὶ δυσπροσῆγορος.

Ἐπειτα ὀλίγα τινὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς περιεργίας. Εἶναι μὲν ἴσως οὗτος ὁρος ἀνεπαρκής, δι' οὗ σκοποῦμεν νὰ παραστήσωμεν τὴν πρὸς κρείττονα γνώσιν ὁρμὴν κατὰ τὴν ὄλην αὐτῆ ἑκτασιν. Ἄλλὰ πάραυτα θὰ νοήσητε τί θέλω νὰ εἴπω. Τὸ καινοφανὲς ἐν τοῖς αἰσθητοῖς πράγμασιν, ἰδίᾳ δὲ τὸ λαμπρόν, τὸ ζωηρόν, τὸ ἐκπληκτικὸν προσέλκουσιν ἀναποδράστως τὴν προσοχὴν τοῦ παιδὸς καὶ κατέχουσιν αὐτήν, ἄχρι οὗ ἐκπληρωθῇ ὁ πόθος τοῦ νὰ μάθῃ πλείονα περὶ τοῦ πράγματος. Ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ καὶ πνευματικωτέρᾳ αὐτῆς μορφῇ ἢ ὁρμῇ πρὸς πληρεστέραν γνώσιν λαμβάνει τὴν χαρακτηριστικὰ ἐπιστημονικῆς ἢ φιλοσοφικῆς περιεργίας. Καὶ ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ μορφῇ τὸ ὁρμέμφυτον τῆς περιεργίας εἶναι ἰσχυρότερον κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν ἡλικίαν ἢ ὕστερον. Οἱ παῖδες κατέχονται ὑπὸ περιεργίας πρὸς πᾶσα νέαν ἐντύπωσιν. Ν' ἀκροασθῶσι μαθήματος χρόνον μακρότερον τῶν πέντε λεπτῶν τῆς ὥρας, ὡς ὑμεῖς νῦν ἀκροᾶσθε, θὰ ἦτο τῶν ἀδυνάτων. Ἀκουστικαὶ ἢ ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις ἐξῶθεν ἐρχόμεναι θ' ἀπ-

τρεπον τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀφεύκτως. Καὶ εἰς τοὺς πλείστους μεσήλικας ἢ πνευματικῇ ἔντασις ἢ παρὰ συνήθους μαθητοῦ ἀπαιτούμενη πρὸς μελέτην τῶν ἑλληνικῶν ἢ λατινικῶν, τῆς ἀλγέβρας ἢ τῆς φυσικῆς θὰ ἦτο ἀδύνατος. Ὁ ἐν καθεστῶσῃ ἡλικίᾳ πολίτης προσέχει τὸν νοῦν μόνον εἰς τὰς διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τριβῆς γνωστάς λεπτομερείας τῆς ἀσχολίας αὐτοῦ, νέαι δ' ἀλήθειαι, μάλιστα ἐὰν αὗται ἀπαιτῶσιν λογικὴν αὐστηρῶν ἀκολουθίαν συλλογισμῶν, εἶναι εἰς αὐτὸν ἀκατάληπτοι.

Τοῦ παιδὸς τὴν αἰσθητικὴν περιεργίαν κινουσι μάλιστα ὠριμένα εἶδη ἀντικειμένων, ἢτοι πράγματα ὑλικά, πράγματα κινούμενα καὶ ζῶντα, πράξεις ἀνθρώπιναι καὶ ἀφηγήσεις τοιούτων πράξεων. Διὰ πάντων τούτων ἐπισπώμεθα τὴν προσοχὴν αὐτοῦ μᾶλλον ἢ διὰ τῶν ἀφηρημένων πραγμάτων. Ἐνταῦθα πάλιν καταφαίνεται ἡ ἀρετὴ τῶν ἐποπτικῶν καὶ χειροτεχνικῶν μεθόδων. Τοῦ μαθητοῦ ἢ προσοχὴ αὐτομάτως δεσμεύεται ὑπὸ παντὸς προβλήματος περιέχοντος νέον τι ὑλικὸν ἀντικείμενον ἢ ἀπαιτοῦντος ἐνεργειάν τινα. Ὁ διδάσκαλος λοιπὸν ὀφείλει ἐν τῇ πρώτῃ ἀγωγῇ τοῦ παιδὸς νὰ ἐπιδεικνύῃ αὐτῷ ἀντικείμενα καὶ νὰ ποιῇ ἐνώπιον αὐτοῦ ἢ νὰ περιγράφῃ πράξεις. Ἡ θεωρητικὴ περιεργία ἢ εἰς τὰς αἰτιώδεις σχέσεις τῶν πραγμάτων ἀναφερομένη, δὲν ἐξεγείρεται σχεδόν τι πρὸ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Τὰ δὲ ἀραιὰ μεταφυσικὰ ἐρωτήματα τῶν παιδῶν, οἷον τίς ἐποίησε τὸν Θεὸν καὶ διὰ τί ἔχομεν πέντε δακτύλους, δεόν νὰ μὴ λαμβάνωνται ἐνταῦθα πρὸ ὀφθαλμῶν. Ἄλλ' ὅταν ἐπεγερθῇ ἐν τῷ μαθητῇ ἢ θεωρητικὴ ὁρμὴ, ἀρχονται ὄλως νέαι σχέσεις παιδαγωγοῦντος καὶ παιδαγωγουμένου. Λόγοι, αἰτία, ἔννοιαι ἀφηρημέναι προσλαμβάνουσιν αἰφνης ἰδιαιτέρον τι θελγητρον· τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς πάντα διδάσκαλον. Κατ' ἀμφοτέρας αὐτῆς τὰς φάσεις, τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν θεωρητικὴν, ἢ ἀφιλοκερδῆς περιεργία δύναται ἐπιτυχῶς νὰ ἐξεγερθῇ μετὰ πλείονος βεβαιότητος ἐν τῷ παιδί ἢ ἐν τῷ ἐφήβῳ, παρ' ἧ ἢ νοητικὴ ὁρμὴ καθεύδει καὶ δὲν ἐπεγείρεται, ἐὰν μὴ συνδεθῇ πρὸς τι ἴδιον καὶ προσωπικὸν διαφέρον. Περὶ τούτου θὰ εἴπω πλείονα κατωτέρω.

Ἡ μίμησις. Ὁ ἄνθρωπος αἰείποτε ἐνομίσθη τὸ κατ' ἐξοχὴν μιμητικὸν ζῷον, καὶ δὲν ὑπάρχει ψυχολογικὸν βιβλίον, ὅσονδῆποτε παλαιόν, ἐν ᾧ δὲν γίνεται καὶ βραχὺς τις λόγος περὶ τοῦ φαινομένου τούτου. Εἶναι δ' ὅμως θαυμαστόν, ὅτι ἡ σημασία καὶ ἡ δύναμις τῆς μιμητικῆς ὁρμῆς μόλις πρό τινα ἐτῶν ἐνοήθη ἀποχρώντως. Ὁ μὲν Γάλλος Tarde ἔτεμε τὴν ὁδὸν διὰ τοῦ θαυμασίου καὶ πρωτοτύπου ἔργου αὐτοῦ, «Les lois de l'imitation», οἱ δὲ παρ' ἡμῖν καθηγηταὶ Royce καὶ Baldwin μετὰ πλείστης σπουδῆς καὶ ἐνεργείας ἐπορεύθησαν κατὰ τὰ ἔχνη αὐτοῦ. Ἐκαστος ἡμῶν εἶναι ὅ,τι εἶναι σχεδὸν μόνον ἐνεκα τῆς μιμητικῆς ὁρμῆς αὐτοῦ. Ἐτέρους μιμούμενοι λαμβάνομεν συνείδησιν ἡμῶν αὐτῶν ἢ συνείδησιν τοῦ τί εἶναι οἱ ἄλλοι προηγείται τῆς συνειδήσεως τοῦ τί εἴμεθα ἡμεῖς· τὸ συναίσθημα τοῦ ἐγὼ ἀναπτύσσεται ἐκ τοῦ ὅπερ ἔχομεν συναισθήματος ἐτέρων, χρησιμευόντων ὡς προτύπων. Ὁ σύμπαξ πλοῦτος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους — αἱ γλῶσσαι, αἱ τέχναι, οἱ θεσμοί, αἱ ἐπιστῆμαι — μεταβιβάζονται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Baldwin καλουμένης κοινωνικῆς κληρονομίας· πᾶσα γενεὰ μιμεῖται ἀπλῶς τὴν προηγούμενην. Δὲν ἔχω καιρὸν νὰ διατρέψω ἀκριθέστερον περὶ τὸ περισπούδαστον τοῦτο κεφάλαιον τῆς ψυχολογίας. Ἄλλ' ἀρκεῖ νὰ ἐπεξέλθῃ τις αὐτοῦ τούτου τοῦ Tarde τὴν θεωρίαν, ὅπως πάραυτα κατανοήσῃ τὴν βαθεῖαν αὐτῆς ἀλήθειαν. Εὐρεσις — ἐν τῇ εὐρυτάτῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως — καὶ μίμησις εἶναι τὰ δύο οὕτως εἰπεῖν σκέλη, ἐφ' ὧν βαίνουσα ἡ ἀνθρωπότης προώδευσεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ἡ μίμησις μεταπίπτει ἀνεπαισθήτως εἰς ἄμιλλαν. Ἄμιλλα δὲ εἶναι ὁρμὴ μιμητικὴ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων πραττομένου, ὅπως μὴ φαινώμεθα ὑπολειπόμενοι αὐτῶν. Εἶναι δυσχερὲς νὰ διαστείλωμεν σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων τὰ δύο ταῦτα ὁρμέμφυτα· τόσον συμπαγῶς συνεπιπλέκονται τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν. Ἡ ἄμιλλα εἶναι τὸ κύριον νεῦρον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Διὰ τί ἄρα γε κάθησθε, ἐμοὶ ἀκροαταί, ἐνταῦθα ἐνώπιον ἐμοῦ; Ἐὰν μὴδέποτε παρὰ μὴδε-

νὸς ἠκούετε, ὅτι παρέστη εἰς «θερινὰ μαθήματα» ἡ ἐφοίτησεν εἰς διδασκαλεῖον, θὰ ἐπήρχετο εἰς τὸν νοῦν τινος ὑμῶν νὰ προσέλθῃ εἰς μέσον αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως καὶ νὰ ποιήσῃ πρᾶγμα ὑπ' οὐδεμιᾶς προδιαγραφόμενον συνθηθείας; Πιθανῶς οὐχί. Οὐδ' οἱ ὑμέτεροι μαθηταὶ θὰ ἐφοίτων εἰς τὰ σχολεῖα ὑμῶν, εἰ μὴ ἅμα καὶ οἱ παῖδες τῶν γειτόνων ἐπέμποντο εἰς τὸ σχολεῖον. Δὲν ἐπιθυμοῦμεν νὰ εἴμεθα μεμονωμένοι καὶ ιδιόρρυθμοι οὐδὲ νὰ διατελῶμεν ἀμέτοχοι παντὸς πράγματος, ὅπερ εἰς τοὺς γείτονας ἡμῶν φαίνεται πολυτίμητον καὶ λυσιτελεές.

Ἐν τῷ σχολείῳ μίμησις καὶ ἄμιλλα ἔχουσι πλείστην δύναμιν καὶ ροπὴν. Πᾶς διδάσκαλος γινώσκει πόσον ὠφελούσιν ἐργασίαι τινὲς παρὰ πολλῶν ἅμα μαθητῶν ἐκτελούμεναι. Εὐδοκιμώτατος δὲ διδάσκαλος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις διὰ τῶν ἰδίων πράξεων παροξύνει μάλιστα τὸν μαθητὴν πρὸς μίμησιν. Μὴδὲν μὴδέποτε ὁ διδάσκαλος ἄς ἀπαιτῇ παρὰ τῶν μαθητῶν, ὅπερ αὐτὸς ἀδυνατεῖ νὰ ποιήσῃ. Τὸ «ἐλθέ ἵνα σοὶ δείξω τὸ πῶς» εἶναι ἀσυγκρίτως ὀξύτερον πρὸς μάθησιν κέντρον τοῦ «πήγαίνε καὶ κάμε ὅπως λέγει τὸ βιβλίον». Οἱ παῖδες θαυμάζουσι τὸν διδάσκαλον τὸν δεξιόν· πᾶν ὅ,τι οὗτος ποιεῖ φαίνεται εὐχερές, καὶ οἱ μαθηταὶ φιλοτιμοῦνται νὰ μὴ φανῶσιν ἐν τούτῳ καταδεέστεροι αὐτοῦ. Διδάσκαλον δὲ νωθρὸν καὶ νεκρὸν οὐδὲν ὠφελεῖ νὰ προτρέπῃ τοὺς μαθητάς, ὅπως ἐντείνωσι τὴν προσοχὴν καὶ ἐπιδείξωσι διαφέρον. Αὐτὸς οὗτος ὀφείλει πρῶτος νὰ ἐμφορῆται διαφέροντος, καὶ τότε τὸ παράδειγμα αὐτοῦ θὰ εἶναι ἀνυσιμώτερον πάσης προτροπῆς.

Ἐν ταῖς νεωτέραις μεθόδοις ἐκδηλοῦται συχνάκις περιφρόνησις τις πρὸς τὴν ἄμιλλαν ὡς μέσον διδακτικόν· νομίζεται αὕτη οὐχὶ ἐπαινετὸν ἐλαττήριον ἐργασίας ἐν τῷ σχολείῳ. Πρὸ ἐνός καὶ ἐπέκεινα αἰῶνος ὁ Rousseau ἐν τῷ «Αἰμιλίῳ» κατέκρινε τὴν πρὸς ἀλλήλους ἄμιλλαν τῶν μαθητῶν ὡς πάθος ταπεινὸν καὶ ἀνάξιον λόγου ἐν ιδεώδει ἀγωγῇ. «Μὴδέποτε ὁ Αἰμίλιος, ἔλεγεν, ἄς διαμιλλᾶται πρὸς ἄλλα παιδιά. Ἄς μὴ διαγωνίζηται μὴδ' ἐν τῷ δρόμῳ, πρὶν δυνηθῆναι νὰ συλλογίζηται. Μυριάκις προτιμότερον μὴδὲν

νὰ μανθάνῃ ἢ νὰ μανθάνῃ διὰ τῆς ζηλοτυπίας καὶ τῆς ματαιότητος. Θὰ ἐσημείουν καθ' ἕκαστον ἔτος τὰς προόδους αὐτοῦ καὶ θὰ παρέβαλλον πρὸς τὰς τῶν προτέρων ἐτῶν. Θὰ ἔλεγον πρὸς αὐτόν: Ἔχεις ἤδη ἀνάστημα ὑψηλότερον· ἰδοὺ ἡ τάφρος, ἣν ἠδύνασο νὰ ὑπερπηδήσῃς, ἰδοὺ τὸ βᾶρος, ὅπερ ἠδύνασο νὰ ἄρῃς, ἰδοὺ πόσον μακρὰν ἠδύνασο νὰ βάλῃς τὸν λίθον ἢ νὰ δράμῃς χωρὶς νὰ ἀσθμαίνῃς. Ἴδὲ νῦν τίνα ἐπίδοσιν ἔχεις. Οὕτω θὰ παρῶξινον αὐτὸν χωρὶς νὰ ποιῶ ζηλότυπον πρὸς ἄλλον τινά, καὶ οὗτος θὰ ἐπεθύμει νὰ γίνῃ κρείττων ἑαυτοῦ. Ἐν τῇ ἀμίλλῃ ταύτῃ αὐτοῦ πρὸς ἑαυτὸν οὐδὲν τὸ ἄτοπον βλέπω».

Ὁ τοιοῦτος τοῦ μαθητοῦ πρὸς ἑαυτὸν διαγωνισμὸς εἶναι ἀναμφιβόλως εὐγενῆς μορφῆ τῆς ὁρμῆς τῆς ἀμίλλης, τῆς δέον νὰ γίνῃται εὐρεῖα χρῆσις ἐν τῇ τοῦ παιδὸς ἀγωγῇ. Ἀλλὰ ν' ἀπαγορεύωμεν καὶ νὰ καταδικάζωμεν πᾶσαν ἀμίλλαν τῶν μαθητῶν πρὸς ἀλλήλους ὡς δυναμένην νὰ παρεκτραπῇ εἰς ὑπερβάλλουσαν πλεονεξίαν καὶ φιλαυτίαν, τοῦτο μετέχει πῶς εὐαισθησίας καὶ ἀκράτου ἐνθουσιασμοῦ. Τὸ συναίσθημα τῆς ἀμίλλης ὑπόκειται ὡς βᾶσις τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως καὶ τούτου ἔκγονος καθ' ὅλου εἶναι πᾶσα κοινωνικὴ πρόοδος. Ὑπάρχει ἀγαθὴ καὶ εὐγενῆς ἀμίλλα, καθάπερ ὑπάρχει φαύλη καὶ εὐτελής· ἢ δ' εὐγενῆς μορφῆ εἶναι ἡ συνηθιστάτη παρὰ τοῖς παισίν. Ἡ ἠδονὴ καὶ τὸ θέλητρον πάσης παιδιας πηγάζει ἐκ τοῦ ὅτι ἀρχὴ καὶ ρίζα αὐτῆς εἶναι ἡ ὁρμὴ τῆς ἀμίλλης, ἀλλ' ὅμως αἱ παιδιαὶ εἶναι αἱ μάλιστα συντελοῦσαι εἰς τὸ νὰ μανθάνῃ ὁ παῖς δικαιοσύνην καὶ μεγαλοψυχίαν. Ἄρα γε δύναται ὁ διδάσκαλος ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε ν' ἀποκρούσῃ τοιοῦτον σύμμαχον; Ὁφείλομεν σπουδάζοντες νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι βαθμολογίαι, διακρίσεις, βραβεῖα καὶ τοιαῦτα μέσα σκοποῦντα τὴν ἐπιδίωξιν ἀνεγνωρισμένης ὑπεροχῆς θὰ ἐξορισθῶσι ποτε διὰ παντὸς ἐκ τοῦ σχολείου; Ὡς ψυχολόγος, ἠναγκασμένος νὰ ἐνθυμῶμαι τὴν βαθυτάτην ροπὴν καὶ σημασίαν τῆς ὁρμῆς τῆς ἀμίλλης, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω τὴν ἀμφιβολίαν μου.

Ὁ σοφὸς διδάσκαλος θὰ χρησιμοποίησιν, ὅπως καὶ ἄλλα, καὶ

τοῦτο τὸ ὀρμέφυτον, δρέπων τοὺς ἀπ' αὐτοῦ καρποὺς καὶ ἐπεγείρων οὕτως αὐτό, ὥστε νὰ εἶναι μάλιστα μὲν λυσιτελές, ἥκιστα δ' ἐπιβλαβές· διότι ἐπὶ τέλους ὀφείλομεν μετὰ τινος Γάλλου κριτικοῦ τοῦ Rouseau νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τὸ ἐν ἡμῖν βαθύτατον ἐλαττήριον ἐνεργείας εἶναι τὸ νὰ βλέπωμεν ἄλλους ἐνεργοῦντας. Τὸ θέαμα τῆς παρ' ἄλλοις ἐντάσεως τῆς δυνάμεως παροξύνει καὶ τὴν ἡμετέραν δύναμιν καὶ διατηρεῖ αὐτὴν σύντονον. Οὐδεὶς δρομεύς, τρέχων μόνος ἐν τῷ σταδίῳ, θ' ἀνεύρη ἐν τῇ οἰκείᾳ θελήσει τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐρεθισμοῦ, ἣν παράγει ἢ πρὸς ἄλλους δρομεῖς ἀμίλλα, ὅταν αἰσθάνηται αὐτοὺς κατὰ πόδα διώκοντας καὶ νῦν ἐτοιμοὺς νὰ ὑπερβῶσιν αὐτόν. Καλπάζων ἀκόσμως ἵππος διδάσκεται νὰ τρέχῃ, ἐὰν συζευχθῇ μεθ' ἵππου δρομικοῦ, ἵνα ἐποτρύνηται ὑπὸ τούτου.

Ὅπως ἡ μίμησις μεταπίπτει εἰς ἀμίλλαν, οὕτως ἡ ἀμίλλα εἰς φιλοδοξίαν· ἢ δὲ πάλιν φιλοδοξία εἶναι ἰσχυρῶς συνδεδεμένη πρὸς τὸ ἀγωνιστικὸν καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν. Ὡστε αἱ πέντε αὗται ἔμφυτοι τάσεις ἀποτελοῦσι συμπαγῆς σύμπλεγμα παραγόντων, οἵτινες ἐν τῷ προσδιορισμῷ τοῦ πλείστου μέρους τῆς πρακτικῆς ἡμῶν διαγωγῆς δυσχερῶς δύναται ἀπ' ἀλλήλων νὰ διαχωρισθῶσιν. Ὁ ὅρος «ὀρμαὶ φιλοδοξίας» ἴσως θὰ ἐχαρακτήριζε κάλλιστα τὸ ὅλον σύμπλεγμα.

Ὑπερηφάνεια καὶ ἀγωνιστικὸν πολλάκις ἐθεωρήθησαν πάθη ταπεινά, ἅτινα δὲν πρέπει νὰ ἐξεγείρωνται ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδός. Ἄλλ' ἐν τῇ ὑψηλοτέρᾳ καὶ εὐγενεστέρᾳ αὐτῶν μορφῇ εἶναι πλείστου λόγου ἄξια ἐν τε τῷ σχολείῳ καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ καθ' ὅλου, καὶ πρὸς τινὰς χαρακτῆρας ἀποβαίνουσιν ὀξύτατα κέντρα πρὸς ἔντασιν τῆς δυνάμεως. Τὸ ἀγωνιστικὸν δὲν ὀφείλομεν νὰ νοῶμεν ἀπλῶς ἐν τῇ μορφῇ φυσικῆς φιλομαχίας. Δυνάμεθα νὰ ἐκδεχώμεθα αὐτὸ καθ' ὅλου ὡς ἔμφυτόν τινα ἀποστροφὴν καὶ ἀντιπάθειαν πρὸς τὸ νὰ ἠττώμεθα ὑπὸ τινος δυσχερείας. Ὅταν ἀκούωμεν ἐργῶδη καὶ τολμηρὰ κατορθώματα, συναισθανόμεθα ἡμᾶς αὐτοὺς παροξυνομένους ὑπὸ τοῦ ὀρμεμφύτου τούτου πρὸς ὅμοια ἔργα· εἶναι δὲ

αὕτη οὐσιώδης ιδιότης τῶν θαρραλέων καὶ μεγαλεπήβολων. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις πολλὰ ἐρρήθησαν περὶ τῆς ἀβρότητας ἐν τῇ ἀγωγῇ· «διαφέρον» πρὸς πᾶν πρᾶγμα ὀφείλει, λέγουσι, νὰ ἐπιγεῖρηται ἐν τῷ μαθητῇ καὶ αἱ δυσχερεῖαι πᾶσαι νὰ γίνωνται ἐκποδῶν. Ἄντι τῆς πάλαι ἀνάντους καὶ τραχείας ὁδοῦ τῆς διδασκαλίας ἀντικατέστησαν τὰς ἀβρὰς καὶ μαλακὰς μεθόδους. Ἄλλ' ἐκ τοῦ χλιαροῦ τούτου ἀέρος ἐλλείπει τὸ ζωοποιῶν ὀξυγόγον τῆς ἐντάσεως καὶ τοῦ κόπου. Εἶναι πλάνη δεινὴ νὰ νομιζώμεν, ὅτι πᾶν βῆμα ἐπὶ τὰ πρόσω ἐν τῇ διδασκαλίᾳ δύναται νὰ κινή τὸ διαφέρον. Ἡ ἀγωνιστικὴ ὁρμὴ ὀφείλει συχνότατα νὰ ἐπεγεῖρηται. Ποιήσατε τὸν μαθητὴν νὰ αἰσχυρθῇ, ἐὰν πτοῖται τοὺς κλασματικούς ἀριθμούς ἢ εἶναι ἀνίκανος νὰ νοήσῃ τοὺς νόμους τῆς πτώσεως τῶν σωμάτων. Ἐπεγεῖρατε τὸ ἀγωνιστικὸν καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν αὐτοῦ, καὶ οὗτος θὰ ὁρμήσῃ ἐπὶ τὰς δυσχερεῖας ἀγανακτῶν αὐτὸς ἐφ' ἑαυτῷ· εἶναι δὲ τὸ συναίσθημα τῆς τοιαύτης ἀγανακτήσεως μία τῶν ἀρίστων ἠθικῶν ιδιοτήτων. Νίκη, ἣν οὕτως αἶρεται ὁ μαθητής, καθίσταται κρίσιμος στιγμή τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ. Εἶναι ἡ ὑψίστη βαθμὶς ἐν τῇ κλίμακί τῶν δεξιοτήτων αὐτοῦ καὶ θὰ χρησιμεύῃ αὐτῷ διαρκῶς ὡς ἰδεῶδε πρότυπον, ὅπως μιμῆται αὐτὸς ἑαυτόν. Διδάσκαλος οὐδέποτε ἐπεγεῖρων ἐν τῷ μαθητῇ τὸ ἀγωνιστικὸν ὀλιγωρεῖ καλλίστου καλυσιτελεστάτου μέσου.

Μνημονευτέον εἶτα τὸ ὁρμέμφυτον τῆς κινήσεως, ὅπερ εἶναι βαθέως ἐρριζωμένον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει. Τοῦτο πολλάκις εἶναι ἀντίπαλον πρὸς τὸ τῆς μιμήσεως. Ἐὰν ἡ κοινωνικὴ πρόδοδος ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ διασώζειν παλαιὰ πράγματα καὶ ἕξεις ἢ εἰς τὴν τοῦ μιμῆσθαι καὶ ἐπιπτάσθαι νέα, εἶναι ἐνίστη δυσδιάγνωστον. Εἰς τὰς πρώτας λέξεις, ἃς ὁ παῖς μανθάνει νὰ ἐκφέρῃ ἀνήκει καὶ ἡ «ἐμός», οὐαὶ δὲ εἰς τοὺς γονεῖς διδύμων τοὺς ὄλιγωροῦντας νὰ προσφέρωσιν αὐτοῖς δῶρα διπλά! Ἡ βαθύτης τοῦ ὁρμέμφυτου τούτου καὶ ὁ ἀρχέγονος αὐτοῦ χαρακτήρ φαίνεται, ὅ

ἐκ τῶν προτέρων ἐμποιοῦσιν ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως δυσπιστίαν τινὰ πρὸς πάσας τὰς ριζικὰς μορφὰς τῶν κοινωνιολογικῶν φαντασιοκοπιῶν. Ἡ κατάλυσις τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι πρακτικῶς ἀνεπιτέλετος, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι ἀεὶ ἡ αὐτή. Πρὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνθρώπου εὐεξίαν φαίνεται ἀναγκαιότατον πλὴν τῶν ἐνδυμάτων, ἅτινα φορεῖ, νὰ ἔχῃ καὶ τι, οὔτινος νὰ δύναται ν' ἀντιποιῆται ὡς παντάπασιν ἰδίου καὶ νὰ ὑπερασπίζῃ αὐτὸ καὶ κατὰ τῶν ἄλλων. Καὶ αὐτὰ τὰ θρησκευτικὰ τάγματα, ἅτινα αὐστηροτάτας ἀξιοῦσιν εὐχὰς καὶ ὑποσχέσεις πενίας παρὰ τῶν ἑταίρων, ἔκριναν ἐπάναγκες νὰ ὑποχαλάσωσι τὸν κανόνα ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, ἥτις ἔνεκα τοῦ εἰς ἐπιτέλεσιν ὄλως ἀφιλοκερδῶν πραγμάτων περιορισμοῦ καθίσταται δυστυχής. Ὁ μοναχὸς ἔχει τὰ βιβλία αὐτοῦ καὶ ἡ μοναχὴ τὸ μικρὸν αὐτῆς κηπάριον καὶ ὁμοιώματα καὶ εἰκόνας ἐν τῷ κελλίῳ αὐτῆς.

Τὸ ὁρμέμφυτον τῆς κτήσεως ἔχει ἐν τῇ ἀγωγῇ μεγίστην σπουδαιότητα καὶ δύναται νὰ ἐπεγεῖρηται κατὰ πολλοὺς τρόπους. Ἐν μὲν τῷ οἴκῳ ἢ πρὸς τὴν τάξιν καὶ τὴν καθαριότητα ἀγωγῇ ἄρχεται ἀπὸ τῆς τοῦ παιδὸς προτροπῆς, ὅπως εὐτρεπίξῃ τὰ ἴδια αὐτοῦ πράγματα, ἐν δὲ τῷ σχολείῳ ἀποβαίνει τὸ ὁρμέμφυτον τοῦτο πλείστου λόγου ἄξιον ἐν τινὶ ἰδιαιτέρᾳ μορφῇ αὐτοῦ, ἐν τῇ μορφῇ δῆλον ὅτι τοῦ ποιῆσθαι συλλογᾶς. Πράγματα καθ' ἑαυτὰ ἀνάξια λόγου, οἷον κογχύλιον, γραμματόσημον, χάρτης χῶρας τινὸς ἢ ἰχνογράφημά τι προσλαμβάνουσι διαφέρον, ἐὰν πληρῶσι κενόν τι ἐν συλλογῇ ἢ συμπληρῶσι σειρὰν τινα. Πλείστη ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐν τῷ κόσμῳ, ἐφ' ὅσον αὕτη στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς βιβλιογραφίας, τῆς μνήμης καὶ τῆς πολυμαθείας (καὶ τοῦτο εἶναι ἡ βᾶσις πάσης τῆς τοῦ ἀνθρώπου σοφίας) προσκτᾶται, φαίνεται, τὸ διαφέρον αὐτῆς ὡς θεραπεύουσα καὶ ἀποπληροῦσα τὴν ὁρμὴν τοῦ συσσωρεύειν καὶ συλλέγειν μᾶλλον ἢ τὴν χρεῖαν τῆς λογικῆς ἐνεργείας. Ὁ μὲν ποθεῖ πλήρη συλλογὴν εἰδήσεων περὶ τινος πράγματος, ἐπιθυμεῖ πλείονα περὶ τούτου νὰ μάθῃ ἢ ἄλλος τις, ὁ δὲ ὀρέγεται νὰ ἀποθησαυρίζῃ πλείονα χρήματα ἢ νὰ συλλέγῃ πλείο-

νας παλαιάς εκδόσεις βιβλίων ἢ χαλκογραφήματα παρεσκευασμένα πρὸ τῆς χαράξεως τῆς τὴν ὑπόθεσιν ἐμφανίσεως ἐπιγραφῆς.

Εὐτυχῆς ὁ διδάσκαλος ὁ ἐπιστάμενος νὰ ἐπωφεληται τὴν ὀρμὴν ταύτην τοῦ παιδὸς κατὰ τὴν ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίαν. Πάντες σχεδὸν οἱ παῖδες συλλέγουσι. Δεξιὸς δὲ διδάσκαλος δύναται νὰ ἐμποιήσῃ αὐτοῖς ἡδονὴν πρὸς τὸ συλλέγειν βιβλία καὶ σημειώματα καθαρὰ καὶ ἐπιμελεημένα περὶ διαφόρων πραγμάτων, πρὸς τὸ παρασκευάζειν (ὅταν οἱ μαθηταὶ εἶναι ἰκανῶς ὄριμοι) καταλόγους δελτίων καὶ συλλογὰς ἰχνογραφημάτων ἢ γεωγραφικῶν χαρτῶν ὑπ' αὐτῶν σχεδιασθέντων. Ὁ δὲ συλλογὰς ποιούμενος πρὸς τῇ ἄλλῃ ἀπὸ τούτων ὠφελεία ἐθίζεται αὐτομάτως εἰς τὴν καθαριότητα, τάξιν καὶ μέθοδον. Καὶ αὐτὴν τὴν ἀνιαρὰν συλλογὴν τῶν γραμματοσήμων δύναται ὁ διδάσκαλος νὰ χρησιμοποιοῖ, ὅπως παροξύνῃ τὸ διαφέρον πρὸς τὴν γεωγραφίαν καὶ ἱστορίαν. Τὸ ὀρμέφυτον τοῦτο δεξιῶς ἐπωφελοῦμενος ὁ Sloyd διδάσκει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ νὰ ποιῶνται συλλογὰς ξυλίνων σκευῶν πρὸς ἰδίαν αὐτῶν χρῆσιν ἐν τῷ οἴκῳ. Τὸ συλλέγειν εἶναι βεβαίως ἡ βᾶσις τῆς σπουδῆς πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης, καὶ πιθανῶς οὐδεὶς οὐδέποτε ἐγένετο ἐξαιρετος φυσιοδίφης μὴ ὦν ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ ἀκαταπόνητος συλλογεύς.

Ἐτερον ὀρμέφυτον, ὅπερ ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ ἐπωφεληται, εἶναι τὸ *ποιητικόν*, ἡ τάσις δῆλον ὅτι τοῦ κατασκευάζειν. Μέχρι τοῦ ὀγδόου ἢ ἐνάτου ἔτους ὁ παῖς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οὐδὲν ἄλλο πράττει ἢ χειρίζεται ἀντικείμενα, ἐρευνᾷ διὰ τῶν χειρῶν πράγματα διαλύων ἢ συνθέτων, ἀνασκευάζων ἢ κατασκευάζων αὐτά. Ἐκ ψυχολογικῆς ἀπόψεως ποιεῖν καὶ φθεῖρην εἶναι δύο ὀνόματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐργασίας τῶν χειρῶν. Ἀμφότερα σημαίνουσι τὴν παραγωγὴν μεταβολῶν καὶ ἐπιτυχίαν ἀποτελεσμάτων τινῶν ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς πράγμασιν. Πάντων δὲ τούτων ἐπακολούθημα εἶναι ἡ ἐνδόμυχος ἐκείνη οἰκειότης πρὸς τὸ φυσικὸν περιέχον καὶ ἡ γνωριμότης πρὸς τὰς ἰδιοτήτας τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἧτις εἶναι ὄντως ἡ κρηπίς τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Παρὰ τοῖς πλείστοις

ἐξ ἡμῶν αἱ ἔννοιαι τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν περιορίζονται κατ' οὐσίαν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ τί δυνάμεθα νὰ ποιῶμεν δι' αὐτῶν. «Ράβδος» εἶναι τὸ δι' οὗ τύπτομεν ἢ ἐφ' οὗ στηρίζομεθα· «πῦρ» εἶναι τὸ δι' οὗ μαγειρεύομεν ἢ θερμαίνομεθα ἢ καίομεν πράγματα· «σχοινίον» εἶναι τὸ δι' οὗ συνάπτομεν τὰ πράγματα. Παρὰ τοῖς πλείστοις ἀνθρώποις οὐδεμίαν ἄλλην σημασίαν ἔχουσι τὰ ἀντικείμενα ταῦτα. Ἐν τῇ γεωμετρίᾳ ὁ κύλινδρος, ὁ κύκλος, ἡ σφαῖρα ὀρίζονται σχήματα παραγόμενα διὰ ποιητικῆς τινος ἐνεργείας, διὰ τῆς περιστροφῆς λ. χ. τοῦ παραλληλογράμμου περὶ τινὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Ὅσοι μᾶλλον διάφορα εἶδη πραγμάτων ὁ παῖς γινώσκει ἀπτόμενος καὶ χειρίζομενος αὐτά, τόσοι μᾶλλον ἐνδόμυχοι καὶ πυκναὶ γίνονται αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον, ἐν ᾧ ζῇ. Εἰς μὲν τὸν ἐν ἡλικίᾳ ὄντα καὶ οὐδεμίαν ἔχοντα γνώσιν τῆς παιδικῆς φύσεως προσπίπτει παράδοξον, ὅταν βλέπῃ, ὅτι ὁ παῖς ἀσμενίζει σφόδρα ἐπὶ ὅλας ὥρας νὰ συντάττῃ καὶ ἀνασυντάττῃ τὰ μικρὰ αὐτοῦ τεμάχια· ἀλλ' ὁ σοφὸς παιδαγωγὸς διαπλάττει τὸν πηλὸν ἐφ' ὅσον εἶναι μαλακός, καὶ ἀπὸ τῶν παιδικῶν κήπων ἀφιεροῖ τὰ πρῶτα σχολικὰ ἔτη εἰς τὴν ἄσκησιν περὶ τὸ κατασκευάζειν ἀντικείμενα καὶ εἰς τὴν διὰ τῶν πραγμάτων ἐποπτικὴν διδασκαλίαν. Δὲν εἶναι δ' ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα τὰ ἤδη ὑπ' ἐμοῦ εἰρημένα περὶ τῶν ἐποπτικῶν καὶ πειραματικῶν μεθόδων. Αὗται ἐπασχολοῦσι τὸν μαθητὴν κατὰ τρόπον μάλιστα συνζέοντα πρὸς τὰ αὐθορμήτως γεννώμενα ποικίλα διαφέροντα τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Ἐπισπῶνται ὅλως τὴν προσοχὴν αὐτοῦ καὶ καταλείπουσιν ἐν τῇ ψυχῇ ἐντυπώσεις διαρκεῖς καὶ βαθεῖας. Πρὸς τὸν διὰ τοιούτων μεθόδων πεπαιδευμένον νέον παραβαλλόμενος ἕτερος, ἀντλήσας μόνον ἀπὸ βιβλίων τὴν παιδείαν αὐτοῦ πᾶσαν, εὐρίσκεται, ὅτι διατελεῖ καθ' ὅλον τὸν βίον ὦν ἐν ἀγνοίᾳ τῆς πραγματικότητος· εἶναι οὕτως εἰπεῖν ἔξω τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἔχων συνειδήσιν τῆς καταστάσεως ταύτης ὑπαισθάνεται πολλάκις μελαγχολίαν τινά, ἀφ' ἧς πραγματικωτέρα τις ἀγωγή ἡ δύνατο ἴσως ν' ἀπαλλάξῃ αὐτόν.

Ἐτεροι ὁρμαὶ εἶναι ἡ θήρα τοῦ ἐπαίνου τῶν ἄλλων ἢ ἡ ματαιοδοξία, ἡ αἰδημοσύνη καὶ τὸ ἐχέμυθον ἢ κρυψίνου. Περὶ τούτων ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμέν τινα, ἀλλ' εἶναι γνωστότατα, ὥστε εὐκόλως δύναται ὁ διδάσκαλος οικεῖα μελέτη ν' ἀνακαλύπτῃ καὶ παρακολουθῇ αὐτά. Ἀλλ' ὑπάρχει νόμος γενικὸς διέπων πολλὰς τῶν ἐμφύτων ἡμῶν τάσεων καὶ μέγα δυνάμενος ἐν τῇ ἀγωγῇ, περὶ οὗ ὀφείλω νὰ εἴπω ὀλίγα τινὰ πρὶν περὰν τὸν περὶ ἐμφύτων ἀντιδράσεων λόγον. Ὁ νόμος οὗτος ἐκλήθη νόμος «τῆς βραχύτητος τῶν ὀρμεμφύτων». Πολλὰ τῶν ἡμετέρων τάσεων ὠριμάζουσι ἐν ὀρισμένη χρόνου περιόδῳ· ἐὰν μὲν λοιπὸν τότε προσερχθῶσι τὰ κατάλληλα ἀντικείμενα πρὸς πλήρωσιν αὐτῶν, τὸ πνεῦμα γίνεται κύριον τῶν τάσεων τούτων καὶ προσκτᾶται ἐντεῦθεν ἕξις πρακτικῆς ἐνεργείας μονίμους καὶ διαρκεῖς· ἐὰν δ' ὅμως οὐχὶ ἐγκαίρως προσερχθῶσιν, ἡ ὀρμὴ ἐξασθενεῖ καὶ μαραίνεται, πρὶν μορφωθῆ ἢ ἕξις, ὥστε ὕστερον θὰ εἶναι δυσχερὲς νὰ μορφώσωμεν ἐν τῷ παιδί τὰς πρὸς τὴν διεύθυνσιν ἐκείνην προσηκούσας ἀντιδράσεις. Παραδείγματα τούτου εἶναι τὸ ὀρμέμφυτον τοῦ θηλάζειν ἐπὶ τῶν μαστοφόρων, τὸ ὀρμέμφυτον τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ μητρὶ ἐπὶ τινων πτηνῶν καὶ τετραπόδων ζῴων. Τὰ ὀρμέμφυτα ταῦτα ἀφανίζονται ὀλίγον μετὰ τὴν γέννησιν.

Παρὰ τοῖς παισὶν ὁρμαὶ καὶ διαφέροντα ὠριμάζουσι καὶ διαδέχονται ἄλληλα καθ' ὀρισμένην τάξιν. Ἐρπεῖν, βαδίζειν, ἀναρριχᾶσθαι, μιμεῖσθαι τοὺς φθόγγους, κατασκευάζειν, ἰχνογραφεῖν ἀριθμεῖν ἐμφανίζονται μετ' ἄλληλα. Εἷς τινα παιδιά ἐφ' ὅσον ὀρμαὶ τις ὑπάρχει παρούσα, εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε ἀποκλείει πᾶσαν ἄλλην ἀσχολίαν. Βραδύτερον δὲ τὸ πρὸς τι τῶν πραγμάτων τούτων διαφέρον δύναται ὄλως ν' ἀφανισθῆ. Προδήλως ὁ κατάλληλος παιδαγωγικὸς καιρὸς τοῦ νὰ μορφώσωμεν δεξιότητά τινα καὶ ἐμφυτεύσωμεν ἕξιν ὠφέλιμον εἶναι ἐκεῖνος, καθ' ὃν ἡ ἐμφυτος ὀρμὴ ἐκδηλοῦται ἰσχυροτάτη. Λοιπὸν εὐθὺς ὡς πεισθῆτε, ὅτι ἦλθεν ὁ καιρὸς, παρέχετε εἰς τὸν παιδᾶ τὰ μέσα, ὅπως ἀσκήται περὶ τὴν γυμναστικὴν, τὸν νοερὸν λογισμόν, τὴν ποίησιν, τὴν ἰχνογραφίαν, τὴν βοτανικὴν κτλ. Ὁ καιρὸς οὗτος ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι

μακρὸς, καὶ ἐφ' ὅσον διαρκεῖ, θέσατε ἀφόβως ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ πᾶσας τὰς ἄλλας τοῦ παιδὸς ἀσχολίας. Οὕτω δὲ οἰκονομεῖτε χρόνον καὶ προάγετε τὴν δεξιότητα τοῦ τροφίμου· διότι πολλῶν παιδῶν τεράτων καλλιτεχνικῆς καὶ μαθηματικῆς εὐφυΐας ἡ ἀκμὴ εἶναι ὀλιγόμηνος.

Ὁρισμένοι κανόνες περὶ πάντων τούτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῶσιν Ἀπαιτεῖται ἐπιμελὴς παρατήρησις τῶν περιπτώσεων ἐκάστων, καὶ οἱ γονεῖς ἐνταῦθα πολὺ πλεονεκτοῦσι τῶν διδασκάλων. Τῷ ὄντι δ' εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον ἐφαρμοζόντες τὸν νόμον τοῦτον ἐν τῷ σχολείῳ ν' ἀσχολώμεθα ἰδίᾳ περὶ ἑνα ἕκαστον μαθητὴν.

Τοιοῦτος ὁ μικρὸς ψυχοφυσικὸς ὀργανισμὸς ὁ μεστὸς ὀρμῶν καὶ διαφορόντων, οὗτινος τὰ πρακτικὰ ἐλατήρια ὀφείλει ὁ διδάσκαλος νὰ μαντεύῃ καὶ νὰ ἐθίζηται εἰς τὰς ιδιότητας. Ὄφείλει νὰ ὀρμαῖται ἀπὸ τῶν ἐμφύτων τάσεων καὶ νὰ εὐρύνη τὴν ὄλην τοῦ μαθητοῦ ἐμπειρίαν, ἐνεργητικὴν καὶ παθητικὴν. Ὄφείλει ν' ἀσκήσῃ αὐτὸν διὰ νέων ἀντικειμένων καὶ ἐρεθισμῶν καὶ ν' ἀναγκάζῃ αὐτὸν νὰ γεύηται τῶν καρπῶν τῆς ἑαυτοῦ ἐνεργείας, ὥστε τὴν πρακτικὴν αὐτοῦ διαγωγὴν, ὅταν λάβῃ νέους ἐρεθισμούς, ἤγουν ὅταν εὐρεθῆ ἐν μέσῳ νέων περιστάσεων, θὰ προσδιορίσῃ τὸ ὅλον σύστημα ἐμπειρίας καὶ ἀναμνήσεων καὶ οὐχὶ πλέον ἢ ἀπλῆ ἄμεσος ἐντύπωσις. Εὐρυνόμενος δ' οὕτως ὁ τοῦ παιδὸς βίος πλουτίζεται αἰετῶς μᾶλλον διὰ παντοίων ἀναμνήσεων, συνειρμῶν καὶ ἀντικαταστάσεων· ὁ δὲ περὶ τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν εἰθισμένος ὀφθαλμὸς θὰ διίδη ἐν τῷ βάθει πάντων τούτων τῶν γεγονότων τὰς γενικὰς γραμμάς τοῦ ἀπλοῦ ἡμῶν ψυχοφυσικοῦ σχήματος.

Ὄφειλετε λοιπὸν πάντοτε νὰ ἔχητε ἐν νῷ τὰς ἐμφύτους καὶ ἀρχηγόνους ἀντιδράσεις, καὶ ἂν ἔτι πειρᾶσθε νὰ καταλύσητε τὴν μετὰ τινων ἀντικειμένων σύνδεσιν αὐτῶν καὶ ν' ἀντικαταστήσητε ἀντ' αὐτῶν ἄλλας, ἄς ἐπιθυμεῖτε νὰ ποιήσητε κανόνα διαγωγῆς τοῦ ὑμετέρου μαθητοῦ. Κακὴ διάθεσις ἐκ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως

εἶναι καλὴ ἀφετηρία, ὅπως καὶ καλὴ διάθεσις, μάλιστα δὲ πολλάκις, καὶ μὴ φανῆ τοῦτο παράδοξον, κρείττων τῆς καλῆς.

Αἱ ἐπίκρητοι ἀντιδράσεις, ὁσάκις φαίνονται κατάλληλοι, ὀφείλουσι νὰ γίνωνται ἕξεις. Περὶ ἕξεως λοιπὸν ἔσται ἡμῖν ὁ λόγος ἐν τῷ προσεχεῖ κεφαλαίῳ.

VIII

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΤΗΣ ΕΞΕΩΣ

Ὁ διδάσκαλος ὀφείλει μάλιστα νὰ γινώσκῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἕξεως καὶ πρὸς τοῦτο ἡ ψυχολογία παρέχει ἡμῖν μεγάλην βοήθειαν. Ὅμιλοῦμεν βεβαίως περὶ καλῶν ἕξεων καὶ περὶ κακῶν ἕξεων· ἀλλ' οἱ πολλοὶ μεταχειριζόμενοι τὸ ὄνομα «ἕξις» ἐννοοῦσι τὴν κακὴν ἕξιν. Ὅμιλοῦσι περὶ τῶν ἕξεων τοῦ καπνίζεσθαι, τοῦ ὀρκίζεσθαι, τοῦ πίνειν, ἀλλ' οὐχὶ περὶ τῶν ἕξεων τῆς ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης, τοῦ θάρρους. Τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι ὅτι καὶ αἱ ἀρεταὶ ἡμῶν εἶναι ἕξεις, ὅπως καὶ αἱ κακίαι. Ἄπας ἡμῶν ὁ βίος, ἐφ' ὅσον ἔχει ὀρισμένην μορφήν, εἶναι δίκτυον ἕξεων — πρακτικῶν, συναισθηματικῶν καὶ νοητικῶν — συστηματικῶς διατεταγμένων πρὸς ἡμετέραν εὐτυχίαν ἢ πρὸς δυστυχίαν καὶ ἀγούσων ἡμᾶς ἀναποτρέπτως πρὸς τὸν ἡμέτερον προορισμόν, οἷος δὴ ποτε καὶ ἂν εἶναι οὗτος.

Οἱ μαθηταὶ δύνανται ὅπως οὖν πρῶτως νὰ κατανοήσωσι τοῦτο. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατανόσις αὕτη ἱκανῶς ἐπαυξάνει παρ' αὐτοῖς τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης, καλὸν θὰ ἦτο, ἐὰν αὐτὸς ὁ διδάσκαλος ἠδύνατο νὰ ὀμιλήσῃ πρὸς αὐτοὺς περὶ ἕξεως κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἀφηρημένον, ὅπως ἐγὼ νῦν προτίθεμαι νὰ ὀμιλήσω πρὸς ὑμᾶς.

Νομίζω ὅτι ὑποκείμεθα εἰς τὸν νόμον τῆς ἕξεως, διότι ἔχομεν σῶμα. Τὸ εὐπλαστον τῆς ζωῆς ὕλης τοῦ νευρικοῦ ἡμῶν συστήματος εἶναι καθ' ὄλου εἰπεῖν ἡ αἰτία τοῦ ὅτι ποιούμεν τι κατ' ἀρχὰς μὲν δυσχερῶς, ἀλλ' εὐθὺς ἔπειτα μᾶλλον εὐχερῶς καὶ τέλος μετὰ πολλὴν ἄσκησιν ἐπιτελοῦμεν αὐτὸ σχεδὸν μηχανικῶς ἢ καὶ παντάπασιν ἄσυνειδήτως. Τὸ νευρικὸν ἡμῶν σύστημα ἀνεπιύχθη (λέγει ὁ Carpenter), καθ' ὃν τρόπον εἶχεν ἄσκηθῆ, καθάπερ φύλλον χάρτου ἢ ἱμάτιον συμπτυχθέντα τείνουσιν ἐφεξῆς ν' ἀναλάβωσι τὰς αὐτὰς καὶ πρότερον πτυχάς.

Ἐξίς λοιπὸν εἶναι δευτέρα φύσις, μᾶλλον δέ, ὡς εἶπεν ὁ δούξ Οὐελλιγκτών, «δεκάκις φύσις», σκοπούμενης τουλάχιστον τῆς σημασίας αὐτῆς ἐν τῇ ὠρίμῳ ἡλικίᾳ· διότι αἱ διὰ τῆς ἀγωγῆς προσγιγνώμεναι ἕξεις κωλύουσι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἢ καταπνίγουσι πλείστας τῶν ἐμφύτων ὁρμῶν καὶ τάσεων. Τὰ ἐνεήκοντα ἐννέα ἑκατοστὰ ἢ ἴσως τὰ ἐνακόσια ἐνεήκοντα ἐννέα χιλιοστὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων γίνονται ὅλως αὐτομάτως καὶ καθ' ἕξιν ἀπὸ τῆς πρωϊνῆς ἡμῶν ἐγέρσεως μέχρι τῆς νυκτερινῆς κατακλίσεως. Οἱ τρόποι, καθ' οὓς ἐνδύομεθα καὶ ἐκδυόμεθα, τρώγομεν καὶ πίνομεν, προσαγορεύομεν προσερχόμενοι ἢ ἀπερχόμενοι, χαιρετιζόμεν ὑπαίροντες τὸν πῖλον, παραχωροῦμεν εὐγενῶς τῆς ὁδοῦ εἰς τὰς κυρίας, πρὸς δὲ καὶ πλείσται μορφαὶ τοῦ καθ' ἡμέραν λόγου ἡμῶν προσέλαβον διὰ τῆς ἐπαναλήψεως οὕτω πάγιον τύπον, ὥστε δύνανται νὰ καταλέγωνται εἰς τὰς ἀνακλαστικὰς κινήσεις. Πρὸς πᾶσαν ἐντύπωσιν ἔχομεν ἐτοιμὴν ἀπάντησιν αὐτομάτου. Αὐτοὶ δ' οὗτοι οἱ πρὸς ὑμᾶς νῦν λόγοι μου εἶναι παράδειγμα διασαφητικὸν τοῦ πράγματος. Ἐπειδὴ πρότερον ἤδη ἐδίδαξα ἀπὸ τῆς ἔδρας περὶ ἕξεως καὶ ἔγραψα περὶ αὐτῆς ἴδιον κεφάλαιον ἐν βιβλίῳ μου καὶ ἀνέγνων τὸ κεφάλαιον τοῦτο καὶ τετυπωμένον, παρατηρῶ νῦν ὅτι ἡ γλῶσσά μου ἐπαναπίπτει ἀναποφεύκτως εἰς τὰς παλαιὰς αὐτῆς φράσεις καὶ ἀναμασᾶται σχεδὸν κατὰ γράμμα, ὅσα πρότερον εἶπον.

Ὡς συγκροτοῦντες λοιπὸν ἀπλᾶς δέσμας ἕξεων, εἴμεθα στερεότυπα πλάσματα, μιμηταὶ καὶ ἀντιγραφεῖς τοῦ ἡμετέρου ἐγῶ τοῦ παρελθόντος. Καὶ ἐπειδὴ τοιοῦτοι ἀείποτε τείνομεν νὰ γίνωμεν, πρῶτιστον καθῆκον τοῦ διδασκάλου εἶναι νὰ ἐμφυτεύσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ τροφίμου σύνολον ἕξεων ὠφελιμωτάτων ἐν τῷ βίῳ. Ἡ μὲν ἀγωγή σκοπὸν ἔχει νὰ διαμορφώσῃ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν, αἱ δὲ ἕξεις εἶναι ἡ ὕλη, ἐξ ἧς συνίσταται ἡ διαγωγή αὕτη.

Τὸ κύριον ἔργον ἐν πάσῃ ἀγωγῇ εἶναι νὰ καθιστῶμεν τὸ ἡμέτερον νευρικὸν σύστημα σύμμαχον ἡμῶν καὶ οὐχὶ πολέμιον. Ὁφείλομεν οὕτως εἰπεῖν νὰ κεφαλαιοποιῶμεν τὰ ὑφ' ἡμῶν κεκτημένα

καὶ νὰ ζῶμεν ἀνέτως ἀπὸ τῶν τόκων αὐτῶν. Πρὸς τοῦτο ὀφείλομεν πρωϊμώτατα νὰ καθιστῶμεν αὐτομάτους καὶ καθ' ἕξιν ὡς οἶόν τε πλείστας ὠφελίμους πράξεις καὶ ἐπιμελέστατα καὶ εὐλαβέστατα νὰ φυλαττώμεθα πᾶν ὅ,τι ἐνδέχεται νὰ γίῃ ἕξις ἐπιβλαβῆς. Ὅσῳ πλείονας λεπτομερείας τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἡμῶν ἐπιτρέπομεν εἰς τὴν ἄνετον καὶ ἄκοπον φυλακὴν τῆς αὐτομάτου ἐνεργείας, τόσῳ μᾶλλον αἱ ἀνώτεραι πνευματικαὶ δυνάμεις θὰ εἶναι ἐλεύθεραι πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ οἰκείου ἔργου. Ἀνθρώπων δ' ἀπάντων ἀθλιώτατος εἶναι ὁ οὐδεμίαν ἄλλην ἔχων ἕξιν ἢ τὴν τῆς ἀβουλησίας, παρ' ἧς πᾶν σιγάρων, ὅπερ ἀνάπτει, πᾶν ποτήριον, ὅπερ πίνει, ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἐκάστην ἡμέραν ἐγείρεται καὶ κατακλίνεται, ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τέλους καὶ τῆς ἐλαχίστης πράξεως γίνεται ὑποκείμενον σκέψεως καὶ ἀποφάσεως. Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος καταναλίσκει τὸν ἡμισὺν τοῦ βίου ἀποφασίζων καὶ δεινολογούμενος περὶ πραγμάτων, ἅτινα ὄφειλον νὰ εἶναι διὰ τῆς ἕξεως οὕτως ἐνεσκιρρωμένα ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ, ὥστε ἡ συνείδησις μηδὲν ἐν τῇ πράξει ν' ἀσχολῆται περὶ αὐτά. Ἐὰν δ' ἐν τινι τῶν ἐμῶν ἀκροατῶν τοιαῦται καθ' ἡμέραν ἐργασίαι μὴ ἀπέβησαν εἰσέτι σταθεραὶ καὶ πάγια ἕξεις, πάραυτα ἄς ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ πρᾶγμα.

Λόγον ποιούμενος ὁ καθηγητὴς Βαίη περὶ τῶν «ἠθικῶν ἕξεων» ἐξήνεγκε θαυμασίας πρακτικὰς παρατηρήσεις, ἐξ ὧν συνάγονται δύο μεγάλα ἀξιώματα. Κατὰ μὲν τὸ πρῶτον ἀξίωμα πρὸς κτῆσιν νέας ἕξεως ἢ πρὸς ἀποβολὴν παλαιᾶς ὀφείλομεν νὰ φροντίζωμεν ὅπως αὐτοὶ λαμβάνοντες τὴν πρωτοβουλίαν ὁρμῶμεν ἐπὶ τὰ πρόσω μετὰ πάσης δυνάμεως καὶ σταθερᾶς αποφάσεως. Ἐπωφελήθητε πάσας τὰς δυνατὰς περιστάσεις, αἵτινες θὰ ἐπικρατύνωσι τὰ ὀρθὰ ἐλατήρια καὶ θὰ παραθαρρύνωσι καὶ θὰ ἐμπεδώσωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ νέᾳ ὁδῷ· δεσμεύσατε ὑμᾶς αὐτοὺς δι' ὑποσχέσεων ἐναντίων πρὸς τὸν παλαιὸν βίον· δότε δημοσίᾳ ὑπόσχεσιν, ἐὰν τὸ πρᾶγμα ἐπιτρέπη· ἐνὶ λόγῳ ἐπιρρώσατε τὴν ἡμετέραν ἀπόφασιν διὰ πάσης γνωστῆς ὑμῖν βοηθείας. Τοῦτο δὲ θὰ προσποιήσῃ εἰς τὴν γεννωμένην νέαν ἕξιν τοιαύτην ροπήν, ὥστε ἡ ἀπόφασις τοῦ ν' ἀποβάλωμεν αὐτὴν δὲν

θά γίνη τόσον ταχέως, ὅσον θά ἡδύνατο ἄλλως νά γίνη, καί ἐκάστη ἡμέρα, καθ' ἣν ἡ ἀποβολή τῆς νέας ἕξεως ἀναβάλλεται, ἐπαυξάνει τήν προσδοκίαν, ὅτι ἡ ἀποβολή αὕτη οὐδόλως θά πραγματοποιηθῇ.

Ἐνθυμοῦμαι, ὅτι πρὸ πολλοῦ χρόνου ἀνέγνω ἐν αὐστριακῇ ἔφημερίδι τὴν εἰδοποίησιν Ροδόλφου τινὸς Χ, ὅστις ὑπισχνεῖτο πεντήκοντα κορώνας ἀμοιβὴν εἰς ἐκείνον, ὅστις ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς εἰδοποιήσεως ἤθελε φωράσει αὐτὸν ἐν τῷ οἰνοπωλείῳ τοῦ Ἀμβροσίου Χ. «Τοῦτο πράττω», ἐλέγετο ἐν τῇ εἰδοποίησει, «ἐνεκα ὑποσχέσεως, ἣν ἔδωκα τῇ συζύγῳ μου». Τοιαύτης οὔσης τῆς συζύγου καὶ οὕτω νοουμένου τοῦ τρόπου τῆς κτήσεως νέων ἕξεων, ἀσφαλῶς ἡδύνατό τις νά στοιχηματίσῃ περὶ τῆς τελικῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ροδόλφου.

Τὸ δεῦτερον ἀξίωμα εἶναι: *Μηδέποτε ἀνέχου μηδεμίαν ἐξαίρεσιν πρὶν ἢ νέα ἕξις ριζωθῇ ἀσφαλῶς ἐν τῷ βίῳ σου.* Ἐκάστη ὑποχώρησις ὁμοιάζει πρὸς διολισθαίνουσαν ἐκ τῶν χειρῶν καὶ ἀναλυομένην ἀγαθίδα νήματος, ὅπερ εἶτα ἐπιμελῶς περιελίσσομεν ἐν μιᾷ διολισθῆσει ἀναλύεται πλέον ἢ ὅσον διὰ πολλῶν περιστροφῶν ἐκ νέου συνελίσσεται. Ἀδιάκοπος καὶ συνεχῆς ἄσκησις συντελεῖ μάλιστα εἰς τὴν ἄπταιστον καὶ ὀρθὴν λειτουργίαν τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ὁ καθηγητὴς Βαῖν λέγει:

Ἐγνώρισμα τῶν ἠθικῶν ἕξεων διαστέλλον αὐτὰς σαφῶς ἀπὸ τῶν νοητικῶν κτήσεων εἶναι ἡ παρουσία δύο πολεμίων δυνάμεων, ὧν τὴν ἐτέραν ὀφείλομεν βαθμηδὸν νά καταστήσωμεν ἐπικρατεστέρα τῆς ἐτέρας. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει ἀναγκαιότατον εἶναι μηδέποτε νά ἠτῶμεθα. Πᾶσα νίκη τοῦ ἀντιπάλου, ἥγουν τῆς κακῆς δυνάμεως, ματαιοῖ πολλὰ κατορθώματα τῆς ἀγαθῆς δυνάμεως. Ἀνάγκη λοιπὸν πᾶσα νά ἐπιμελώμεθα, ὅπως οὕτω διαθέσωμεν τὰς δύο ἀντιπάλους δυνάμεις, ὥστε ἡ ἐτέρα, ἡ ἀγαθὴ, νά νικᾷ, μέχρι οὗ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως οὕτως ἐπιρρωσθῇ, ὥστε αἰεποτε νικηφόρος ν' ἀντεπεξέρχεται πρὸς τὴν πολεμίαν δύναμιν. Αὕτη εἶναι ἡ θεωρητικῶς καλλίστη ὁδὸς τῆς ἠθικῆς προκοπῆς.

Τρίτον ἀξίωμα πρὸς τοῖς δυσὶ προηγουμένοις δύναται νά προσ-

τεθῆ τόδε: *ἐπιλαμβάνου τῆς πρώτης προσπιπτούσης εὐκαιρίας, ὅπως πρώτης κατὰ τὴν γενομένην ἀπόφασιν καὶ κατὰ τὴν ἐν σοὶ συναισθηματικῇν ἐξέγερσιν τὴν τείνουσαν ἐπὶ τὰς ἕξεις, ὧν τὴν κησὶν ἐπιδιώκεις.* Ἀποφάσεις καὶ ὀρέξεις ἐμποιοῦσιν ἀλλοίωσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον οὐχὶ καθ' ὃν χρόνον γεννῶνται, ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον παράγουσι κινητικὰ ἀποτελέσματα.

Δύναται τις νά εἶναι ἀποθήκη ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ νά ἐμφορῆται καλλίστων συναισθημάτων, ἀλλ' οὐδὲν τοῦτο ὠφελεῖ· ἐὰν μὴ ἐπιλαμβάνηται παντὸς προσπίπτοντος καιροῦ ὅπως δρᾷ καὶ ἐνεργῇ, ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ διαμένει ἀπαράλλακτος καὶ κατ' οὐδὲν βελτιοῦται. Ὁ ἄδης, λέγει ἡ παροιμία, εἶναι ἐστρωμένος δι' ἀγαθῶν προθέσεων. Τοῦτο εἶναι πρόδηλον ἐπακολούθημα τῶν ἀρχῶν, ἃς ἔθηκα. «Χαρακτήρ», λέγει ὁ J. S. Mill, «εἶναι παντάπασι διαμεμορφωμένη βούλησις», καὶ βούλησις κατ' αὐτὸν εἶναι σύμπλεγμα τάσεων πρὸς τὸ πράττειν εὐσταθῶς, ἐτοιμῶς καὶ ὀρισμένως ἐν παντὶ κρίσει τοῦ βίου καιρῷ. Τάσις τις πρὸς τὸ πράττειν τόσῳ μᾶλλον ριζοβολεῖ, ὅσῳ συχνότερον καὶ συνεχέστερον ἐπιτελοῦνται αἱ πράξεις καὶ ὅσῳ μᾶλλον ἀναπτύσσεται ὁ ἐγκέφαλος καὶ γίνεται δεξιότερος πρὸς τὰς τοιαύτας πράξεις. Ὅταν ἐγκαταλείπωμεν ἀπόφασιν τινὰ ἢ εὐγενῆ θυμικὴν ἐξέγερσιν, ὥστε νά ἐξατμίζηται, οὕτως εἰπεῖν, καὶ νά παρέρχηται χωρὶς πρακτικῶν ἀποτελεσμάτων, οὐ μόνον τὸν καιρὸν τοῦ πράττειν ἀπωλέσαμεν, ἀλλ' ὅπερ χεῖριστον, κωλύομεν μελλούσας ἀποφάσεις καὶ συναισθηματικὰς ἐξεγέρσεις νά καταλήξωσιν εἰς τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν, ἥτις κανονικῶς ὀφείλει νά παρακολουθῇ αὐτάς. Δὲν ὑπάρχει φαυλότερος χαρακτήρ ἢ ὁ τοῦ ἐκνευρισμένου συναισθηματικοῦ καὶ ὀνειροπόλου, ὅστις διάγει τὸν βίον βεβουλισμένος εἰς πέλαγος εὐαισθησίας καὶ εὐπαθείας καὶ οὐδέποτε οὐδὲν ἀνδρικὸν ἐπιτελεῖ ἔργον.

Τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τέταρτον ἀξίωμα. *Μὴ κατάτεινε πρὸς τοὺς μαθητὰς παρὰ πολλοὺς λόγους παραινετικοὺς μηδ' ἕσο ἀφειδῆς λόγων λαμπρῶν μὲν, ἀλλ' ἀφρημένων.* Καραδοκεῖτε μᾶλλον τοὺς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ καιροὺς, ἔστε ἔτοιμοι νά ἐπιλαμβάνησθε

αὐτῶν προσπιπτόντων καὶ οὕτω διὰ μιᾶς ποιεῖτε τοὺς μαθητὰς νὰ διανοῶνται, νὰ συναισθάνωνται καὶ νὰ πράττωσιν. Αἱ ἐπιμέρους πράξεις καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἀκολοθίαι εἶναι αἱ ἀλλοιοῦσαι τὸν χαρακτῆρα καὶ ἐγγενῶσαι τὰς καλὰς ἐξεις ἐν τῇ ὀργανικῇ αὐτοῦ ὕφῃ. Οἱ παραινετικοὶ καὶ αἱ ἀγορεύσεις ἀποβαίνουσι ταχέως ἄκαρποι καὶ ἐπαχθεῖς.

Ἐν τῇ βραχείᾳ αὐτοβιογραφίᾳ τοῦ Δαρβίνου ὑπάρχει χωρίον, οὕτινος καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐμνημόνευσαν καὶ ἐγὼ νῦν ὀφείλω πάλιν νὰ μνημονεύσω ὡς ἀναφερομένου εἰς τὸ ὑποκείμενον τοῦ λόγου ἡμῶν. «Μέχρι τοῦ τριακοστοῦ καὶ ἐπέκεινα ἔτους, λέγει ὁ Δαρβίνος, μεγάλως ἠρεσκόμην εἰς τὴν ἀνάγνωσιν παντοδαπῶν ποιημάτων. Μαθητὴς δ' ὢν ἔτι ἔχαιρον σφόδρα διεξερχόμενος τοῦ Σαιξπήρου τὰ δράματα καὶ μάλιστα τὰ ἱστορικά. Καὶ ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ μουσικὴ μοὶ παρεῖχον μεγίστην ἡδονήν. Ἄλλ' ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν δὲν ὑπομένω πλέον οὐδὲ στίχον ἓνα ν' ἀναγνώσω. Ἐπ' ἐσχάτων ἐπειράθην νὰ διεξέλθω τὸν Σαιξπήρον, ἀλλὰ μοὶ ἐφάνη τόσον ἀφόρητος καὶ ἀνιαρός, ὥστε τὸν σικχαίνομαι πλέον. Ἐγενόμην ὡσαύτως ἀπειρόκαλος καὶ ἀναίσθητος περὶ τὰς εἰκόνας καὶ τὴν μουσικὴν. . . . Τὸ πνεῦμά μου κατήντησε φαίνεται μηχανή τις ἀλεστικὴ νόμων γενικῶν, ποριζομένων ἐξ εὐρείας συλλογῆς γεγονότων. Ἄλλὰ διὰ τί ἐντεῦθεν ἐπεγένετο ἀτροφία καὶ φθίσις εἰς ἐκεῖνο μόνον τὸ μέρος τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ οὗ ἤρτηται αἱ ὑψηλότεραι ἀπολάυσεις, δὲν δύναμαι νὰ νοήσω. . . . Ἐὰν ἔμελλον ἔτι ἀπαξ ν' ἀναδιανύσω τὸν βίον, θὰ ἐποιοῦμην κανόνα ἀπαράβατον ν' ἀναγινώσκω τοῦλάχιστον ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος ποιημὰ τι ἢ ν' ἀκροῶμαι μέλους μουσικοῦ· διότι οὕτω τὰ νῦν εἰς ἀτροφίαν καὶ μαρασμὸν περιπεσόντα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου μου θὰ διεφυλάττοντο ἴσως εὐτραφῆ καὶ ἀκμαῖα. Τῶν ἡδονῶν τούτων ἡ ἀπώλεια εἶναι ἀπώλεια εὐδαιμονίας καὶ δύναται πιθανῶς νὰ βλάβῃ τὴν διάνοιαν καὶ ἔτι πιθανώτερον τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα ἕνεκα τῆς ἀτονίας καὶ παραλύσεως τοῦ συναισθηματικοῦ μέρους τῆς ἡμετέρας φύσεως».

Πάντες νέοι ὄντες ἐπινοοῦμεν νὰ γίνωμεν ὅ,τι δύναται νὰ γίνη ἀνθρώπος τις, πρὶν καταλάβῃ αὐτὸν ἡ μοῖρα τοῦ θανάτου. Ποθοῦμεν καὶ προσδοκῶμεν νὰ γευώμεθα πάντοτε τῆς ποιήσεως, νὰ γίνωμεν αἰεὶ μᾶλλον ἔμπειροι καὶ εἰδήμονες περὶ τὴν ζωγραφικὴν καὶ μουσικὴν, νὰ ἐπικοινωνῶμεν πρὸς τὰς πνευματικὰς καὶ θρησκευτικὰς ιδέας καὶ νὰ μὴ διατελῶμεν ὅλως ἀμύητοι τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Περὶ πάντων τούτων διανοοῦμεθα, λέγω, κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν. Ἄλλ' ὅμως πόσοι ἐν καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐπέιδον ἐκπληρωθεῖσαν τὴν ἀγαθὴν ταύτην καὶ εὐελπιν προσδοκίαν; Ὀλίγοι τινὲς βεβαίως, καὶ τὸν λόγον τούτου παρέχουσιν ἡμῖν οἱ νόμοι τῆς ἐξέως. Διαφέρουν πρὸς ἕκαστον τούτων τῶν πραγμάτων γεννᾶται ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ καθ' ὠρίσμενὴν ἡλικίαν, ἀλλ' ἐὰν εἰς τὸ διαφέρον τοῦτο μὴ προσφέρηται διηνεκῶς ἡ προσήκουσα εὐχυμὸς τροφή, ἀντὶ νὰ καταστῇ τοῦτο ἕξις ἰσχυρὰ καὶ ἀναγκαία κινδυνεύει ν' ἀτροφῆται καὶ νὰ μαρανθῇ πνιγόμενον ὑπὸ τῶν ἐναντίων διαφερόντων, ἅτινα ἀξιοῦνται καθ' ἡμέραν τροφῆς. Ἄγνοοῦντες τοὺς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διαφερόντος ἀναγκαίους καὶ οὐσιώδεις ὄρους, κινδυνεύομεν νὰ πάθωμεν τὸ τοῦ Δαρβίνου. Λέγομεν ἀφηρημένως: «Προτίθεμαι νὰ ἐντροφήσω ἐν τῇ ποιήσει καὶ νὰ μελετήσω πολλὰ ποιητικὰ ἔργα· διανοοῦμαι νὰ διαφυλάξω τὸν πρὸς τὴν μουσικὴν ἔρωτά μου, νὰ ἐπεξέλθω τὰ βιβλία, ἅτινα θὰ χαράξωσι νέαν ὁδὸν εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μου, νὰ διασώσω τὴν ὑψηλότεραν πνευματικὴν φύσιν μου ζωηρὰν καὶ ἀμείωτον κτλ.» Ἄλλὰ πάντα ταῦτα παραμένουσιν ἀπλῆ ἀφαιρέσις· δὲν ἐπιλαμβανόμεθα αὐτῶν ἐν τῇ πράξει, δὲν ἐπιχειροῦμεν σήμερον. Ἀμνημονοῦμεν, ὅτι πᾶν περιπόθητον ἀγαθὸν πωλεῖται ἀντὶ πολλῶν καθ' ἡμέραν πόνων καὶ ἀγώνων. Ἀναβάλλομεν καὶ ἀναβάλλομεν, ἄχρις οὗ αἱ προσμειδιώσαι ἐκεῖναι ἐλπίδες οἰχονται φροῦδαι, ἐν ᾧ δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας καθ' ἡμέραν ἀφιερούμενα εἰς τὴν ποίησιν ἢ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν θρησκευτικῶν βιβλίων καὶ εἰς τὴν μελέτην, ἢ μία ἢ δύο ὥραι καθ' ἐβδομάδα καταναλισκόμεναι εἰς τὴν μου-

σικὴν, ζωγραφικὴν ἢ φιλοσοφίαν θὰ ἐξήρουν ἐν τῷ προσήκοντι χρόνῳ νὰ πληρώσωσι πάντας τοὺς πόθους ἡμῶν, ἤρκει μόνον νὰ ἐπιούμεθα ἀρχὴν παραχρῆμα καὶ μηδεμίαν νὰ ἐπετρέπομεν ἀναβολήν. Παραμελοῦντες τοῦ ἀναγκαίου ἐκείνου κόπου, ἀρνούμενοι ν' ἀποτίσωμεν τὸν καθ' ἡμέραν μικρὸν φόρον τῆς ἐργασίας ἐκείνης, σκάπτομεν ἀληθῶς τὸν τάφον τῶν καλλίστων ἡμῶν δεξιοτήτων. Περὶ τούτου ὑμεῖς οἱ διδάσκαλοι: θὰ ἠδύνασθε νὰ εἴπητε ὀλίγα τιὰ ἐν καιρῷ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ μᾶλλον θερμουργοὺς μαθητάς. Ὁ ἄνθρωπος ἀποβαίνει ὄλως διάφορον πλάσμα, ἐὰν τις τῶν δεξιοτήτων αὐτοῦ ἀσκῆται καθ' ἐκάστην ἢ μή.

Ἐπανερχόμενος ἐπὶ τὰ γενικὰ περὶ ἐξέως ἀξιώματα, προστίθημι πέμπτον καὶ τελευταῖον ἀξίωμα τόδε: Διαφύλατε ἐν σεαυτῷ ζωηρὰν τὴν δεξιότητα τῆς ἐντάσεως τῆς δυνάμεως διὰ μικρᾶς καθ' ἡμέραν καὶ ἀφιλοκερδοῦς ἀσκήσεως. Ἔσο δῆλον ὅτι κατὰ κανόνα ἠρωϊκὸς ἐν μικροῖς πράγμασιν, ἄτινα δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ποιεῖ τι καθ' ἐκάστην ἢ διὰ τρίτης ἡμέρας οὐχὶ δι' ἄλλο τι ἢ διὰ τὴν δυσχέριαν, ὥστε, ὅταν ἐπιστῇ ἡ ὥρα τῆς δεινῆς ἀνάγκης, νὰ μὴ εὐρεθῆς ἐκνευρισμένος καὶ ἀπαράσκευος πρὸς τὴν δοκιμασίαν. Τοιοῦτος ἀσκητισμὸς ὁμοιάζει πρὸς τὰ ἀσφάλιστρα, ἄτινα ἀποτίνει τις ἐπὶ τῆς οἰκίας ἢ ἐπὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ. Τὸ τακτὸν τοῦτο ἀνάλωμα οὐδὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὠφελεῖ καὶ ἴσως οὐδέποτε θ' ἀποδώσῃ οὐδὲν κέρδος. Ἄλλ' ἐὰν ποτισμῆς πυρκαϊά, τὸ μέχρι τοῦδε καταβεβλημένον ἀνάλωμα θὰ εἶναι ἢ σωτηρία αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ὀλέθρου. Ὡσαύτως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις διὰ τῆς καθ' ἡμέραν ἀσχολίας περὶ οὐχὶ ἀναγκαῖα πράγματα ἐνεποίησεν ἐν ἑαυτῷ τὴν ἔξιν τῆς συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς, τῆς ἐνεργητικῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἀταπαρνησίας. Οὗτος θὰ παραμῆνῃ ἀκλόνητος ὡς πύργος ἐν ᾧ χρόνῳ πάντα περὶ αὐτὸν θὰ σαλεύωσι καὶ οἱ ἄβροι καὶ μαλαθακοὶ αὐτοῦ σύντροφοι θὰ διασκορπίζωνται ὡς ἄχυρα ἐν τῇ πνοῇ τοῦ ἀνέμου.

Διαλαβὼν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ μου περὶ ἐξέως ἐπέβηθην, ὅτι εἰς τὰς παλαιὰς ἐξέως τηλικαύτην προσνέμου δύναμιν, ὥστε πρόσκτησις νέων ἐξέων καὶ μάλιστα αἰφνίδια μεταμορφώσεις καὶ μεταστροφαι κατὰ τὴν ἐμὴν διδασκαλίαν εἶναι ἀδύνατοι. Ἐὰν ὁ ψόγος οὗτος ἦτο ὀρθός, θὰ ἤρκει βεβαίως, ὅπως καταδικασθῇ ἡ διδασκαλία μου: διότι αἰφνίδια μεταβολαί, εἰ καὶ σπανίως, ἀλλ' ἀναμφιβόλως συμβαίνουσιν. Ἄλλ' οἱ τεθέντες ὑπ' ἐμοῦ γενικοὶ νόμοι καὶ αἱ μάλιστα ἀπρόοπτοι καὶ αἰφνίδια: τῶν χαρακτήρων μεταστροφαι οὐδὲν ἔχουσι πρὸς ἄλληλα τὸ ἀσυνάρμοστον καὶ ἀντιφατικόν. Νέαι ἐξέως δυνατὸν νὰ προσγίνωνται, εἶπον τοῦτο διαρρήδην, ἐὰν ὑπάρχωσι νέοι ἐρεθισμοὶ καὶ νέαι ἐξεγέρσεις. Ἄλλ' ἐν τῷ βίῳ ὑπάρχουσιν οὗτοι συχνότατοι καὶ ἐνίοτε αἱ ἐμπειρίαι ἔχουσι τοσαύτην ροπὴν καὶ ἐπιφέρουσι τοιαύτην ἀλλοίωσιν, ὥστε ἀνατρέπουσιν ἄρδην τὴν κλίμακα τῶν ἐκτιμήσεων καὶ τὸ σύστημα τῶν ἐνοιῶν ἀνθρώπου τινός. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἢ παλαιὰ τῶν ἐξέων τάξις θὰ διασπασθῇ καί, ἐὰν τὰ νέα ἐλατήρια εἶναι διαρκῆ, νέαι ἐξέως θὰ γεννηθῶσιν, ὥστε ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος θὰ φανῇ ὡς ἀνακαινισθεὶς ἢ ἀναγεννηθεὶς.

Πάντα ταῦτα ἀποδέχομαι. Ἄλλ' οὐδόλως διὰ τοῦτο μεταβάλλονται οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς ἐξέως, καὶ ἡ φυσιολογικὴ σπουδὴ τῶν πνευματικῶν ὄρων παραμένει καθ' ὅλου ὁ ἰσχυρότατος σύμμαχος τῶν παραινέσεων τοῦ ἠθικολόγου. Ἡ μέλλουσα κόλασις, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται: ἡ θεολογία, δὲν εἶναι φοβερωτέρα τῆς κολάσεως, ἢν δημιουργοῦμεν ἡμῖν αὐτοῖς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ στρεβλὸν καὶ διάστροφον μορφοῦντες διὰ τῆς ἐξέως χαρακτῆρα. Ἐὰν οἱ νέοι ἠδύνατο νὰ κατανοήσωσι πόσον ταχέως θὰ καταστώσιν ἀπλαῖ ἐξέων δέσμαι περιπατοῦσαι, θὰ προσεῖχον συντονώτερον τὸν νοῦν εἰς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν αὐτῶν, ἐν ᾧ χρόνῳ ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα εὐπλαστον. Ἡμεῖς αὐτοὶ κλώθωμεν τὸ νῆμα τοῦ ἡμετέρου προορισμοῦ καλὸν ἢ κακὸν καὶ οὐδέποτε διαλυθησόμενον. Πᾶν μύριον ἀγαθῆς ἢ κακῆς πράξεως καταλείπει ἐν ἡμῖν ἔστω καὶ ἐλάχιστόν τι ἔχνος. Ὁ οἰνόφυλξ Rip Van Winkle ἐν τῇ κωμω-

δίᾳ τοῦ Jefferson παρέχει εἰς ἑαυτὸν ἐκάστοτε συγγνώμην, ὡς ἀκί-
 ἡττᾶται ὑπὸ τοῦ πάθους αὐτοῦ, λέγων: «ταύτην τὴν φορὰν δὲ
 τὴν λογαριάζω». Ἐχει καλῶς, οὗτος μὲν δὲν καταλογίζει ταύτην
 οὐδ' ὁ εὐσπλαγχνος Θεὸς ἴσως καταλογίζει αὐτήν, ἀλλ' ὁμοίως
 καταλογίζεται αὐτή. Ἐν τῷ βάθει τῶν κυττάρων καὶ τῶν νευρι-
 κῶν ἰνῶν αὐτοῦ τὰ μόρια ὑπολογίζουσι ταύτην, καταγράφουσι
 καὶ ταμιεύονται, ὅπως χρησιμοποιήσωσι κατὰ τούτου ἐν προσε-
 χεῖ δοκιμασίᾳ. Κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν οὐδὲν τῶν
 ὑφ' ἡμῶν πραττομένων οὐδέποτε ἀφανίζεται.

Τοῦτο προδήλως ἔχει τὴν καλὴν καὶ τὴν κακὴν ἀποψιν αὐτοῦ.
 Ὅπως διὰ πολλῶν ἐκάστοτε πόσεων καταντῶμεν φιλοπόται κα-
 μέθυσοι, οὕτω διὰ πολλῶν χωριστῶν πράξεων καὶ ὥρων ἐργασίαι
 γινόμεθα ἄγιοι μὲν ἐν τῇ ἠθικῇ, ἄνδρες δὲ ἐμπειρίαν καὶ κύρος ἐν
 τῇ πράξει καὶ τῇ ἐπιστήμῃ κεκτημένοι. Μηδεὶς νέος ἄς ἀδημονῇ
 περὶ τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ, οἰανδὴ ποτε
 τροπὴν καὶ ἂν λάβῃ τοῦτο. Ἐὰν γινώσκῃ νὰ διατρέβῃ πιστῶς
 περὶ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἐκάστην ὥραν τῆς ἐργασίμου ἡμέρας, δὲ
 ἔχει ἀνάγκην νὰ μεριμνᾷ περὶ τῆς τελικῆς ἐκβάσεως. Ἔστε
 βεβαιότατος ὅτι δροσερὰν τινα πρωΐαν θὰ ἐξυπνήσῃ καὶ θ' ἀνεύρη
 ἑαυτὸν ἓνα τῶν δοκιμωτάτων ἀνδρῶν τῆς ἑαυτοῦ ἐποχῆς ἐν τῇ
 ἐπαγγέλματι, ὅπερ ἐξελέξατο. Κατὰ πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς
 ἀσχολίας αὐτοῦ ἡρέμα καὶ ἀνεπαισθήτως θὰ μορφωθῇ ἐν αὐτῷ τὴν
 δύναμιν τοῦ κρίνειν περὶ παντὸς ἀναφερομένου εἰς τὸ οἰκεῖον ἔργο
 καὶ ἡ δύναμις αὕτη θ' ἀποβῇ ἀναπόβλητον κτῆμα. Τὴν ἀλήθειαν
 ταύτην ὀφείλομεν ἐγκαίρως καὶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ ποιῶμεν εἰς
 τοὺς νέους φανεράν. Ἡ δ' ἄγνοια αὐτῆς πολλοὺς νέους καταρχο-
 μένους τοῦ ἐργῶδους αὐτῶν σταδίου ἐνέβαλεν εἰς μείζονα πιθανὰ
 ἀθυμίαν καὶ μικροψυχίαν ἢ σύμπτασαι αἰ ἄλλαι αἰτίαι.

IX

Ο ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ἐν τῇ προηγουμένῃ ὁμιλίᾳ μου πραγματευόμενος περὶ ἕξεως
 εἶχον κυρίως ἐν νῷ τὰς κινήτικὰς ἕξεις ἡμῶν, — τὰς ἕξεις τῆς ἐξω-
 τερικῆς πρακτικῆς διαγωγῆς. Ἀλλὰ καὶ τὸ νοεῖν καὶ συναισθάνε-
 σθαι ὑπόκεινται ἐπίσης εἰς τὸν νόμον τῆς ἕξεως, καὶ ἐπακολού-
 θημα τούτου εἶναι φαινόμενον, ὅπερ εἰς πάντας ὑμᾶς εἶναι γνωστόν,
 «συνειρμὸς τῶν παραστάσεων» καλούμενον. Πρὸς τὸ φαινόμενον
 τοῦτο παρακαλῶ νῦν νὰ προσέχητε τὸν νοῦν.

Ἐνθυμεῖσθε ὅτι συνειδήσεις εἶναι διηνεκῆς ροὴ παραστάσεων,
 συναισθημάτων καὶ ὁρμῶν. Εἶδομεν ἤδη ὅτι αἱ φάσεις αὐτῆς εἶναι
 ὁμοίαι πρὸς πεδία ἢ πρὸς κύματα. Ἐκαστον μὲν πεδίον ἢ κύμα
 ἔχει συνήθως κεντρικόν τι σημεῖον ζωηροτάτης προσοχῆς, ὅπερ
 εἶναι τὸ μάλιστα τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ἐπασχολοῦν ἀντικείμενον,
 κύκλω δ' αὐτοῦ περιθεῖε κρᾶσπεδον ἐτέρων ἀντικειμένων, ὧν ἔχο-
 μεν ἀμυδροτέραν συνειδήσιν, καὶ σὺν αὐτῷ κρᾶσπεδον συναισθημα-
 τικῶν καὶ πρακτικῶν τάσεων παραφυομένων ἐκ τῆς ὅλης ψυχικῆς
 ἡμῶν καταστάσεως. Περιγράφοντες οὕτω τὸ πνεῦμα ἐχόμεθα ὡς
 οἶόν τε μάλιστα τῆς πραγματικότητος. Ἐκ πρώτης ὄψεως δυνα-
 τὸν εἶς τινα νὰ φανῇ, ὅτι διὰ τὸ ροῶδες τῶν ἄλληλα διαδεχο-
 μένων κυμάτων τὰ πάντα ἐν τῇ συνειδήσει εἶναι ἀόριστα καὶ
 ἀκατάσκευα. Ἀλλ' ἡ παρατήρησις διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ἐν παντὶ
 τῆς συνειδήσεως κύματι ὑπάρχει σύστασις τις δυναμένη μέχρι τινὸς
 νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς συστάσεως τῶν ἤδη παρελθόντων κυμάτων.
 Ἡ σχέσις αὕτη ἐκάστου κύματος πρὸς τὰ προηγούμενα ἐκδηλοῦ-
 ται διὰ τῶν δύο θεμελιωδῶν ἀνόμων τοῦ συνειρμοῦ, ὧν ὁ μὲν
 καλεῖται νόμος «τῆς συναφείας», ὁ δὲ τῆς «ὁμοιότητος».

Κατὰ τὸν νόμον τῆς συναφείας ἀντικείμενα ἀναπαριστάμενα
 ἐν τῷ νέῳ ἐπερχομένῳ κύματι τῆς συνειδήσεως ἦσαν ἄλλοτε ποτε

σύνεγγυς τῶν ἀντικειμένων τῶν περιεχομένων ἐν τῷ παρελθόντι κύματι. Τὰ ἀφανισθέντα ἀντικείμενα ἤσάν ποτε πρότερον γείτονες αὐτῶν ἐν τῷ πνεύματι. Ὅταν ἀπαγγέλλητε τὴν ἀλφάβητον ἢ τὴν ὑμετέραν προσευχὴν ἢ ὅταν ἡ ὄψις πράγματός τινος ἀναμιμνήσκῃ τὸ ὄνομα ἢ ἀνάπαλιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ τὴν ὄψιν, πανταχοῦ ἐνταῦθα ἐπικρατεῖ ὁ νόμος τῆς συναφείας.

Ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητος διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι, ὅπου δὲν δύναται ἐκ τῆς συναφείας νὰ ἐρμηνευθῇ πεδίον τι τῆς συνειδήσεως, τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἀντικειμένων ὁμοίων πρὸς τὰ ἀφανισθέντα, καὶ ἐὰν ταῦτα μηδέποτε πρότερον ὑπῆρξαν σύνεγγυς ἐν τῇ συνειδήσει. Τοῦτο συμβαίνει πολλάκις κατὰ τὰς ψυχικὰς ἐκείνας καταστάσεις, καθ' ἃς ἡ φαντασία ἡμῶν τρέχει ἐλευθέρᾳ.

Ἐὰν διακόψαντες αἴφνης τὸν ροῦν τῶν ἡμετέρων διαλογισμῶν ἐρωτήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς: « Πῶς κατηντήσαμεν νὰ διανοώμεθα ἀκριβῶς περὶ τούτου τοῦ πράγματος νῦν; » δυνάμεθα πάντοτε σχεδὸν ν' ἀνιχνεύωμεν καὶ ἀνευρίσκωμεν τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἐν προηγουμένῳ τινὶ ἀντικειμένῳ, ὑπ' οὗ εἰσῆχθη ἐκεῖνο εἰς τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἕτερον τῶν νόμων τούτων. Ἡ ὄλη καθ' ἕξιν πορεία τῶν ἐν τῇ μνήμῃ τεθησαυρισμένων ἀντικειμένων εἶναι λ. χ. ἐπακολούθημα τοῦ νόμου τῆς συναφείας. Αἱ λέξεις ποιήματος οἱ τριγωνομετρικοὶ τύποι, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, αἱ ἰδιότητες τῶν ὕλικῶν πραγμάτων εἶναι πάντα ἡμῖν γνωστὰ ὡς ὀρισμένα συστήματα ἢ συμπλέγματα ἀντικειμένων, ἅτινα εἶναι συντηρημένα πρὸς ἄλληλα κατὰ τινὰ τάξιν δι' ἀναριθμήτων ἐπαναλήψεων παγιωθείσαν καὶ ὧν μέρος τι ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς τὰ λοιπὰ. Ἐπιζηρῶν καὶ πεζῶν ἐγκεφάλων κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον πᾶσαι σχεδὸν αἱ πνευματικαὶ καταστάσεις διαδέχονται ἀλλήλας. Ἄλλ' οὐ εὐφυεῖς καὶ εὐφάνταστοι διάνοιαι διακόπτουσιν εὐχερῶς ἀνὰ πᾶσα στιγμήν τὴν καθ' ἕξιν ταύτην ἀκολουθίαν· πεδίον τι τῆς συνειδήσεως προκαλεῖ ἕτερον, μεθ' οὗ ἴσως καθ' ἅπασαν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως οὐδέποτε πρότερον συνεδέθη. Ὁ συναπτικὸς

κρίκος τῶν ἄλληλα διαδεχομένων ἀντικειμένων τῆς συνειδήσεως εἶναι συνήθως ἐνταῦθα ἀναλογία τις, ἣτις πολλάκις εἶναι τόσον λεπτή, ὥστε καίπερ συναισθανόμενοι ταύτην δυσκόλως δυνάμεθα ν' ἀναλύσωμεν τὸ βάθος αὐτῆς, οἷον ὅταν εὐρίσκωμεν τι τὸ ἀρρενικὸν ἐν τῷ ἐρυθρῷ χρώματι ἢ τι τὸ θηλυκὸν ἐν τῷ κυανῷ, ἢ καὶ ὅταν ἐκ τριῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων ὁ μὲν ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς γαλῆν, ὁ δὲ κύνα, ὁ δ' ἴσως βοῦν.

Βαθύτατα βεβαίως ἠρεύνησαν οἱ ψυχολόγοι τίνα τὰ αἷτια τοῦ συνειρμοῦ, τινὲς δ' ἐπειράθησαν ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι συνάφεια καὶ ὁμοιότης δὲν εἶναι δύο παντάπασιν ἀλλήλων διαφέροντες νόμοι, ἀλλ' ὅτι ὁ ἕτερος προϋποτίθησι τὴν παρουσίαν τοῦ ἑτέρου. Τὸ κατ' ἐμὲ εἶμι τῆς γνώμης, ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ συνειρμοῦ ἤρτηνται ἐκ τῆς ἐγκεφαλικῆς ἡμῶν συστάσεως καὶ δὲν εἶνε ἄμεσον ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι εἴμεθα λογικὰ ὄντα. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὅταν γίνωμεν ἀσώματα πνεύματα, ἐνδέχεται αἱ ψυχικαὶ ἡμῶν καταστάσεις ν' ἀκολουθήσωσιν ἑτέρους νόμους. Τὰ ζητήματα ταῦτα ἐξετάζονται ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς βιβλίοις, ὥστε ἐλπίζω, ὅτι ἐξ ὑμῶν οἱ περὶ ταῦτα σπουδάζοντες πλείονα θὰ διδαχθῶσιν ἐκεῖ. Ἄλλ' ἐνταῦθα οὐδεμιᾶς θὰ ἀξιώσω ταῦτα προσοχῆς· διότι τὸ πρὸς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους πρακτικὴν ἀξίαν ἔχον εἶναι αὐτὸ τὸ γεγονὸς τοῦ συνειρμοῦ, εἴτε πνευματικὴ εἴτε ἐγκεφαλικὴ εἴτε ἄλλο τι εἶναι ἢ αἷτια αὐτοῦ, καὶ εἴτε οἱ νόμοι αὐτοῦ δύνανται ν' ἀναχθῶσιν εἰς ἓνα εἴτε μή. Οἱ ὑμέτεροι μαθηταί, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν εἶναι, πάντως εἶναι μικραὶ συνειρμικαὶ μηχαναί. Ἡ δὲ τῶν μαθητῶν ἀγωγή εἶναι ἢ ἐν αὐτοῖς μόρφωσις καὶ συστηματικὴ διάταξις ὀρισμένων συνειρμικῶν τάσεων, ὥστε νὰ συνείρωσιν οὗτοι ἐντυπώσεις μετὰ τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῶν, ταῦτα μετὰ τῶν ἀντιδράσεων, ταύτας μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ οὕτως ἐφεξῆς. Ὅσῳ πλουσιώτερα τὰ συστήματα τῶν συνειρμῶν, τόσῳ πληρέστεραι αἱ τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν κύκλῳ κόσμον προσαρμογαί.

Δύναται λοιπὸν ὁ διδάσκαλος νὰ ὀρίσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ: μόρ-

φωσιν ὠφελίμων συστημάτων συνειρμῶν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ μαθητοῦ. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος εἶναι εὐρύτερος τοῦ ὀρισμοῦ, ὃν ἐ ἀρχῇ διετύπωσα. Ἄλλ' ἐάν τις ἐνθυμηθῇ, ὅτι αἱ σειραὶ τῶν συνειρμῶν, οἰαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι, καταντῶσι κανονικῶς εἰς ἐπικτήτους ἀντιδράσεις ἢ εἰς πρακτικὴν τινὰ διαγωγὴν, κατανοεῖ ὅτι καθ' ὅλου ἡ αὐτὴ ὁμάς τῶν γεγονότων ἐρμηνεύεται δι' ἀμφοτέρω τῶν τύπων τούτων.

Εἶναι θαυμασμοῦ ἄξιον πόσας πνευματικὰς ἐργασίας δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν, ὅταν κατανοήσωμεν τὰς ἀρχὰς τοῦ συνειρμοῦ. Τὸ μέγα πρόβλημα, ὅπερ ἡ συνειρμολογία ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ εἶναι « Διὰ τί τοῦτο ἀκριβῶς τὸ ἰδιαιτέρον πεδῖον τῆς συνειδήσεως τοῦ ἔχον τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην σύστασιν ἐμφανίζεται νῦν ἐν τῷ πνεύματι μου ». Τοιοῦτο πεδῖον δυνατὸν ν' ἀποτελεῖται ἐξ ἀντικειμένων τῆ φαντασίας ἢ ἐξ ἀντικειμένων, ὧν ἀναμνησκόμεθα ἢ διὰ τῶ αἰσθήσεων ἀντιλαμβανόμεθα, ἢ ἐνδέχεται νὰ ἐγκλείῃ ἀπόφασι πρὸς ἐπιτέλεσιν πράξεως. Ἐν ἐκατέρᾳ περιπτώσει, ἀναλυόμενοι τοῦ πεδίου εἰς τὰ μέρη αὐτοῦ, δύναται ν' ἀποδειχθῇ κατὰ τὸ ἕτερον τῶν νόμων τούτων, ὅτι τὰ μέρη ταῦτα προέρχονται ἐ ἀλλων μερῶν πεδίων, ἅτινα ἄλλοτε ἦσαν παρόντα ἐν τῇ συνειδήσει. Οἱ νόμοι οὗτοι διέπουν τὸ πνεῦμα· τὸ μὲν τῆδε κάκεισε περιπλανώμενον διαφέρειν παρεκτρέπει αὐτὸ τῆς ὁδοῦ, τῆς δ προσοχῆς, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ἔργον εἶναι νὰ κυβερνᾷ κα νὰ διαφυλάττῃ αὐτὸ ἀπὸ τῆς ἄγαν ἐλικοειδοῦς πορείας.

Σαφῆς γνῶσις τῶν παραγόντων τούτων συντελεῖ εἰς τὴν ἀπλή και ἔμπεδον κατανοήσιν τῆς ψυχικῆς μηχανῆς. Ἡ « φύσις », « χαρακτήρ » ἀνθρώπου τινὸς εἶναι ὄντως οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ καθ' ἑξ μορφὴ τῶν συνειρμῶν αὐτοῦ. Τοῦ δὲ παιδαγωγοῦ τὸ κύριον ἔργον εἶναι νὰ διασπάσῃ τοὺς κακοὺς καὶ πλημμελεῖς συνειρμούς ἀντ' αὐτῶν ν' ἀντικαταστήσῃ ἑτέρους καὶ τὰς συνειρμικὰς τάσει νὰ κατευθύνῃ κατὰ τρόπον λυσιτελέστατον. Ἄλλ' ἐνταῦθα, ὅπε ἐπὶ πασῶν τῶν ἀπλῶν ἀρχῶν, ἢ δυσχέρεια ἔγκειται ἐν τῇ ἐφαρμογῇ. Ἡ μὲν ψυχολογία διατυποῖ τοὺς νόμους, ἀλλὰ μόνον τ

ἐν ἐκάστη περιπτώσει στοχαστικὸν καὶ ἡ εὐφυΐα τοῦ διδασκάλου δύναται νὰ χρησιμοποίῃ αὐτοὺς λυσιτελῶς καὶ τελεσφόρως.

Ἡ καθ' ἡμέραν πείρα διδάσκει προσέτι ἡμᾶς, ὅτι τὸ πνεῦμα, ὅπως μεταβῆ ἀπὸ τινος ἀντικειμένου πρὸς ἕτερον, διαβαίνει διὰ πολλῶν διαμέσων πεδίων τῆς συνειδήσεως. Τὸ ἀπροδιόριστον λοιπὸν τῶν ὁδῶν, ἄς ἀκολουθοῦσιν ἐν ἐκάστη περιπτώσει οἱ συνειρμοί, εἶναι σχεδὸν τὸσον παράδοξον γνῶρισμα αὐτῶν, ὅσον καὶ τὸ ὁμοειδὲς τῆς ἀφηρημένης μορφῆς αὐτῶν. Ὁρμήθητε ἐξ οἰασθήποτε παραστάσεως, καὶ ἅπας ὁ θησαυρὸς τῶν ὑμετέρων παραστάσεων ὑπάρχει δυνάμει εἰς τὴν διάθεσιν ὑμῶν. Ἐὰν λάβωμεν ὡς ἀφετηρίαν συνειρμῶν, ὡς ἀναπλαστικὸν σύνθημα (cue) ἀπλήν τινὰ λέξιν ἐξαγγελλομένην πρὸ ὑμῶν, δὲν ὑπάρχει πέρασ τῆς ποικιλίας τῶν παραστάσεων, αἵτινες δύνανται νὰ παραχθῶσιν ἐν ὑμῖν. Ὑπόθεσι ὅτι λέγω λ. χ. «κυανοῦν»· ἐν τισιν μὲν ὑμῶν θὰ γεννηθῇ ἡ παράστασι τοῦ κυανοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ καύσωνος, ἐξ οὗ σήμερον πάσχομεν, ἐντεῦθεν δ' ἡ παράστασις τῶν θερινῶν ἐνδυμάτων ἢ καὶ μετεωρολογικῶν τινων φαινομένων· παρ' ἄλλοις δὲ δυνατὸν νὰ παραχθῇ ἡ παράστασις τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος καὶ τῆς φυσιολογίας τῆς χρωματικῆς ὁράσεως, ἐντεῦθεν δ' ἡ παράστασις τῶν ἀκτίων X καὶ τῶν νεωτάτων φυσικῶν θεωριῶν· ἄλλοι δ' ἐνδέχεται νὰ ἐνθυμηθῆτε τὰς κυανᾶς ταινίας καὶ τὰ κυανᾶ ἄνθη τοῦ πῖλου κυρίας τινός, καὶ ἐντεῦθεν νὰ προαχθῆτε εἰς προσωπικὰς ἀναμνήσεις. Παρ' ἄλλοις δὲ πάλιν δυνατὸν νὰ ἀναπλασθῶσιν ἐτυμολογικαὶ καὶ γλωσσολογικαὶ παραστάσεις, ἢ τὸ ὄνομα κυανοῦν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὡς συνώνυμον τῆς μελαγχολίας καὶ οὕτω νὰ ἐκτυλιχθῇ ἄλυσις συνειρμῶν ἄγουσα εἰς τὴν παθολογικὴν ψυχολογίαν.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ ἢ αὐτῇ λέξι ἐν διαφόρῳ χρόνῳ ἀκουσμένη ἐπεγείρει διαφόρους συνειρμικὰς ἀκολουθίας ἕνεκα τῆς διαφόρου ἐκάστοτε καταστάσεως τοῦ κρασπέδου ἢ τῆς περιφερείας τῆς συνειδήσεως. Περί τούτου ὁ καθηγητῆς Münsterberg ἐξετέλεσε μεθοδικὸν πείραμα, μεταχειρισθεὶς κατὰ τρίμηνα διαστήματα τὰς αὐτὰς λέξεις ὡς ἀναπλαστικὰ συνθήματα ἐπὶ τεσσάρων διαφόρων

προσώπων, ἅτινα ἦσαν τὰ ὑποκείμενα τοῦ πειράματος. Οὐδεμίαν σχεδὸν εὔρε σταθερότητα ἐν τοῖς συνειρμοῖς αὐτῶν κατὰ τοὺς διαφόρους τούτους χρόνους. Ἐνὶ λόγῳ τὸ ὄλον δυνάμει περιεχόμενοι τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινὸς εἶναι προσιτὸν ἐκ παντὸς σημείου αὐτῆς. Τούτου δ' ἕνεκα οὐδέποτε δυνάμεθα ἐκ τῶν προτέρων νὰ προσδιορίσωμεν τὰς παραστάσεις, αἵτινες θὰ προκληθῶσι διὰ τοῦ συνειρμοῦ. Ὁρμώμενοι ἀπὸ τοῦ παρόντος πεδίου τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινός, εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ προειπώμεν τί ἀκριβῶς οὗτος θὰ διανοηθῆ μετὰ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας. Τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ θὰ ἐπικρατήσωσι, τὰ μέρη ἐκάστου διαδοχικοῦ πεδίου, περὶ ἃ θὰ περιστραφῶσι κυρίως οἱ συνειρμοί, αἱ δυνατόται διακλαδώσεις τῆς ἐξεγέρσεως, πάντα ταῦτα εἶναι τοσαῦτα καὶ τόσον ποικίλα, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῶσιν ἐκ τῶν προτέρων. Ἄλλ' ἐν ᾧ δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ τῶν προτέρων τοὺς συνειρμούς, δυνάμεθα ὅμως παλινδρομικῶς νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ ἔγνη αὐτῶν ἐν τῇ συνειδήσει. Δὲν δυνάμεθα νῦν νὰ εἴπωμεν περὶ τίνος θὰ εὐρωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς διανοουμένους μετὰ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας· ἀλλ' ὅπωςδῆποτε θὰ εἴμεθα ἱκανοὶ τότε ν' ἀνεύρωμεν τὴν σύνδεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐκεῖνο, περὶ οὗ νῦν διανοοῦμεθα διὰ τῶν διαμέσων μελῶν τῆς συναφείας καὶ τῆς ὁμοιότητος. Εἶναι δὲ ἀδύνατος ὁ τοιοῦτος ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμὸς διὰ τὸ ἀσταθές καὶ ποικίλον τῆς ἐστίας καὶ τοῦ κρασπέδου τῆς συνειδήσεως — καὶ ἐκάστου στοιχείου αὐτῶν — ἐν τῇ ἐξεγέρσει τῶν ἐγγυτάτων παραστάσεων.

Ἐστω τὸ ἐξῆς παράδειγμα: Ἄναγινώσκω τὸ ποίημα τοῦ Tennyson «Loskley Hall», ὅπως ἀπαλλάξω τὴν ψυχὴν μου ἀπὸ τῆς κατεχούσης αὐτὴν ἀγωνίας ἕνεκα τῆς διαθήκης τελευτήσαντος συγγενοῦς μου. Ἡ παράστασις τῆς διαθήκης ἀπόκειται ἐν τῷ ψυχικῷ βάθει καὶ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως κείμενον παντάπασι ἐν τῇ περιφερείᾳ. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος ἀποτρέπει τὴν προσοχὴν μου ἀπ' αὐτῆς, μέχρι οὗ εὐρίσκω τὸν στίχον «Ἐγὼ, ὁ κληρονόμος τῶν αἰώνων ἀπάντων, τῶν ἀπωτάτων χρό-

νων, οἵτινες διέρρευσαν». Αἱ λέξεις «ἐγὼ ὁ κληρονόμος» πάραυτα μετὰ ταχύτητος ἠλεκτρικῆς ἔρχονται εἰς συνάφειαν μετὰ τῆς ἐν τῇ περιφερείᾳ ἀποκειμένης παραστάσεως τῆς διαθήκης. Ἡ καρδία μου ἄρχεται νὰ πάλληται ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς κληρονομίας, ὥστε ἀπορρίπτω τὸ βιβλίον καὶ μετέωρος καὶ τεταραγμένος περιφερόμαι ἄνω κάτω ἐν τῷ δωματίῳ παρακολουθῶν τὰς ἐν τῷ πνεύματί μου παρερχομένας φανταστικὰς εἰκόνας τῆς μελλούσης τύχης μου. Οὕτω πᾶν μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως, ὅπερ εἶναι μᾶλλον ἢ ἄλλα μέρη ἐπιδεκτικὸν συναισθηματικῆς ἐξεγέρσεως, δύναται ν' ἀνυψωθῆ εἰς ἐνέργειαν καὶ νὰ δεσπόσῃ. Τὸ ρεῦμα τῆς συνειδήσεως ὑπὸ τοῦ ὅτε μὲν ἐπὶ τοῦτο, ὅτε δ' ἐπ' ἐκεῖνο τὸ μέρος στρεφομένου διαφέροντος διηνεκῶς παρατρέπεται βαῖνον ἐλικοειδῶς, καὶ ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια ἀναφαίνεται ἄλλοτε ἄλλαχού, καθάπερ οἱ σπινθῆρες ἐπὶ τοῦ ἀπνηθρακωμένου χάρτου.

Εἶδτε μετὰ πόσης δυνάμεως μία μόνη ἐξεγερτικὴ λέξις ἀναπλάττει τοὺς οἰκειοὺς συνειρμούς καὶ ἀποτρέπει τὴν ὅλην πορείαν τῆς νοήσεως ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς διευθύνσεως. Ὅντως δὲ πᾶν μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως τείνει ν' ἀνακαλῆ τὰς μετ' αὐτοῦ συνειρομένας παραστάσεις. Ἄλλ' ἐὰν αὗται εἶναι πολλαὶ καὶ διάφοροι ἀλλήλων, γίνεται ἀγὼν. Εὐθύς ὡς μία ἢ ὀλίγα ἐπικρατήσωσιν, αἱ λοιπαὶ ἐξαφανίζονται. Σπανίως δ' ὅμως, ὡς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παραδείγματι, τὸ γεγονὸς τοῦτο στρέφεται περὶ ἓν μόνον σημεῖον ἢ τοι παράστασιν τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως ἢ περὶ ὄλον τι πεδῖον παρερχόμενον ἤδη. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σχηματίζονται οἰονεὶ καταστερίσεις (constellations), εἰς ἃς μέρη ἤδη παρελθόντων πεδίων τῆς συνειδήσεως φαίνεται, ὅτι ἀνέρχονται καὶ ἔχουσι τὴν ροπὴν αὐτῶν. Οὕτως ἐν τῇ ἀπαγγελίᾳ τοῦ προμνημονευθέντος ποιήματος πᾶσα λέξις στίχου τινὸς ἀναπλάττεται ἐν τῇ προσηκούσει αὐτῇ τάξει οὐ μόνον διὰ τῆς ἀμέσως προσηγηθείσης λέξεως, ἣτις νῦν ἐκφεύγει τῶν χειλέων μου, ἀλλὰ μᾶλλον δι' ὄλων τῶν προηγουμένων λέξεων τοῦ στίχου ὁμοῦ λαμβανομένων. Ἡ λέξις λ. χ. «αἰώνων» ἀνακαλεῖ τὰς λέξεις «τῶν ἀπωτάτων χρό-

νων, οἵτινες διέρρευσαν», ὅταν προηγῶνται αὐτῆς αἱ λέξεις «ἐγὼ ὁ κληρονόμος πάντων τῶν»· ἀλλ' ὅταν προηγῶνται αἱ λέξεις «διότι δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι δι' αὐτῶν», τότε ἀνακαλοῦνται αἱ λέξεις «διήκει σκοπὸς αἰετὸς μᾶλλον ἐκπληρούμενος». Ὡσαύτως ἐὰν γράψω ἐπὶ τοῦ πίνακος τὰ γράμματα Α Β Γ Δ Ε Ζ, ταῦτα πιθανῶς ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν θὰ ἀνακαλέσωσι τὰ ἐπόμενα Η Θ Ι... Ἀλλ' ὅταν γράψω τὰ γράμματα Α Β Α Δ Δ Ε Ζ, ταῦτα, ἐὰν θὰ ἐξεγείρωσι τι, θὰ ἐξεγείρωσιν ἐν ὑμῖν ὡς συμπλήρωμα αὐτῶν ἴσως τὰ γράμματα Ε Γ Γ ἢ Ε Ζ Ι Κ Ι Ε Ν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐξαρθᾶται ἐκ τῆς ὅλης καταστερίσεως, καὶ ἐὰν πλείστα ἐκ τῶν γραμμάτων ἐκάστων εἶναι τὰ αὐτά.

Ὁ πρακτικὸς λόγος, δι' ὃν ἐμνημόνευσα τοῦ νόμου τούτου εἶναι ὁ ἐξῆς. Ἐὰν θέλητε νὰ μορφώσητε ἐν τῷ πνεύματι τοῦ μαθητοῦ συνειρμούς, δὲν ὀφείλετε νὰ ἀρκῆσθε εἰς ἐν μόνον ἀναπλαστικὸν σύνθημα, ἀλλ' ὅσον τὸ δυνατόν νὰ πολλαπλασιάζητε αὐτά. Συνάπτετε λοιπὸν τὰς ἀντιδράσεις, ἅς ἐπιθυμεῖτε νὰ ἐξεγείρητε μετὰ πολλῶν προηγουμένων καταστερίσεων, μὴ ἐρωτᾶτε λ. χ. πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὴ δίδετε σταθερῶς τοὺς αὐτοὺς τύπους ἀριθμητικῶν προβλημάτων, μεταχειρίζεσθε ὅσον τὸ δυνατόν μεγίστην ποικιλίαν εἰκόνων καὶ διασαφήσεων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Περὶ τοῦ πράγματος πλείονα θὰ μάθωμεν ἐν τῷ περὶ μνήμης λόγῳ.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ συνειρμοῦ καθόλου. Ἐφεξῆς συχνὰ θὰ ἐπικαλώμεθα τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ. Ἀλλὰ πρὶν περᾶνω τὸν περὶ τούτου λόγον, νομίζω ἐπ' ἀνάγκης ἰσχυρῶς νὰ προτρέψω ὑμᾶς, ὅπως ἐθισθῆτε νὰ θεωρῆτε τοὺς ὑμετέρους μαθητὰς ὡς μικρὰς συνειρμικὰς μηχανάς. Πάντες οἱ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐπιτετραμμένοι διοικήσιν τινα ἀπὸ τῶν ἱατρῶν καὶ δεσμοφυλάκων μέχρι τῶν δημαγωγῶν καὶ πολιτικῶν καταντῶσιν αὐτομάτως ὡς τοιοῦτους νὰ θεωρῶσι τοὺς εἰς ἑαυτοὺς διαπεπιστευμένους. Ἐὰν καὶ ὑμεῖς ποιῆτε τὸ αὐτό, ἐὰν ἐκδέχησθε τοὺς μαθητὰς ὑμῶν ὡς μικρὰ συστήματα συνειρμικῶν μηχανῶν (ὅπως δὴ ποτε ἄλλως καὶ ἂν ἐκδέχησθε αὐτούς, εἶναι ἐνταῦθα ἀδιάφορον), μετὰ θαυμασμοῦ θὰ παρατηρήσητε

πόσον βαθεῶς θὰ εἰσδύσητε εἰς τὰς ψυχικὰς αὐτῶν ἐργασίας καὶ εἰς τίνα πρακτικὰ ἀποτελέσματα θὰ καταντήσητε. Τοὺς γνωρίμους ἡμῶν λ. χ. θεωροῦμεν ὡς ἀνθρώπους, οὓς χαρακτηρίζουσι «τάσεις» τινές. Αἱ τάσεις αὗται σχεδὸν πάντοτε ἀποδεικνύονται ὅτι εἶναι τάσεις συνειρμοῦ. Παραστάσεις τινὲς ἐπεγεύρουσιν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν πάντοτε ἄλλας τινὰς παραστάσεις, αὗται πάλιν ἐπεγεύρουσιν ὁρμὰς καὶ συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας, συγκαταθέσεως ἢ ἀρνήσεως. Ἐὰν ἀντικειμένον τι προκαλῆ τινα τῶν πρώτων ἐκείνων παραστάσεων, δύναται τις κάλλιστα νὰ προῖδῃ τὸ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα. Ἐνὶ λόγῳ οἱ «τύποι χαρακτῆρος» εἶναι καθόλου τύποι συνειρμοῦ.

X

ΤΟ ΔΙΑΦΕΡΟΝ

Ἐν τῇ προτέρᾳ ἡμῶν συνόδῳ διέλαβον περὶ τῶν τοῦ μαθητοῦ ἐμφύτων τάσεων τοῦ νὰ ἀντιδρᾷ καθ' ὄρισμένον καὶ χαρακτηριστικὸν τρόπον πρὸς τοὺς ἐκ τῶν ἐκάστοτε περιστάσεων προερχομένους ἐρεθισμοὺς καὶ ἐξεγέρσεις. Ὁ λόγος τῷ ὄντι ἦτο περὶ τῶν ὀρμεμφύτων τοῦ μαθητοῦ. Ἀλλὰ περιστάσεις μὲν τινες ἢ ἀντικείμενα εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς ἐπεγείρουσιν ἴδια ὀρμεμφυτά, ἄλλαι δ' ὁμοῦ ἀστοχοῦσι τούτου, ἐὰν μὴ πρότερον συστηματικῶς διαμορφωθῶσι καὶ προσήκουσαι συνδέσεις κατὰ τὴν τοῦ παιδὸς ἀγωγὴν. Περὶ μὲν τῆς πρώτης κατηγορίας τῶν ἀντικειμένων λέγομεν, ὅτι εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ ἀρχῆθεν διαφέροντα, περὶ δὲ τῆς δευτέρας, ὅτι εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ φύσει ἀδιάφορα καὶ τὸ πρὸς ταῦτα διαφέρον ὀφείλει πρῶτον νὰ γίνῃ ἐπίκτητον.

Τὸ διαφέρον, εἴπερ τι καὶ ἄλλο πράγμα, ἤξιώθη πλείστον προσοχῆς παρὰ τῶν παιδαγωγούντων. Ὅτι ἔχομεν διαφέροντα εἶναι φυσικὴ ἀκολουθία τοῦ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ὀρμεμφυτά ὥστε ἐνταῦθα εἶναι πρῶτον νὰ πραγματοποιῶμεν περὶ τὰ διαφέροντα.

Ἐὰν ἀντικείμενα μὲν τινὰ εἶναι φύσει καὶ ἀπ' ἑαυτῶν κινητικὰ διαφέροντα, περὶ ἄλλων δὲ ἀνάγκη τοῦτο τεχνητῶς νὰ προσγίνηται τοῦ διδασκάλου ἔργον εἶναι νὰ γινώσκῃ τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ἀντικείμενα· διότι, ὡς εὐθὺς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, δύναται τὸ διαφέρον νὰ παράγῃται τεχνητῶς, ἐὰν τὰ ἀντικείμενα, εἰς ἃ τοῦτο ἀναφέρεται, συνδεθῶσι μετ' ἄλλων ἀντικειμένων φύσει καὶ ἀπ' ἑαυτῶν τῶν κινούντων τὸ διαφέρον.

Τὰ ἔμφυτα τοῦ παιδὸς διαφέροντα συγκεντροῦνται πάντα ἐν τῇ αἰσθησέσει. Νέα ἀντικείμενα ὀρώμενα, νέοι ἤχοι ἀκούομενοι, μάλιστα ἐὰν παρακολοῦθῶνται ὑπὸ ζωηρῶν κινήσεων καὶ πράξεων, ἀποτρύχουσι πάντοτε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν τῶν πραγμάτων, αἵτινες διὰ λέξεων προσφέρονται αὐτῷ. Ὁ μορφοσμός τοῦ Γιαννάκι, τὰ χάρτινα σφαιρίδια, ἅτινα εἶναι ἔτοιμος νὰ ρίψῃ ὁ μικρὸς Θωμᾶς, ἢ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ κυνομαχία ἢ οἱ μακρὰν ἀκούομενοι ἤχοι τοῦ πυρκαϊᾶν σημαίνοντος κώδωνος, οὗτοι εἶναι οἱ πολέμιοι, πρὸς οὓς ἔχει ἀπαύστως νὰ παλαίῃ ὁ διδάσκαλος, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐπεγείρῃ τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν. Ὁ παῖς προσέχει πάντοτε πρὸς τὰ πρακτόμενα μᾶλλον ἢ πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ διδάσκαλος ἐκτελεῖ πείραμά τι ἢ ἰχνογραφεῖ ἐπὶ τοῦ πίνακος, οἱ παῖδες εἶναι ἡσυχοὶ καὶ συντόμως προσεκτικοί. Ἐγὼ δ' αὐτὸς εἶδον τάξιν ὅλην μαθητῶν λυκείου καταστᾶσαν εἰς παντελῆ ἡσυχίαν, ὅτε παρετήρησαν τὸν καθηγητὴν τῶν φυσικῶν περιάπτοντα νῆμα περὶ ράβδον, ἣτις ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τι πείραμα· ἀλλὰ πάραυτα πάλιν ἐπεκράτησεν ἀνησυχία, εὐθὺς ὡς οὗτος ἤρξατο νὰ ἐρμηνεύῃ τὸ πείραμα. Κυρία τις μοι εἶπεν ἡμέραν τινὰ πόσον ἦτο περιχαρῆς, διότι διαρκοῦντος τοῦ μαθήματος ἐδέσμευσεν ἰσχυρῶς τὴν προσοχὴν τινος τῶν μαθητῶν αὐτῆς· «ὁ μικρὸς τρόφιμος οὐδόλως», μοι ἔλεγεν, «ἀπέστρεψε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπὸ τοῦ προσώπου μου». Ἀλλὰ μετὰ τὸ μάθημα εἶπεν ἐκεῖνος πρὸς τὴν διδάσκαλον· «διαρκῶς σὲ παρετήρουν, ἢ ἄνω σιαγῶν σου οὐδ' ἀπαξ ἐκινήθη!» Τοῦτο μόνον τὸ γεγονός ἐγένετο ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἀντιληπτόν.

Πράγματα ζῶντα, πράγματα κινούμενα, πράξεις αἱματηραὶ ἢ ριφικίνδυνοι, σκηναὶ δραματικαί, ταῦτα μάλιστα ἐπεγείρουσι φύσει καὶ ἀπ' ἑαυτῶν τὸ διαφέρον τῶν παιδῶν, καὶ ὁ διδάσκαλος μικρῶν μαθητῶν, ἵνα διατηρῇ τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν, εἰς τοιαῦτα ὀφείλει πάντοτε νὰ καταφεύγῃ ἀντικείμενα, ἄχρι οὗ ἀναπτυχθῶσι καὶ μορφωθῶσιν ἐν αὐτοῖς πλείονα τεχνητὰ διαφέροντα. Ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ προσφέρηται ἐποπτικῶς, πειραματικῶς, δι' ἰχνογραφῆσεων ἐπὶ τοῦ πίνακος, δι' ἀνεκδότων καὶ δι' ἱστορικῶν διηγήσεων. Ἀλλ' αἱ μέθοδοι αὗται εἶναι βεβαίως προσήκουσαι πρὸς τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον χρήσιμοι. Ἄρά γε

δυνάμεθα νῦν νὰ διατυπώσωμεν γενικὴν τινὰ ἀρχὴν καὶ νὰ δεῖξωμεν πῶς τὰ μεταγενέστερα καὶ μᾶλλον τεχνητὰ διαφέροντα δύναται νὰ συνδέωνται μετὰ τῶν πρώτων καὶ ἀρχικῶν ἐκείνων διαφέροντων, ἅτινα ὁ παῖς φέρει ἤδη μετ' ἑαυτοῦ εἰς τὸ σχολεῖον;

Εὐτυχῶς δυνάμεθα ὑπάρχει νόμος ἀπλούστατος συνάπτων πρὸς ἄλληλα τὰ ἐπίκτητα καὶ φυσικὰ διαφέροντα.

Πᾶν ἀντικείμενον μὴ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεριστὸν διαφέροντος κατασταταί τοιοῦτον, ἐὰν συνείρηται μετ' ἄλλον ἀντικείμενον ἐπεγεριστὸν ἤδη τὸ διαφέρον. Τὰ δύο συνειρούμενα ἀντικείμενα συνφύονται, οὕτως εἰπεῖν, πρὸς ἄλληλα τὸ μέρος τὸ ἐπεγεριστὸν διαφέρον διαχέει τὰς ιδιότητας αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ὅλον, ὥστε πρᾶγμα καθ' ἑαυτὰ ἄνευ διαφέροντος δανείζονται διαφέρον, ὅπερ γίνεται ὅσον πραγματικὸν καὶ ὅσον ἰσχυρὸν, ὅσον εἶναι τὸ διαφέρον πρὸς φύσει καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεριστὸν τοῦτο πρᾶγμα. Τὸ δὲ περίεργον εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ τοιοῦτου δανεισμῷ δὲν στειρεύει ἡ πηγὴ, ἀντικείμενα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν λαμβανόμενα προσκτῶνται μετὰ ἴσως διαφέρον ἢ τὸ μέρος τὸ ἀρχῆθεν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεριστὸν διαφέροντος.

Αὕτη εἶναι μία τῶν ἰσχυροτάτων ἀποδείξεων τῆς ἐκτάσεως καθ' ἣν δύναται νὰ ἐφαρμόζηται ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἡ ἀρχὴ τῆς συνειρομῆς τῶν παραστάσεων. Παράστασις τις μεταδίδει εἰς ἕτερον τὸ ἴδιον αὐτῆς συναισθηματικὸν διαφέρον, εὐθὺς ὡς ἀμφοτέρω συνειρούμενα ἀποτελεσώσιν ὅλον τι ἐν τῷ πνεύματι. Καὶ ἐπειδὴ οἱ συνειρομοί, καθ' οὓς παράστασις τις πλήρης διαφέροντος δύναται νὰ συνδεθῇ, εἶναι ἀπείρως ποικίλοι, πρόδηλον ὅτι ἀπείρως ποικίλοι εἶναι καὶ οἱ τρόποι, καθ' οὓς διαφέρον τι δύναται νὰ παραχθῆ. Θὰ κατανοήσητε εὐχερῶς τὴν ἀφηρημένην ταύτην διατύπωσιν, ἐὰν λάβω τὸ συχνότατον τῶν συγκεκριμένων παραδειγμάτων, ἡτοῦτο τὸ διαφέρον, ὅπερ δανείζονται πρᾶγματα ἐκ τῆς συνδέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἡμετέραν αὐτῶν εὐδαιμονίαν. Τὸ φύσει μάλιστα διαφέρον πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀντικείμενον εἶναι τὸ οἰκεῖον ἐγὼ καὶ ἡ τούτου εὐτυχία. Βλέπομεν λοιπὸν πάντοτε, ὅτι πρᾶγμα τι, εὐθὺς ὡς συζευχθῆ

μετὰ τῆς εὐτυχίας τοῦ οἰκεῖου ἐγώ, προσκτᾶται διαφέρον. Δανείσατε εἰς παιδα βιβλία, μολυβδοκόνδυλα καὶ ἄλλα σχολικὰ πρᾶγματα, εἶτα δωροφορήσατε αὐτὰ εἰς τοῦτον, ποιήσατε ἴδια αὐτοῦ, καὶ θὰ παρατηρήσητε, ὅτι νέον τι φῶς ἐπιλάμπει ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ. Ἐπιμελεῖται τούτων καθ' ὅλους καινὸν τρόπον. Ἐν τῇ ὀρίμῃ ἡλικίᾳ ἅπανα ἡ ἀγχαρεία τῆς ἀσχολίας ἢ τοῦ ἐπαγγελματιοῦ ἀνθρώπου τινός, ἀφόρητος καθ' ἑαυτήν, προσλαμβάνει μεγίστην σημασίαν, διότι οὗτος γινώσκει, ὅτι μετ' αὐτῆς εἶναι συνεζευγμένη ἡ ἴδια αὐτοῦ εὐπραγία. Τί ἀηδέστερον πῖνακος σιδηροδρομικοῦ δρομολογίου; Καὶ ὅμως τί πρᾶγμα ὑπάρχει μείζονος διαφέροντος ἄξιον πρὸς τὸν μέλλοντα ν' ἀπέλθῃ καὶ γινώσκοντα ὅτι διὰ τοῦ πῖνακος τούτου θὰ κανονίσῃ τὰ τῆς πορείας αὐτοῦ; Ἐν τοιοῦτῳ καιρῷ ὁ πῖναξ τοῦ δρομολογίου θὰ ἐφελκύσῃ τὴν ὄλῃν αὐτοῦ προσοχὴν· τὸ διαφέρον, ὅπερ ἐπεγερίζει, δανείζεται ὁ πῖναξ ἐκ τῆς πρὸς τὸν ἴδιον βίον τοῦ ἀπερχομένου σχέσεως αὐτοῦ. Ἐκ πάντων τούτων συνάγεται κανὼν ἀπλούστατος, ὃν ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ διαφυλάτῃ, ἐὰν θέλῃ νὰ κατέχῃ τοῦ παιδὸς τὴν προσοχὴν: Προβάλλει πρῶτον τὰ ἔμφυτα τοῦ παιδὸς διαφέροντα καὶ πρόσφερε αὐτῷ ἀντικείμενα ἔχοντα ἄμεσόν τινα πρὸς ταῦτα συνάφειαν. Αἱ μέθοδοι τῶν παιδικῶν κήπων, ἡ ἐποπτικὴ καὶ ἡ χειροτεχνικὴ διδασκαλία, ἡ χρῆσις τοῦ μελανοπῖνακος στηρίζονται ἐπὶ τοῦ κανόνος τούτου. Ἐν οἷς δὲ σχολείοις αἱ μέθοδοι αὗται ἐπικρατοῦσιν, ἐκεῖ ἡ πειθαρχία εἶναι εὐκόλος καὶ τοῦ διδασκάλου ἡ φωνὴ ἀπαιτοῦντος εὐταξίαν καὶ προσοχὴν οὐδέποτε εἶναι ἀνάγκη ν' ἀκούηται.

Κατόπιν σύναπτε βαθμηδὸν μετὰ τῶν πρώτων τούτων ἀντικειμένων καὶ ἐμπειριῶν τὰ νέα ἀντικείμενα καὶ τὰς παραστάσεις, ἃς θέλεις νὰ ἐντυπώσης. Σύνειρε τὸ νέον πρὸς τὸ παλαιὸν κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ δραστήριον, ὥστε τὸ διαφέρον διαχεόμενον κατὰ μικρὸν νὰ περιλάβῃ τέλος τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἀντικειμένων τῆς νοήσεως.

Αὕτη εἶναι ἡ ἀφηρημένη διατύπωσις τοῦ κανόνος τούτου· θεω-

ρητικῶς οὐδὲν τούτου εὐχερέστερον. Ἄλλ' ἡ δυσχέρεια κείται ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ κανόνος. Ἡ διαφορὰ διδασκάλου κινουμένου καὶ διαφέροντος καὶ διδασκάλου ἀνιαροῦ εἶναι, ὅτι ἐκεῖνος μὲν διὰ τὴν εὐρετικὴν καὶ τῆς ἀγγινοίας αὐτοῦ γινώσκει νὰ προκαλῆ τοὺς συνειρημοὺς τούτους καὶ τὰς συναφείας, οὗτος δὲ στερεῖται τῆς δεξιότητος ταύτης καὶ μόλις καὶ μετὰ κόπου ἀνακαλύπτει τοιαύτας μεταβάσεις, οἷας ὁ πρῶτος εὐχερῶς φέρει εἰς φῶς. Ὁ μὲν τῶν διδασκάλων διαπρέπει ἐπὶ τῇ εὐρέσει πλείστων σχέσεων τοῦ νέου μαθήματος πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε ἐμπειρίαν τοῦ μαθητοῦ, ὥστε λόγος αὐτοῦ θὰ εἶναι μεστός ἀνεκδότων καὶ ἀναμνήσεων, καὶ κερκίς τοῦ διαφέροντος θὰ φέρηται εὐπετῆς καὶ ταχεῖα ἐπὶ τὸ πρόσω καὶ ἐπὶ τὰ ὀπίσω συνυφαίνουσα νέον καὶ παλαιὸν κατὰ τὸν ζωηρὸν καὶ θελκτῆριον. Ἄλλος δὲ τις ἀμοιρεῖ τοιαύτης εὐρετικῆς γονιμότητος, ὥστε ἡ διδασκαλία αὐτοῦ θὰ εἶναι πάντοτε νεκρὰ καὶ φορτικῆ. Αὕτη εἶναι ἡ ψυχολογικὴ σημασία τῆς Ἑρβαρτιανῆς ἀρχῆς τῆς «προπαρασκευῆς» ἐκάστου μαθήματος καὶ τῆς συσχέτισεως τοῦ νέου πρὸς τὸ παλαιόν. Αὕτη εἶναι ἡ ψυχολογικὴ σημασία τῆς ὅλης μεθόδου τῆς «συγκεντρώσεως» ἢ τοῦ «συσχετισμοῦ» τῶν μαθημάτων, περὶ ἧς ἐπ' ἐσχάτων πολὺς παρ' ἡμῖν ἐγένετο λόγος. Μαθήματα, οἷον ἡ γεωγραφία, τὰ ἀγγλικά, ἡ ἱστορία, ἡ ἀριθμητικὴ, ἐὰν ἐν τῷ προγράμματι τῆς διδασκαλίας συνδεθῶσι καὶ συσχετισθῶσι πρὸς ἄλληλα, καθίστανται εἰς ἄκρον ἐπαγωγῆς καὶ παρέχουσι πλείστον διαφέρον.

Ἐὰν λοιπὸν θέλητε νὰ προσελκύσητε τὸ διαφέρον τῶν ἡμετέρων μαθητῶν, ἐν μόνον ὀφείλετε νὰ πράττητε, ἀρχόμενοι δὴλον ὅτι νὰ εἰπητέ τι πρὸς αὐτοὺς βεβαιώθητε, ὅτι ἔχουσι τι ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν, ὥστε νὰ δυνηθῆτε πρὸς αὐτὸ νὰ συνάψητε τὸ ρηθησόμενον. Τὸ δὲ τί τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ποσὸν τι προϋπαρχουσῶν παραστάσεων, αἵτινες εἶναι ἤδη ἀφ' ἑαυτῶν διαφέρουσαι καὶ τοιαῦται τὴν φύσιν, ὥστε τὰ νέα προσφερόμενα ἀντικείμενα νὰ συναρμολογῶνται ἰσχυρῶς πρὸς αὐτάς καὶ ν' ἀπαρτίζωσι ὄλον τ

συστηματικὸν καὶ λογικῶς συνηρημένον. Εὐτυχῶς πᾶν σχεδὸν εἶδος συνάψεως ἀρκεῖ, ὅπως ἐπεγεῖρη τὸ διαφέρον. Πόσον βοθηεῖ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς γεωγραφίας ὁ νῦν ὑφ' ἡμῶν γινόμενος περὶ τῶν Φιλιππίνων νήσων πόλεμος! Ἄλλὰ καὶ πρὸ τοῦ πολέμου ὑπῆρχεν εἰς ὑμᾶς τρόπος συνδέσεως ἡδύνασθε λ. χ. νὰ ἐρωτήσητε τοὺς μαθητάς, ἐὰν ποτε ἐσθιοντες τὰ ὀπτὰ αὐτῶν φά ἐπέθηκαν ἐπ' αὐτῶν πέπερι, καὶ ποῦ νομίζουσιν, ὅτι φύεται τὸ πέπερι. Ἡ ἐρωτήσατε αὐτούς, ἐὰν ἡ ὕαλος εἶναι λίθος, καὶ, ἐὰν μὴ εἶναι, τὸ διὰ τί, καὶ εἶτα διδάξατε αὐτοὺς πῶς ἐσχηματίσθησαν οἱ λίθοι καὶ πῶς κατασκευάζεται ἡ ὕαλος. Ἐξωτερικαὶ συνδέσεις εἶναι ἐνταῦθα τόσον χρήσιμοι ὅσον καὶ αἱ βαθύτεραι καὶ λογικώτεραι ἀλληλουχίαι. Ἄλλ' ἐὰν διαφέρον πρὸς τι ἀντικείμενον ἄπαξ ἐπεγεῖρη, διατελεῖ πάντοτε προσπεφυκὸς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Αἱ κτήσεις ἡμῶν γίνονται πῶς μέρος τοῦ ἡμετέρου ἐγῶ ἢ τῆς ἡμετέρας προσωπικότητος, καὶ κατὰ μικρὸν διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐπιπλεκομένων συνειρημῶν, διὰ τῆς αὐξανομένης πρὸς τι ἀντικείμενον οἰκειότητος ἡμῶν, διὰ τῆς καθ' ἑξῆς πρακτικῆς, τὸ ὄλον σύστημα τῶν ἡμετέρων παραστάσεων παγιοῦται, τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν προσκτωμένων διαφέρον πρὸς σκοποὺς τινὰς καὶ μέχρι τινός.

Τὰ διαφέροντα τοῦ ἐν καθεστῶσῃ ἡλικίᾳ ἀνθρώπου εἶναι πάντα σχεδὸν τεχνητά, ἐμορφώθησαν βραδέως. Τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ διαφέροντος εἶναι ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῶν πάντα σχεδὸν φύσει ἐπαχθῆ καὶ δυσάρεστα, ἀλλὰ συναπτόμενα μετὰ πραγμάτων ἀφ' ἑαυτῶν ἐπαγωγῶν καὶ ἡδέων, οἷα εἶναι ἡ προσωπικὴ εὐπραγία, ἡ κοινωνικὴ εὐθύνη, καὶ ἰδίᾳ στηριζόμενα ἐπὶ τῆς δυνάμεως τῆς μακρᾶς ἕξεως, καταντῶσι τὰ μόνα πράγματα, περὶ ὧν ὁ μεσῆλιξ ἄνθρωπος φροντίζει καὶ ἐπιμελεῖται. Ἄλλ' ἐν πᾶσι τοῦτοις ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ παγίωσις οὐδὲν ἄλλο ἠκολούθησαν ἢ τὰς προδιατυπωθείσας ἀρχάς. Ἐὰν πρὸς στιγμὴν ἀνεκαλοῦμεν εἰς τὴν μνήμην τὴν ὄλην ἡμῶν ἀτομικὴν ἱστορίαν, θὰ ἐβλέπομεν, ὅτι τὰ ἐπαγγελματικὰ ἡμῶν ιδεώδη καὶ ὁ ζῆλος, ὃν ταῦτα ἐμπνέουσιν

ἡμῖν, ὀφείλονται εἰς τὴν βραδείαν πρὸς ἀλλήλας συναρμογὴν καὶ σύμφυσιν τῶν πνευματικῶν ἡμῶν κτήσεων· θὰ ἡδυνάμεθα ν' ἀνιχνεύσωμεν καὶ παρακολουθήσωμεν ἀκριβῶς τὴν πορείαν τῆς συναρμογῆς ταύτης μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐν τῷ οἴκῳ ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἢ διήγησις ἱστορήματος, ἢ θεὰ μικροῦ τινος ἀντικειμένου, ἢ ἀντίληψις ἀσημάντου τινὸς ἐργασίας ἐπήγειραν ἐν ἡμῖν τὸ νέον διαφέρον πρὸς τὸ πρῶτον νέον ἀντικείμενον διὰ τῆς συνδέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ προὔπαρχον ἐν ἡμῖν διαφέρον. Τὸ διαφέρον, οὗτινος πληροῦται νῦν τὸ ὄλον σύστημα τῆς νοήσεως, ἔλκει τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ μικροῦ ἐκείνου γεγονότος τοῦ τόσον ἀσημάντου πρὸς ἡμᾶς νῦν, ὥστε νὰ περιπέσῃ εἰς παντελῆ λήθην. Αἱ μέλισσαι σμηνουργοῦμεναι συναρτῶνται πρὸς ἀλλήλας κατὰ δέσμας, μέχρις οὗ ἐξαρτηθῶσιν ἐξ ὀλίγων, ὧν οἱ πόδες ἀντέχονται ἀπρίξ τοῦ κλάδου, ἐξ οὗ τὸ ὄλον κρέμαται σμῆνος· οὕτω καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἡμετέρας νοήσεως συναρτῶνται πρὸς ἀλλήλα διὰ τῶν κρίκων τοῦ συνειρημοῦ, ἀλλ' ἢ ἀρχέγονος πηγὴ τοῦ διαφέροντος ἐν πᾶσι τούτοις εἶναι τὸ φυσικὸν διαφέρον, ὅπερ ἐνυπῆρχεν εἰς τὸ πρῶτιστον ἐκεῖνο ὑφ' ἡμῶν γνωσθὲν ἀντικείμενον.

XI

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

Ὁ περὶ διαφέροντος πραγματευόμενος πραγματεύεται κατ' ἀνάγκην καὶ περὶ προσοχῆς· διότι λέγοντες, ὅτι ἀντικείμενόν τι ἐπεγείρει τὸ διαφέρον, λέγομεν κατ' ἄλλον τρόπον, ὅτι προκαλεῖ τὴν προσοχὴν. Ἀλλὰ πλὴν τῆς προσοχῆς, ἣν προκαλεῖ ἀντικείμενόν τι, ὄν ἤδη ἐπεγεργτικὸν διαφέροντος ἢ νῦν ἀκριβῶς τοιοῦτον γινόμενον — προσοχὴν παθητικὴν ἢ αὐθόρμητον ὀνομάζομεν ταύτην — ὑπάρχει καὶ προσοχὴ μᾶλλον προαιρετὴ — προσοχὴ ἐκούσια ἢ προσοχὴ μετ' ἐντάσεως καλουμένη — ἣν δυνάμεθα νὰ ἐπιστήσωμεν εἰς ἀντικείμενα σμικρὸν ἢ καὶ οὐδὲν διαφέρον ἔχοντα. Ἡ διαστολὴ ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς προσοχῆς γίνεται ἐν πᾶσι τοῖς ψυχολογικοῖς βιβλίοις, καὶ τὴν διαστολὴν ταύτην ἀπαιτεῖ βεβαίως πᾶσα βαθυτέρα ἐξέτασις τοῦ πράγματος. Ἀλλ' ἔχων ἐν νῷ ἐνταῦθα τὴν καθαρῶς πρακτικὴν ἡμῶν ἀποψιν, δὲν νομίζω ἐπάναγκες νὰ ἐμφιλοχωρήσω εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τῶν πολυπλόκων τούτων σχέσεων, πρὸς δὲ καὶ ἡ παθητικὴ προσοχὴ ἢ στρεφόμενη πρὸς ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν διαφέροντα οὐδεμιᾶς ἄλλης χρήζει διασαφήσεως. Τοῦτο δὲ μόνον ἀνάγκη ρητῶς νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὅσῳ μᾶλλον στηρίζεται τις ἐπὶ τῆς παθητικῆς προσοχῆς μεταχειριζόμενος ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν διαφέροντα καὶ ὅσῳ ὀλιγώτερον προκαλεῖ τὴν μετ' ἐντάσεως συνδεδεμένην προσοχὴν, τόσῳ εὐχερεστέρα καὶ εὐαρεστοτέρα γίνεται ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασία. Ὁφείλω δ' ὅμως νὰ εἴπω ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου γεγονότος, ἥτοι τῆς ἐκούσιᾶς καὶ προαιρετῆς προσοχῆς.

Πολλάκις ἐρρήθη, ὅτι μεγαλοφυΐα εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ δύναμις συνεχοῦς καὶ συντόνου προσοχῆς· καὶ παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπιπολάζει ἡ δόξα, ὅτι οἱ μεγαλοφυσεῖς ἄνδρες διαπρέπουσιν ἐπὶ ταύτῃ τῇ δυνάμει τῆς βουλήσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ μικρὰ τις ἐσωτερικὴ παρα-

τήρησις διδάσκει πάντα ἕκαστον, ὅτι ἡ ἔκουσία προσοχὴ δὲν δύναται νὰ διατηρηῆται ἐν διαρκείᾳ συντονίᾳ, — ὅτι εἶναι διαλειμματικὴ. Ὅταν μελετῶμεν ἄμοιρόν τι διαφέροντος ἀντικείμενον, ἐξ οὗ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα τείνει νὰ ἀπομακρυνθῆ, ὀφείλομεν ἕκαστοτε νὰ ἐπαναφέρωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν καταβάλλοντες ὠρισμένην ἔντασιν ζωογονοῦσαν ἐπ' ὀλίγον τὸ ἀντικείμενον· τὸ δὲ πνεῦμα ἐπὶ τινὰ δευτερόλεπτα ἢ πρωτόλεπτα στρέφεται πρὸς αὐτὸ μετ' αὐθορμήτου διαφέροντος, μέχρις οὗ πάλιν παρεμπεσοῦσά τις παράστασις δεσπότη τοῦ πνεύματος καὶ παρατρέψῃ πρὸς ἑαυτὴν τὸ διαφέρον. Τὸ δὲ γεγονός τῆς ἔκουσίας ἐπαναφορᾶς ὀφείλει ἐκ νέου νὰ ἐπαναληφθῆ. Ἡ ἔκουσία προσοχὴ ἐνὶ λόγῳ εἶναι μόνον τι στιγμιαῖον. Τὸ γεγονός, ὅ,τι δήποτε καὶ ἂν εἶναι, περαίνεται ἐν μιᾷ πράξει· καὶ ἂν τὸ ἀντικείμενον μὴ ὑποστηρίζηται ὑπὸ τινος ἔχοντος διαφέροντος ἐν αὐτῷ τούτῳ ἐνυπάρχοντος, τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνίκανον νὰ παρακολουθήσῃ αὐτό. Ἡ διαρκὴς προσοχὴ τοῦ μεγαλοφυοῦς τοῦ ἐπιπολλὰς ὥρας πρὸς τι πρᾶγμα προσκειμένου εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον παθητικὴ. Τῶν μεγαλοφυῶν τὸ πνεῦμα εἶναι μεστὸν ἀδρῶν καὶ πρωτοτύπων συνειρμῶν. Ἐὰν δέ τι καταστῆ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τούτων ὑποκείμενον μελέτης, ἐκβλαστάνουσιν ἐξ αὐτοῦ πᾶσαι ἐκείναι αἱ ἀκολουθίαι καὶ τὰ συμπεράσματα, ἅτινα τέρπουσι καὶ θέλγουσι αὐτούς. Ἡ προσοχὴ αὐτῶν μεταφέρεται μετὰ ζηροτάτου διαφέροντος ἀπὸ τῆς ἑτέρας ἐπὶ τὴν ἑτέραν παράστασιν καὶ οὐδέποτε τείνει ν' ἀποτραπῆ ἀπὸ τοῦ πράγματος.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐπὶ τοῦ κοινοῦ καὶ συνήθους ἀνθρώπου. Παρ' αὐτῷ ἀντικείμενόν τι προκαλεῖ οὐχὶ πολλοὺς συνειρμούς· ἡ προσοχὴ αὐτοῦ χαλαροῦται καὶ ἀφανίζεται τάχιστα, καὶ, ἂν θέλῃ οὗτος νὰ ἐξακολουθήσῃ διασκοπούμενος περὶ τοῦ πράγματος, ὀφείλει ν' ἀνακαλέσῃ αὐτὴν ἐπὶ τοῦτο μετὰ τινος βιαίας ὀρμῆς. Διὸ καὶ εὐρίσκει ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ πολλὰς εὐκαιρίας, ὅπως καλλιέργησῃ τὴν δεξιότητα τῆς ἔκουσίας προσοχῆς. Τοιοῦτος δ' εἶναι ὁ ἥκιστα ἐκτιμώμενος πραγματευτής, ὁ κοινὸς καὶ ὑπὸ τῶν σοφῶν δωρητῶν τῆς φήμης περιφρονούμενος ἔμπορος. Οὗτος ὀφείλει νὰ

προσέχῃ τὸν νοῦν εἰς τὰς ὑποθέσεις τοσοῦτων οὐδὲν διαφέρον ἐπεγειρόντων ἀνθρώπων καὶ ν' ἀσχολῆται περὶ τοσαύτας πολυμόχθους καὶ πραγματώδεις λεπτομερείας, ὥστε ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος δεξιότης διηνεκῶς ἀσκεῖται καὶ διαμορφοῦται ἐν αὐτῷ. Ἀλλὰ παρὰ τῷ μεγαλοφυεῖ ἥκιστα πιθανῶς θὰ εὑρητε ἀναπτυγμένην τὴν δεξιότητα τοῦ προσέχειν εἰς πράγματα εὐτελῆ καὶ ἀηδῆ. Οὗτος τοῦναντίον ἀθετεῖ τὰς ὑποσχέσεις αὐτοῦ, παραλείπει ν' ἀπαντᾷ εἰς τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπιστελλόμενα γράμματα, ἀμελεῖ κατὰ τρόπον ἀνεπανόρθωτον τῶν πρὸς τοὺς οικίους καθηκόντων, ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ ν' ἀποτρέπῃ τὴν προσοχὴν ἀπὸ τῶν μάλιστα τὸ διαφέρον αὐτοῦ παροξυνόντων δημιουργημάτων τῆς νοήσεως, περὶ ἃ διαρκῶς διατρίβει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ.

Ἡ ἔκουσία λοιπὸν προσοχὴ εἶναι κυρίως παροδικόν τι καὶ στιγμιαῖον. Ὅπως ἐπιτύχητε ἐν τῷ σχολείῳ τῶν ὑμετέρων σκοπῶν, δύνασθε ν' ἀπαιτῆτε αὐτὴν ἐπιτάσσοντες μετὰ τόνου ἰσχυροῦ εἰς τοὺς μαθητάς. Ἀλλ' ἂν τὸ ἀντικείμενον, εἰς ὃ θέλετε νὰ ἐπιστήσητε τὴν τοιαύτην προσοχὴν τῶν μαθητῶν, μὴ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεργικὸν τοῦ διαφέροντος αὐτῶν, ἐπὶ βραχὺν μόνον χρόνον θὰ διατηρήσητε αὐτὴν· ταχέως πάλιν τῶν μαθητῶν αἱ διάνοιαι θὰ ἀποδημήσωσιν. Ὅπως κατέχητε αὐτοὺς προσηλωμένους ἐκεῖ ὅπου θέλετε, ὀφείλετε νὰ ἐπεγείρητε ὑπὲρ τοῦ ἀντικειμένου τοσοῦτον διαφέρον, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποπλανηθῶσιν ἀπ' αὐτοῦ πάλιν. Καὶ πρὸς τοῦτο ὑπάρχει εἰς μόνος κανὼν, ὅστις, ὅπως ὅλοι οἱ ἡμέτεροι κανόνες, εἶναι θεωρητικὸς, καὶ ἵνα ἀπ' αὐτοῦ προκύψωσι πρακτικὰ ἀποτελέσματα, ὀφείλει νὰ ἐφαρμόζηται ὑπὸ διδασκάλου ἔχοντος οικείαν σύνεσιν καὶ ὀξυδέρκειαν.

Ὁ κανὼν εἶναι ὅδε: *Πραγματεύου περὶ τοῦ ἀντικειμένου οὕτως, ὥστε νὰ παρέχῃ νέας πάντοτε ἀπόψεις, νὰ προκαλῆ νέας ἐρωτήσεις, ἐνὶ λόγῳ νὰ ἐμφανίσῃ ἐναλλαγὴν καὶ ποικιλίαν.* Ἐκ μὴ μεταβαλλομένου μηδὲ ποικιλλομένου ἀντικειμένου ἢ προσοχὴ ἀποτρέπεται ἀφεύκτως. Περὶ τούτου δύνασθε νὰ πεισθῆτε, ἂν ἐνθυμηθῆτε τὴν ἀπλουστάτην περίπτωσιν τῆς αἰσθητικῆς προσοχῆς. Πειράθητε νὰ

προσηλώσητε τὴν προσοχὴν εἰς τινὰ κηλῖδα ἐπὶ χάρτου ἢ ἐπὶ τοῦ χου, καὶ θὰ ἴδῃτε ὅτι δυοῖν θάτερον συνέθη: ἢ τὸ ὀπτικὸν πεδῖον ὑμῶν ἐταράχθη, ὥστε οὐδὲν πλέον δύνασθε σαφῶς νὰ διακρίνητε, ἢ ἀκουσίως ἐπαύσατε νὰ ἔχητε προσηλωμένον τὸν νοῦν εἰς τὴν κηλῖδα καὶ παρατηρεῖτε ἕτερόν τι. Ἄλλ' ἐὰν διαρκούσης τῆς προσηλώσεως προβάλλητε ὑμῖν αὐτοῖς διαδοχικὰς ἐρωτήσεις περὶ τῆς κηλίδος, — πόση εἶναι, πόσον ἀπέχει, τίνος σχήματος εἶναι, τίνα ἀπόχρωσιν ἔχει κτλ., ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐὰν ποικιλοτρόπως περιστρέφητε καὶ περισκοπήτε τὸ πρᾶγμα ἀκολουθοῦντες τὰ παντοῖα εἶδη τοῦ συνειρμού, θὰ διατηρήσητε ἐπὶ μακρὸν τινὰ χρόνον προσηλωμένην εἰς αὐτὸ τὴν προσοχὴν. Τοῦτο ἀκριβῶς ποιεῖ ὁ μεγαλοφυής· γινώσκει ἐκ παντὸς ἀντικειμένου νὰ πορίζηται πάντοτε νέας ἀπόψεις μεστὰς διαφέροντος, νὰ διαφωτίζη αὐτὸ καὶ νὰ διαπτύσῃ. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ πράττῃ περὶ παντὸς ἀντικειμένου, ἐὰν θέλῃ νὰ μὴ προκαλῆ συχνὰ πυκνὰ διὰ τῆς βίας τὴν ἐκουσίαν προσοχὴν. Πάντως δὲ μέθοδος στηριζομένη ἐπὶ τῆς αὐτῆς προσοχῆς εἶναι ὀλεθρία πρὸς τοὺς μαθητάς, ὡς γεννώσα ψυχικὴν δυσθεσίαν καὶ καταπονοῦσα τὰ νεῦρα, τὰ δ' ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα εἶναι οὐχὶ τὰ προσδοκώμενα. Διδάσκαλος, ὅστις εὐστοχεῖ τοῦ σκοποῦ κινῶν καὶ ζωηρὸν διασφάζων τὸ αὐθόρμητον διαφέρον, ὀφείλει νὰ θεωρῆται ὡς ὁ ἄριστος.

Ἄλλ' ὅμως ὑπάρχει ἐν πάσῃ σχολικῇ ἐργασίᾳ ἱκανὸν ὑλικόν, ὅπερ διαμένει κατ' ἀνάγκην ἀνιαρὸν καὶ ἄνευ διαφέροντος οὐδ' εἶναι δυνατὸν νὰ προσάπτηται εἰς αὐτὸ διαρκῶς διαφέρον τι διὰ τοῦ συνειρμού παραγόμενον. Διὸ ὑπάρχουσιν ἐξωτερικαὶ τινες μέθοδοι γνωσταὶ παντὶ διδασκάλῳ, δι' ὧν δυνάμεθα ἐκάστοτε νὰ ἐπεγεύρωμεν καὶ διασφάζωμεν τὴν πρὸς τι ἀντικείμενον προσοχὴν. Ἐν τινὶ περὶ τῆς τέχνης τοῦ διατηρεῖν ζωηρὰν τὴν προσοχὴν μαθήματι αὐτοῦ ὁ καθηγητῆς Fitch διέλαβε διὰ βραχέων περὶ πασῶν τούτων τῶν μεθόδων. Οἱ μαθηταὶ ὀφείλουσι νὰ μεταβάλλωσι σωματικὴν στάσιν καὶ θέσιν· εἰς ἐρωτήσεις, εἰς ἃς οἱ μαθηταὶ ἀπήντησαν ἤδη καθ' ἐκάστου, δύναται εἶτα ν' ἀπαντῶσιν ἐν χορῷ ἅπαντες. Δυνα-

τὸν προσέτι νὰ προβάλλωνται ἑλλειπτικαὶ ἐρωτήσεις, ὧν ὁ μαθητῆς ὀφείλει νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἑλλείπουσαν λέξιν. Ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ κατευθύνῃ τὰ βλέμματα ἐπὶ τὸν μάλιστα ἀπροσεκτοῦντα μαθητὴν καὶ νὰ ἐξεγείρῃ αὐτόν. Ἄς ἐθίξῃ διαρκῶς τοὺς παιδάς περὶ τὸ ταχὺ καὶ ἐτοιμῶς ἀποκρίνεσθαι. Ἀνακεφαλαιώσεις, διασαφήσεις καὶ ἐξηγήσεις δι' εἰκόνων, παραδείγματα, καινοτομίαι ἐν τῇ διατάξει τῆς ὕλης καὶ παρεκβάσεις ἐκ τῆς συνήθους καὶ τετριμμένης ὁδοῦ, πάντα ταῦτα χρησιμεύουσιν ἡμῖν εἰς τὸ νὰ διασφάζωμεν τὴν προσοχὴν καὶ νὰ ἐμφυσῶμεν πνοὴν διαφέροντος εἰς ἀδιάφορον καὶ ἀνιαρὸν ἀντικείμενον. Ἄλλὰ τὸ πάντων ἀναγκαϊότατον, ὁ διδάσκαλος αὐτὸς ὀφείλει νὰ εἶναι ζωηρὸς καὶ ἐτοιμὸς καὶ διὰ τοῦ οικείου παραδείγματος νὰ κατακληῖ καὶ συνεπισπᾶται τοὺς μαθητάς.

Ἄλλὰ, καὶ γενομένων πάντων τούτων, περιλείπεται τι βέβαιον καὶ ἀναντίλεκτον, ὅτι τῶν διδασκάλων τινὲς ἔχουσι φύσει τι τὸ ἐνθουσιαστικὸν κατὰ τὴν παρά τοῖς μαθηταῖς παρουσίαν αὐτῶν καὶ δύναται νὰ ποιῶσι τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν διαφέρουσαν καὶ ἐπαγωγόν, ἐν ᾧ ἄλλοι ἀτυχοῦσι τούτου παντάπασι. Ψυχολογία καὶ γενικὴ παιδαγωγικὴ ἀνομολογοῦσιν ἐνταῦθα τὴν ἑαυτῶν ἀνεπάρκειαν καὶ ἀναγκάζονται νὰ καταλίπωσι τοῦ ἔργου τὴν διεξαγωγὴν εἰς τὰ βαθυτέρα ἐλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος.

Βραχεῖα ὑποτύψεις τῆς φυσιολογικῆς θεωρίας τῆς προσοχῆς δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς ἔτι πλείονα διευκρίνησιν τῶν πρακτικῶν τούτων παρατηρήσεων καὶ νὰ ἐπικυρώσῃ αὐτάς ἐπιχεύουσα διὰφορὸν τι φῶς.

Τί εἶναι φυσιολογικῶς θεωρούμενον τὸ γεγονός τῆς προσοχῆς; Προσέχομεν εἰς τι ἀντικείμενον, ὅταν τοῦτο παντάπασι κατέχη καὶ ἀπασχολῇ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Πρὸς ἐξάπλωσιν καὶ διασάφησιν τοῦ πράγματος ἔστω παράδειγμα αἰσθητόν τι ἀντικείμενον, — μορφή τις ἐξ ἀπόστάσεως ἐπὶ τῆς ὁδοῦ προσπελάζουσα πρὸς ἡμᾶς. Ἀπέχει πόρρω, εἶναι μόλις ἀντιληπτὴ καὶ μόλις κινουμένη·

δὲν γινώσκωμεν μετὰ βεβαιότητος εἴτε ἄνθρωπος εἶναι εἴτε μή. Τοιοῦτον ἀντικείμενον ὀρώμενον ἀδιαφόρως καὶ χωρὶς φροντίδος, οὐδὲ ὁλως δύναται νὰ ἐφελκύσῃ τὴν ἡμετέραν προσοχὴν. Ἡ ὀπτική ἐντύπωσις δυνατὸν νὰ ἐπιδραῖ μόνον ἐπὶ τὴν περιφέρειαν τῆς συνειδήσεως, ἐν ᾗ ἡ ἐστία αὐτῆς κατέχεται καὶ ἀπασχολεῖται ὑπὸ διαγωνιζομένων πρὸς ἄλληλα ἀντικειμένων. Ἐνδέχεται δὲ πράγματι νὰ μὴ «βλέπωμεν» τὸ ἀντικείμενον, ἐὰν μὴ τις ἐπιδείξῃ εἰς ἡμᾶς τοῦτο. Ἄλλ' ἐὰν μὴ βλέπωμεν, πῶς θὰ ἐπιδείξῃ τοῦτο; Διὰ τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ἢ διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ὄψεως τοῦ ἀντικειμένου θὰ πλάσῃ προκαταρκτικὴν τινὰ εἰκόνα τοῦ ποῦ πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τοῦ τί πρέπει νὰ προσδοκῶμεν νὰ ἴδωμεν. Ἡ προκαταρκτικὴ αὕτη εἰκὼν ἐξεγείρει τὰ αὐτὰ νευρικὰ κέντρα, ἅτινα θὰ ἐργασθῶσιν, ὅτε ἡ ἐντύπωσις θὰ εἶναι παρούσα. Ἡ ἐντύπωσις εἶναι νῦν παρούσα καὶ ἐξεγείρει ταῦτα ἐπι μᾶλλον· νῦν τὸ ἀντικείμενον εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ πεδίου, διότι ἡ συνείδησις ὑποστηρίζεται ταυτοχρόνως καὶ ὑπὸ τῆς ἐντυπώσεως καὶ ὑπὸ τῆς προκαταρκτικῆς παραστάσεως. Ἄλλὰ τὸ maximum τῆς προσοχῆς δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι. Εἰ καὶ βλέπωμεν τὸ ἀντικείμενον, δυνάμεθα νὰ μὴ φροντίζωμεν περὶ αὐτοῦ· ἐνδέχεται τοῦτο νὰ μὴ ἀναμνησθῇ ἡμᾶς μηδὲν σπουδαῖον μηδὲ διαφέροντος ἄξιον, ὥστε ἀντίπαλον ρεῦμα ἀντικειμένων τῆς νοήσεως ταχέως ν' ἀποτρέψῃ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Ἄλλ' ἐὰν ὁ ἑταῖρος ἡμῶν περιγράψῃ καὶ χαρακτηρίσῃ τὸ ἀντικείμενον προσηκόντως, ἐὰν ἐξεγείρῃ ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν σειρὰν ἐμπειριῶν, αἵτινες δυνατὸν νὰ εἶναι ἀπότοκοι τούτου, — ἐὰν λ. χ. ὀνομάσῃ αὐτὸ ἔχθρον ἢ ἄγγελον σπουδαίων εἰδήσεων, — αἱ ἐν τῇ ἐστίᾳ καὶ ἐν τῷ κρασπέδῳ ἐξεγειρόμεναι νῦν παραστάσεις οὐ μόνον δὲν εἶναι ἀντίπαλοι αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ συνείρονται μετ' αὐτοῦ καὶ συμμαχοῦσι. Συνεπιέγονται, ὅπως συγκροτήσωσι μετ' αὐτοῦ ἓν σύστημα, συγκλίνουσιν ἐπ' αὐτό, διατηροῦσιν αὐτὸ σταθερὸν ἐν τῇ ἐστίᾳ· ἡ προσοχὴ νῦν ἀνυψώθη εἰς τὸ μέγιστον σημεῖον.

Τὸ γεγονός λοιπὸν τῆς μεγίστης προσοχῆς δύναται ἐκ φυσιολογικῆς ἀπόψεως νὰ παρασταθῇ συμβολικῶς διὰ νευρικοῦ κυττάρου

διτῶς ἐξεγειρομένου, ἐξῶθεν καὶ ἔσωθεν. Τὰ ἐξῶθεν, ἦτοι τὰ ἀπὸ τῆς περιφέρειας τοῦ σώματος εἰσερχόμενα ρεύματα, ἐξεγείρουσιν αὐτό, καὶ τὰ ἐκ πλαγίου ρεύματα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τῶν κέντρων τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας ἐπισχύουσι τὴν ἐξέγερσιν ταύτην.

Ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ἡ μὲν εἰσερχομένη ἐντύπωσις εἶναι τὸ νέον στοιχεῖον, αἱ δ' ἐπισχύουσαι καὶ ὑποστηρίζουσαι αὐτὴν παραστάσεις ἀνήκουσιν εἰς τὰς παλαιότερας κτήσεις τοῦ πνεύματος. Καὶ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡ προσοχὴ τότε εἶναι μεγίστη, ὅταν ἀποτελῆται συστηματικὴ ἁρμονία καὶ ἔνωσις τοῦ νέου καὶ τοῦ παλαιοῦ στοιχείου. Τὸ δὲ σημειώσεως ἄξιον εἶναι, ὅτι οὔτε τὸ παλαιὸν οὔτε τὸ νέον εἶναι καθ' ἑαυτὰ κινητικὰ τοῦ διαφέροντος. Τὸ μὲν ἀπολύτως παλαιὸν εἶναι ἀνιαρόν, τὸ δὲ ἀπολύτως νέον καταλείπει ἡμᾶς ψυχροὺς καὶ ἀδιαφόρους. Τὸ παλαιὸν ἐν τῷ νέῳ εἶναι τὸ ἐπισπώμενον τὴν προσοχὴν, — τὸ παλαιὸν σμικρόν τι παρηλλαγμένον. Οὐδεὶς μὲν θέλει ν' ἀκούσῃ μαθήματος περὶ πραγμάτων οὐδεμίαν ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὰς παρούσας γνώσεις αὐτοῦ, πάντες δ' ὅμως φιληδοῦμεν ἀκροῶμενοι διδασκαλίας περὶ πραγμάτων, περὶ ὧν γινώσκωμεν ἤδη τι. Οὕτω συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ συρμοῦ· ἕκαστος ἔτος ὀφείλει μικρὰν νὰ ἐπιφέρῃ ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ προηγουμένου ἔτους ἀμφιέσεως, ἀλλ' ἀπότομον πῆδημα ἀπὸ τοῦ συρμοῦ δεκαετίας τινὸς εἰς τὸν συρμὸν ἐτέρας δεκαετίας θὰ δυσηρέσται τὸν ὀφθαλμόν.

Ἡ εὐφυΐα τοῦ τὸ διαφέρον κινουῦντος διδασκάλου δείκνυται ἐκ τούτου, ὅτι κατορθοὶ ἔνθεν μὲν κατὰ τινὰ ἀπὸ τῆς συμπαθείας ἀπορρέουσιν μαντικὴν δύναμιν νὰ διοραῖ ὑπὸ ποίων τινῶν πραγμάτων εἶναι πιθανόν νὰ ἐφέλκῃται καὶ δεσμεύηται ἐν τῷ παρόντι ἀθρομήτως τοῦ παιδὸς τὸ πνεῦμα, ἔνθεν δὲ μετ' ἀγχινοίας ν' ἀνακαλύπτῃ τίνες οἱ μίτοι τῆς ἀναφορᾶς οἱ δυνάμενοι νὰ συνάψωσι τὰ πράγματα ταῦτα πρὸς τὰ νέα τὰ μέλλοντα νὰ διδασθῶσιν. Εἶναι μὲν εὐληπτος ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς ἄκρον δυσχερῆς. Καὶ ἡ γνώσις τῆς ψυχολογίας, ἣν ἐνταῦθα ἐπικαλοῦμαι, ἐπαρκεῖ τόσον ὅπως καταστήσῃ τινὰ ἀγαθὸν διδάσκα-

λον, ὅσον ἢ γνῶσις τῶν νόμων τῆς προοπτικῆς, ὅπως ποιήσῃ τινι δεξιὸν τοπιογράφον.

Ἴσως τινὲς ὑμῶν νῦν καταστῆτε εἰς ἀπορίαν. Ὀλίγῳ πρότερον τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς ὁρμῆς τοῦ ἀγωνιστικοῦ, ὑπεδήλωσα ὅτι ἡ νεωτέρα παιδαγωγικὴ εἶναι ἴσως σφόδρα «ἀθρά». Ἐνδέχεται νῦν ἀντιστρέφοντες κατ' ἐμοῦ τοὺς ἐμοὺς λόγους νὰ ἐρωτήσητε ἄρά γε τὸ νὰ πειρᾶται ἐκ παντὸς τρόπου ὁ διδάσκαλος νὰ διατηρῆ διαρκῶς ζωηρὸν τὸ αὐθόρμητον διαφέρον τοῦ μαθητοῦ καὶ ν' ἀπαλλάττῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐντάσεως καὶ τοῦ ὄχλου τῆς ἐκουσίας προσοχῆς τῆς παρεχομένης εἰς δυσάρεστον καὶ ἀπεχθῆ ἔργασίαν, καὶ τοῦτο δὲν μετέχει τινὸς ἀθρότητος καὶ εὐαισθησίας; Τὸ πλεῖστον τῆς σχολικῆς ἔργασίας, θὰ εἴπητε, ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ἔχει τι τὸ ἀηδὲς καὶ φορτικόν, ἔργασίαι δ' ὄχληραὶ καὶ χωρὶς διαφέροντος εἶναι οὐχὶ μικρὸν μέρος τοῦ ὅλου ἡμῶν βίου ὥστε διὰ τί ἐπιζητοῦμεν νὰ ἀποκλείσωμεν αὐτάς ἀπὸ τοῦ σχολείου καὶ νὰ ὑποχαλάσωμεν τὸν αὐστηρὸν νόμον;

Μία ἢ δύο λέξεις θ' ἀρκέσωσιν ἐνταῦθα ὅπως προλάβωσι μεγάλην τινὰ παρανόησιν.

Βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ πλείστη σχολικὴ ἔργασία, πρὶν ἀποβῆ καθ' ἑξὶν καὶ αὐτόματος, εἶναι ἀνιαρὰ καὶ δὲν δύναται νὰ ἐπιτελῆται, ἐὰν μὴ ἐκάστοτε ἐντόνως ἐξεγείρωμεν τὴν ἐκουσίαν προσοχήν. Τοῦτο εἶναι ἀναπόδραστον, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν πράξῃ ὁ διδάσκαλος· ἐκπηγάζει ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως τῶν ἀντικειμένων καὶ τοῦ μανθάνοντος πνεύματος. Αἱ φορτικαὶ ἔργασίαι τῆς κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως, τῆς εὐρέσεως βαθμῶν μαθηματικῆς ταυτότητος καὶ τῶν τοιούτων ὀφείλουσι κατ' ἀρχὰς νὰ ἀρῶνται τὸ διαφέρον αὐτῶν ἐκ πηγῶν καθαρῶς ἐξωτερικῶν, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν προσωπικῶν διαφερόντων, ἅτινα συνάπτονται πρὸς τὴν εὐδοκίμησιν, ἐὰν ὁ μαθητὴς γίνῃ κύριος τῶν ἐργασιῶν τούτων· τοιαῦτα δὲ εἶναι ἡ κτῆσις τιμητικῆς ἐν τῇ τάξει θέσεως, ἡ ἐπιτυχία μείζονος βαθμοῦ, ἡ ἀποφυγὴ τιμωρίας, τὸ ἡδονικὸν

συναίσθημα ἐπὶ τῷ ὅτι δὲν ἠτᾶται ὑπὸ τινος δυσχερείας κτλ. Χωρὶς τοιούτου δεδανεισμένου διαφέροντος οὐδόλως ὁ παῖς θὰ ἠδύνατο νὰ προσέγῃ εἰς τὰς ἔργασίας ταύτας. Ἄλλ' ἐν αὐταῖς πᾶν ὅ,τι καθίσταται τὰ μάλιστα διαφέρον, ὥστε νὰ ἐφελκύσῃ ἐφ' ἑαυτὸ τὴν προσοχήν, δὲν ἐφέλκει διὰ τοῦτο αὐτὴν ἄνευ ἐντάσεως. Ἡ ἔντασις ὀφείλει νὰ γίνηται πάντοτε, διότι ἡ ὑπὸ τοῦ παραγώγου διαφέροντος προκαλουμένη προσοχή, ὅσονδήποτε αὐθόρμητος νῦν καὶ ἂν ὀνομασθῆ, δὲν εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εὐχερῆς. Τὸ διαφέρον, ὅπερ δεξιώτατος διδάσκαλος δύναται νὰ προσποιήσῃ εἰς τι ἀντικείμενον, ἀποδείκνυται πάντοτε, ὅτι εἶναι μόνον διαφέρον ἐπαρκῶν, ὅπως ἀπολύῃ ἐλευθέρῳ τὴν ἔντασιν. Διὸ ὁ διδάσκαλος οὐδέποτε ἔχει ἀνάγκην νὰ σπουδάζῃ, ὅπως ἐπινοῇ ἰδιαιτέρα μέσα, ἵνα προκληθῆ τοῦ μαθητοῦ ἡ ἔντασις. Ἄς ἀνοίγῃ οἰασθῆποτε πηγὰς διαφέροντος πρὸς τὸ διδασκόμενον ἀντικείμενον, ἅς ἐπιτεχνᾶται παντοίας συνδέσεις τούτου πρὸς τὴν φύσιν τοῦ μαθητοῦ, εἴτε παροξύνων τὴν θεωρητικὴν αὐτοῦ περιεργίαν εἴτε ἐπεγείρων τὸ προσωπικὸν διαφέρον εἴτε ἀναζωπυρῶν τὴν ἀγωνιστικὴν ὁρμὴν· τοῦ δὲ πνεύματος οἱ νόμοι θὰ προκαλέσωσι τότε ἰκανὴν ἔντασιν, ὥστε ὁ μαθητὴς ν' ἀσκήτῃ καὶ νὰ δύναται νὰ παρακολουθῆ τὸ ἀντικείμενον. Δὲν ὑπάρχει τῷ ὄντι μείζων ἄσκησις τῆς ἐντάσεως ἢ ἡ διηνεκῆς πάλη τοῦ νὰ προσέχωμεν εἰς ἀντικείμενα, ἅτινα ἀμέσως μὲν εἶναι ἀνιαρὰ καὶ δυσχερῆ, προσκτῶνται δὲ διαφέρον, διότι ἐμμέσως διὰ τοῦ συνειρμού συνάπτονται πρὸς τι πόρρω κείμενον ἰδεῶδες τέρμα.

Ἡ περὶ διαφέροντος λοιπὸν Ἑρβαρτιανὴ διδασκαλία δὲν ὀφείλει νὰ ψέγηται ὡς ποιούσα τὴν παιδαγωγικὴν «μαλακίαν». Ἐὰν δέ που ἡ διδασκαλία αὕτη ποιῆ τοῦτο, αἰτία εἶναι ἡ ἀλόγιστος αὐτῆς ἐφαρμογή. Ὅθεν μὴ ἐπιτάσσετε μετὰ βροντῶδους φωνῆς εἰς τοὺς μαθητὰς προσοχήν ἀπλῶς χάριν τῆς πειθαρχίας. Μὴ αἰτεῖτε παρὰ τούτων τὴν προσοχήν ὡς χάριν μηδ' ἀπαιτεῖτε ὡς δίκαιον. Μὴ συνηθίζετε νὰ προκαλῆτε αὐτὴν κηρύττοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἐνίοτε μὲν ἀληθῶς ἀναγκάζεσθε νὰ ποιῆτε πάντα ταῦτα· ἀλλ' ὅσῳ μᾶλλον ταῦτα ποιεῖτε, τόσῳ ὀλιγώ-

τερον δεξιοὶ διδάσκαλοι ἀποδεικνύεσθε. Ἐξεγκύσατε ἐκ τῶν ἔνδοξον τὸ πρὸς τὸ πρᾶγμα διαφέρον διὰ τῆς θερμότητος, ἣν ὑμεῖς αὐτοὶ ἐπιδεικνύετε ὑπὲρ αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθοῦντες τοὺς προεκτεθειμένους νόμους.

Εἶναι τὸ ἀντικείμενον λίαν ἀφηρημένον, ἐρμηνεύσατε αὐτὸ δια συγκεκριμένων παραδειγμάτων· εἶναι οὐχὶ γινώριμον τῷ μαθητῇ ἀνιχνεύσατε ἐν αὐτῷ σημειᾶ τινὰ ἀναλογίας πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦτου ἐγνωσμένα· εἶναι οὐχὶ ἀνθρώπινον ὄν, προσωποποιήσατε αὐτὸ ὥστε ν' ἀποτελέσῃ μέρος τινὸς ἱστορίας· εἶναι δύσκολον, συζεύξατε τὴν κτῆσιν αὐτοῦ μετὰ τινος προσδοκίας προσωπικοῦ ὠφελήματος. Ἀλλὰ μάλιστα πάντων φροντίζετε, ὅπως διὰ τοῦ ἀντικειμένου διήκη ποικιλία καὶ ἐναλλαγή, διότι οὐδὲν πρᾶγμα, ἐὰν παραμένῃ ἀναλλοίωτον, δύναται ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ κατέχῃ τὸ πεδίον τῆς συνειδήσεως. Μεταφέρετε τὸν μαθητὴν ἀπὸ τῆς ἐτέρας ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἀποψιν τοῦ διδασκομένου ἀντικειμένου, ἐὰν θέλητε νὰ μεταποδημήσῃ ἢ διάνοια αὐτοῦ ἀπὸ τούτου ἐπ' ἄλλο τι· διότι ἡ ποικιλία ἐν τῇ ἐνότῃ εἶναι τὸ μυστήριον παντὸς τοῦ διαφέρον κινουμένου λόγου καὶ νοήματος. Ἡ δὲ τούτων πάντων σχέσις πρὸς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὸ δαιμόνιον τοῦ διδασκάλου εἶναι τόσον συμφανές ὥστε οὐδενὸς ἔτι λόγου εἶναι χρεία.

Ἐν ἔτι θὰ εἶπω καὶ θὰ περᾶνω τὸν περὶ προσοχῆς λόγον. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐκάστοις ὑπάρχουσιν ἀναμφιβόλως παντοδαποὶ τύποι προσοχῆς. Οἱ μὲν ἐξ ἡμῶν εἶναι φύσει περισπαστικοί, οἱ δὲ διαφυλάττουσιν εὐχερῶς ἀλληλουχίαν τινὰ νοημάτων χωρὶς νὰ περισπῶνται καὶ νὰ παρεκφέρωνται ἐπ' ἄλλα ἀντικείμενα. Τοῦτο ἡρτηται, ὡς φαίνεται, ἐκ τοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐκάστοις διαφόρου τύπου τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως. Τινῶν μὲν ἡ συνειδήσις ἔχει λίαν φωτεινὴν ἐστίαν καὶ εἶναι εἰς ἄκρον συγκεκριμενωμένη, ὥστε αἱ ἐστιακαὶ ἢ αἱ κεντρικαὶ παραστάσεις ἐπικρατοῦσιν ἐν τῇ προσδιορισμῷ τῶν συνειρμῶν. Παρ' ἄλλοις δὲ ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ κράσπεδον εἶναι λαμπρότερον καὶ πεπληρωμένον

παραστάσεων δίκην βροχῆς διαττόντων ἀστέρων, αἵτινες εἰσπηδῶσαι τυχὸν εἰς τὴν ἐστίαν μετακινουσι τὰς κεντρικὰς παραστάσεις καὶ μεθαρμύζουσι πρὸς ἑαυτὰς τὸν σχηματισμὸν τῶν συνειρμῶν. Οἱ τοῦ δευτέρου τούτου τύπου ἄνθρωποι εὐρίσκουσιν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὴν προσοχὴν αὐτῶν περιπλανωμένην καὶ ὀφείλουσι ν' ἀνακαλῶσιν αὐτὴν διὰ τινος ἐντάσεως τῆς βουλήσεως. Οἱ δὲ ἄλλοι τούναντίον τοσοῦτον βυθίζονται ἐν τῷ ὑποκειμένῳ τῆς μελέτης αὐτῶν, ὥστε, ἐὰν αἴφνης ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τούτου, διατελοῦσιν ἐπὶ τινὰ χρόνον «ἀπολωλότες» πρὶν ἐπανέλθωσιν εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον.

Ἡ δεξιότης τοῦ οὕτω σταθερῶς καὶ μετ' ἐπιμονῆς προσέχειν εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐξαιρετικὸν δῶρημα. Οἱ ταύτην ἔχοντες ἐργάζονται ταχύτερον καὶ ἄνευ πολλῆς καταπονήσεως τῶν νεύρων. Εἰμί δὲ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ μὴ φύσει κεκτημένος αὐτὴν οὐδέποτε θὰ προσκτήσῃται ἱκανῶς διὰ τῆς ἀσκήσεως ἢ διὰ τῆς πειθαρχίας. Ἡ ποσότης αὐτῆς εἶναι πιθανῶς σταθερὸν χαρακτήρισμα τοῦ ἀτόμου. Ἀλλ' ἐπιθυμῶ νὰ διατυπώσω ἐνταῦθα παρατήρησιν τινὰ, ἣν θὰ ἐπαναλάβω καὶ ἀλλαχοῦ. Δὲν εἶναι πρέπον νὰ φέρῃ τις βαρέως, διότι ὑστερεῖ κατὰ τινὰ τῶν στοιχειωδῶν δεξιοτήτων. Ὁ συγκεκριτικὸς οὗτος τύπος τῆς προσοχῆς εἶναι στοιχειώδης τις δεξιότης, ἣν δυνάμεθα διὰ πειραμάτων ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ νὰ βεβαιώσωμεν καὶ μετρήσωμεν. Ἀλλὰ διὰ τῶν περὶ αὐτῆς ἐπὶ τινῶν ἀτόμων ἐπιτευχθέντων ἀποτελεσμάτων δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὴν ἐνεργὸν καὶ πρακτικὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος αὐτῶν καὶ νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ ὅλη πνευματικὴ δύναμις ἀνθρώπου τινὸς προκύπτει ἐκ τῆς κοινῆς ἐνεργείας πασῶν αὐτοῦ τῶν δεξιοτήτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν οὕτω πολύπλοκον, ὥστε οὐδεμία τῶν δεξιοτήτων τούτων χωρὶς λαμβανομένη δύναται νὰ εἶναι ἡ πρυτανεύουσα. Ἐὰν δὲ τις αὐτῶν δύναται νὰ εἶναι τοιαύτη, πιθανώτατα αὕτη εἶναι ἢ ἐν αὐτῷ δύναμις τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ πάθους, ἢ δύναμις τοῦ διαφέροντος πρὸς πᾶν, ὅπερ ἐπιχειρεῖ. Δεξιότης δὲ

συγκεντρωτική, μνήμη, συλλογιστική δύναμις, εύρετικόν, ἀρετῶν αἰσθήσεων, πάντα ταῦτα ὑπόκεινται εἰς αὐτήν. Εἶναι ἀδιαφορον πόσον περισπαστικός δύναται νὰ εἶναι ὁ τύπος τῶν διαδοχικῶν πεδίων τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινός· ἐὰν ὄντως οὗτος ἐπιφέρει διαφέρον πρὸς πρᾶγμα τι, θὰ ἐπανακάμπτη ἐπ' αὐτὸ ἀδιακρίτως ἀπὸ τῶν ἀπαύστων αὐτοῦ ἀποπλανήσεων καὶ θὰ κατορθώσῃ πλείονα ἐν τῇ περὶ αὐτὸ ἀσχολίᾳ ἢ ἄλλος τις, οὗ ἢ μὲν προσσηκῶς ἐνδέχεται νὰ εἶναι διαρκεστέρα ἐν τινι χρονικῷ διαστήματι, ἀλλὰ τὸ περὶ τοῦ πράγματος διαφέρον εἶναι ἄτονον καὶ οὐχὶ διαρκές. Τινὲς τῶν γονιμωτάτων ἐργατῶν, οὓς γινώσκω, εἶναι τοῦ ἐπιπέδου ἄκρον περισπαστικοῦ τύπου. Τῶν δ' ἐμῶν φίλων τις, ὅστις εἶναι δημιουργικώτατος, ὡμολόγησέ μοι, ὅτι, ὅταν θέλῃ νέας περὶ τινος ἀντικειμένου ἐννοίας νὰ πορίζεται, ἐπιχειρεῖ ἄλλην τινὰ ἐργασίαν διότι αἱ τοῦ πνεύματος περιπλανήσεις παρέχουσιν αὐτῷ κάλλιστα ἀποτελέσματα. Τοῦτο εἶναι ἴσως εἰρημένον ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τινος ἐπιγραμματικῆς ὑπερβολῆς· ἀλλ' ἀληθῶς φρονῶ, ὅτι οὐδεὶς ἡμῶν ὀφείλει ν' ἀθυμῇ διὰ τὰς μεμονωμένας αὐτοῦ ἐλλείψεις. Ἐνδέχεται μὲν τὸ ἡμέτερον πνεῦμα νὰ διατελῇ ἐν τινι ἀμηχανίᾳ, καὶ εἶναι ἀνήσυχον καὶ τεταραγμένον, ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα δύναται τὸν νὰ παράγῃ ἐργασίαν ἀξιολογωτάτην.

XII

Η Μ Ν Η Μ Η

Ἐν ταῖς ὁμιλίαις μου προχωρῶ ἀθαιρέτως πῶς. Ἄφ' οὗ πᾶσα δεξιότης ἡμῶν εἴτε καθ' ὅλου εἴτε ἐν μέρει εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνειρημῶν, εὐλογον ἦτο μετὰ τὸν περὶ συνειρημοῦ λόγον νὰ πραγματευθῶ περὶ μνήμης καὶ μετ' αὐτήν περὶ διαφέροντος καὶ προσσηκῆς. Ἀλλὰ γενομένου ἤδη λόγου περὶ τῶν δύο τελευταίων γεγονότων, ἀνάγκη νῦν ἀνυπερθέτως νὰ διαλάβω περὶ μνήμης· διότι τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης εἶναι ἐκ τῶν ἀπλουστάτων καὶ ἀμεσωτάτων ἱπακολουθημάτων τοῦ ὅτι τὸ πνεῦμα ἡμῶν εἶναι κυρίως συνειρημικῆς μηχανῆς. Ταῦτα, εἴπερ τινὰ καὶ ἄλλα, καταδεικνύουσι τὴν γονιμότητα τῶν νόμων τοῦ συνειρημοῦ ὡς ἀρχῶν ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Προσέτι δὲ ἡ μνήμη εἶναι τόσο ἀξιόλογος ἐν τῷ σχολείῳ δεξιότης, ὥστε μετὰ περιεργίας ἴσως προσδοκᾶτε νὰ μάθητε τί πρὸς ὑμᾶς χρήσιμον δύναται νὰ εἴπη ἡ ψυχολογία.

Τὸ πάλαι, ἐὰν τις ἠρωτᾶτο διὰ τί ἐν τινι στιγμῇ ἐνθυμεῖται γεγονός τι τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ βίου, ἡ μόνη ἀπόκρισις ἦτο, ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ κέκτηται δύναμιν τινὰ καλουμένην μνήμην, ὅτι τῆς δυνάμεως ταύτης ἡ ἀναφαίρετος λειτουργία εἶναι νὰ ἐνθυμῆται καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἐν τῇ στιγμῇ ἐκείνῃ ὀφείλει οὗτος ἀναγκαίως νὰ ἔγῃ τινὰ γνώσιν τοῦ μορίου ἐκείνου τοῦ παρελθόντος. Ταύτην τὴν διὰ τῆς «δυνάμεως» ἐξήγησιν τῆς μνήμης ἀνέτρεψε πρόρριζον ἡ διδασκαλία τοῦ συνειρημοῦ. Ἐὰν δύναμιν τῆς μνήμης νοήτε μηδὲν ἄλλο ἢ ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐνθυμώμεθα, μηδὲν ἄλλο ἢ ἀφρηρημένον τι ὄνομα περὶ τῆς ἐν ἡμῖν δεξιότητος τοῦ ν' ἀναμιμνησκώμεθα τοῦ παρελθόντος, τοῦτο οὐδὲν βλάπτει· ἔχομεν τὴν δύναμιν ταύτην διότι ἀναμφισβητήτως ὑπάρχει ἐν ἡμῖν δεξιότης τοιαύτη. Ἀλλ' ἐὰν δύναμιν λέγητε ἀρχὴν ἐξηγητικὴν τῆς γενικῆς δεξιότητος τοῦ ἀναμιμνησκειν, ἡ ὑμετέρα ψυχολογία εἶναι κενή. Ἡ συνειρημολο-

γική ψυχολογία τούναντίον ἐρμηνεύει πᾶν ἕκαστον γεγονός τῆς μνήμης καὶ τοῦτο ποιοῦσα συνερμηνεύει ἅμα καὶ τὴν γενικὴν ἐκείνην δύναμιν. Τὸ λέγειν ὅτι ἡ μνήμη εἶναι «δύναμις», δὲν εἶναι πραγματικὴ οὐδ' ἐσχάτη ἐξήγησις, διότι αὐτὴ αὐτὴ ἡ δύναμις ἐρμηνεύεται ὡς ἐπακολούθημα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων.

Τί τοῦτο σημαίνει, δύναται εὐχερέστατα νὰ καταδειχθῇ. Ὑποθεσίσω, ὅτι ἐπὶ τινὰ στιγμὴν σιγῶ καὶ κατόπιν λέγω πρὸς ὑμᾶς μετὰ τόνου ἐπιτακτικοῦ: «Ἐνθυμήθητε! Ἀναμνήσθητε!» Ἄρα ἡ δύναμις τῆς ὑμετέρας μνήμης θὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ ἐπίταγμα καὶ θ' ἀναπλάσῃ ὠρισμένην τινὰ εἰκόνα ἐκ τοῦ παρελθόντος ὑμῶν. Οὐχὶ βεβαίως. Ἰσταται ἀργοῦσα καὶ ἐρωτῶσα: «Τίνος πράγματός θέλετε ν' ἀναμνησθῶ;» Ἐνὶ λόγῳ ἔχει ἀνάγκη ἀναπλαστικῆς συνθήματος. Ἄλλ' ἐὰν εἶπω: ἐνθυμήθητε τὸν χρόνον τῆς γενέσεως ὑμῶν ἢ ἐνθυμήθητε τί εἴχετε ὡς πρόγευμα ἢ ἐνθυμήθητε τὴν διαδοχὴν τῶν φθόγγων ἐν τῇ μουσικῇ κλίμακι, ἢ μνημονικῇ ὑμῶν δύναμις εὐθὺς παράγει τὸ ἀπαιτούμενον ἀποτέλεσμα: τὸ «σύνθημα» ἐν μέσῳ τῶν παμπληθῶν δυνατῶν ἀναμνήσεων κατευθύνει ταῦτα πρὸς ὠρισμένον σημεῖον. Καὶ ἐὰν ἐξετάσῃτε πῶς συμβαίνει τοῦτο πάραυτα θὰ εὔρητε, ὅτι τὸ ἀναπλαστικὸν σύνθημα εἶναι συνεξουσιάζον μετὰ τοῦ ἀναπλαττομένου πράγματος διὰ συνειρμοῦ καὶ συναφειαν. Αἱ λέξεις «χρόνος τῆς γεννήσεώς μου» διατελοῦσιν ἰσχυρῶ συνειρμῶ πρὸς ἀριθμὸν τινὰ, μῆνα, ἔτος· αἱ λέξεις «πρόγευμα κατὰ ταύτην τὴν πρωΐαν» ἀποκόπτουσι πάσας τὰς ἄλλας γραμμὰς ἀναμνήσεως πλὴν τὰς ἀγοῦσας εἰς τὰς παραστάσεις τῆς καφέ, τοῦ καπνιστοῦ χοιρείου λίπους καὶ τῶν φῶν. Αἱ λέξεις «μουσικὴ κλίμαξ» εἶναι οἱ ἐν τῇ συνειδήσει παλαιοὶ γείτονες τῶν φθόγγων do, ré, mi, fa, sol, la κτλ. Οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ διέπουν τῶ ὄντι πᾶσαν πορείαν τῆς νόησεως μὴ διακοπτομένην ὑπ' ἐξωγενῶν ἐγγινομένων ἐν ἡμῖν αἰσθημάτων. Ὅ,τι δῆποτε ἐμφανίζεται ἐν τῷ πνεύματι, ὀφείλει νὰ εἰσαχθῇ εἰς αὐτό, εἰσαχθὲν δὲ συνείρεται πρὸς τὴν προϋπάρχον ἐκεῖ. Τοῦτο ἀληθεύει καὶ περὶ παντός, οὔτινος ἀνεμιμνήσκεσθε καὶ περὶ παντός, περὶ οὐ διανοεῖσθε.

Ἀκριβεστέρα τις ἐπίσκεψις θὰ καταδείξῃ πρὸς ὑμᾶς ιδιότητας τῆς μνήμης, αἵτινες θὰ ἐφαίνοντο ὅλως παράδοξοι καὶ ἀνεξήγητοι, ἐὰν ἦτο ἀνάγκη νὰ θεωρῶμεν αὐτὴν ὡς ἀποτέλεσμα καθαρῶς πνευματικῆς δυνάμεως. Ἐὰν ἡ μνήμη ἦτο δύναμις χορηγηθεῖσα εἰς ἡμᾶς μόνον πρὸς πρακτικὴν αὐτῆς χρῆσιν, ἔπρεπε νὰ ἐνθυμώμεθα εὐχερέστατα πᾶν ὅ,τι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀναγκαιοτάτον νὰ ἐνθυμώμεθα, τὸ δὲ συχνὸν τῆς ἐπαναλήψεως, τὸ πρόσφατον τῆς παραστάσεως καὶ τὰ τοιαῦτα οὐδεμίαν θὰ εἶχον ἀξίαν. Κατὰ τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν θὰ ἦτο ἀκατάληπτος τις ἀνωμαλία τὸ ὅτι κάλλιστα μὲν ἐνθυμούμεθα τὸ συχνάκις ἐπαναληφθὲν καὶ τὸ ἀρτίως συμβάν, ἀμνημονοῦμεν δὲ τοῦ ἄπαξ ἢ πρὸ χρόνου πολλοῦ γενομένου. Ἄλλ' ἐὰν ἐνθυμώμεθα ἕνεκα τῶν συνειρμῶν καὶ ἐὰν τῶν συνειρμῶν τούτων (ὡς παραδέχονται οἱ φυσιολογικοὶ ψυχολόγοι) αἰτία εἶναι οἱ ἐν τῇ ἐγκεφαλικῇ οὐσίᾳ ὀργανικῶς ἐγχαραττόμενοι πόροι ἢ ἔχνη, εὐχερῶς βλέπομεν διὰ τί τηλικαύτην ἔχει δύναμιν ἢ ἐπανάληψις καὶ τὸ πρόσφατον τῆς ἐντυπώσεως. Πόροι συχνάκις ἢ ἀρτίως χαραχθέντες εἶναι οἱ μάλιστα διατηρούμενοι ἀνοικτοί· παρ' αὐτῶν δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι εὐχερέστατα θὰ ἄγωσιν ἐπὶ τὸ τέρμα. Οἱ νόμοι ἄρα τῆς μνήμης, οἷους εὐρίσκομεν ἐν ἡμῖν, ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς συνειρμικῆς ἡμῶν συστάσεως καὶ, ὅταν ἀπαλλαγῶμεν τῆς σαρκός, εἶναι εὐνόητον ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον.

Συγκεφαλαιούμενοι λοιπὸν λέγομεν, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνειρμῶν καὶ ὅτι οὗτοι ἐν τοῖς ἐσχάτοις αὐτῶν στοιχείοις ὀφείλονται πιθανώτατα εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐγκεφάλου ἡμῶν.

Ἀκριβέστερον ἀναλύοντες τὰς ιδιότητας τῆς μνήμης διττῶς δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὴν, ἥτοι δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ. Δυνάμει μὲν ἡ μνήμη εἶναι οἷόν τις ἀποθήκη, ἐνεργείᾳ δὲ εἶναι ἐνεστῶσα ἀνάμνησις ἰδίου τινὸς γεγονότος. Ἡ μνήμη ἡμῶν περιέχει πληθὺν παντοειδῶν γεγονότων, ἄτινα νῦν δὲν ἐνθυμούμεθα, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ἀναμνησθῶμεν, εὐθὺς ὡς δοθῇ τὸ κατάλληλον σύνθημα. Ἡ γενικὴ μνήμη καὶ ἡ εἰδικὴ ἀνάμνησις ἐρμηνεύονται διὰ τοῦ συνειρ-

μοῦ. Μνήμη ἡσκημένη στηρίζεται ἐπὶ ὀργανικοῦ συστήματος συνειρμῶν, ἡ δὲ ἀρετὴ αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ δύο ἰδιοτήτων, ἐκ τῆς ἐπιμονῆς τῶν συνειρμῶν καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν.

Ἐξεταστέα πρῶτον ἡ ἐπιμονὴ τῶν συνειρμῶν. Ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται τὸ χάρισμα ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἔμφυτον μνημονικόν. Ἐὰν θεωρήσωμεν τὸν ἐγκέφαλον καὶ νομίζω ὅτι ὀφείλομεν νὰ ποιήσωμεν τοῦτο, ὡς τὸν ὀργανικὸν ὄρον, δι' οὗ συνείρονται πρὸς ἄλληλα τὰ ἔχνη τῆς ἡμετέρας ἐμπειρίας, ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐγκέφαλοί τινες εἶναι «κηρὰ ὥστε νὰ δέχωνται τὰς ἐντυπώσεις καὶ μάρμαρον ὥστε νὰ διατηρῶσιν αὐτάς». Αἱ ἐλάχισται ἐντυπώσεις διαμένουσιν ἐν αὐτοῖς διαρκεῖς. Ὀνόματα, χρονολογίαι, τιμαὶ ἀντικειμένων, ἀνέκδοτα, χωρία συγγραφέων διασφύζονται ἀνεξίτηλα: τὰ διάφορα στοιχεῖα τῶν πραγμάτων τούτων συνέχονται πρὸς ἄλληλα οὕτω συμπαγῶς ὥστε τὸ ἄτομον ταχέως ἀποβαίνει περιπατοῦσα ἐγκυκλοπαιδεία. Πάντα ταῦτα δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῷ πνεύματι ἀνθρώπου ἄνευ οὐδεμιᾶς φιλοσοφικῆς τάσεως, χωρὶς δῆλον ὅτι νὰ ἐπιζητῆ οὗτος, ὅπως συγχωνεύσῃ τὸ προσκτηθὲν ὕλικόν καὶ συγκροτήσῃ λογικόν τι σύστημα. Ἐν συλλογαῖς ἀνεκδότων καὶ ἐπ' ἐσχάτων καὶ ἐν ψυχολογικοῖς ἐγχειριδίοις εὐρίσκομεν μνημονευόμενα τοιαῦτα παραδείγματα τεράτων, ὡς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τοῦ τοιούτου ἀνθρώπου, τῆς ἀσυναρτήτου ταύτης μνήμης· εἶναι δὲ ἄλλως οἱ τοιοῦτοι πολλάκις ἀφύεστατοι. Ἡ μνήμη αὕτη δὲν εἶναι φυσικῶ τῷ λόγῳ ἀσυμβίβαστος πρὸς πνεῦμα φιλοσοφικόν· διότι τὰ πνευματικὰ γνωρίσματα εἶναι ἐπιδεικτικὰ πλείστης ποικιλίας. Καθὼς ὅταν μνήμη καὶ πνεῦμα φιλοσοφικὸν ἐνῶνται ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ, τότε ἀληθῶς ἔχομεν τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῆς πνευματικῆς δυνάμεως. Οἱ Walter Scott, οἱ Λειβνίτιοι, οἱ Γλάδστωνες, οἱ Goethe καὶ πάντα τὰ ἀληθῶς μεγάλα πνεύματα τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι τοῦ τύπου τούτου. Ἡ ὑψίστη πνευματικὴ δύναμις φαίνεται, ὅτι ἀπαιτεῖ ὄντως τὴν ἔνωσιν ταύτην. Ὁ κεκτημένος πνεῦμα φιλοσοφικόν καὶ συστηματικόν, ἀλλὰ στερούμενος ἀγαθῆς

ἀσυναρτήτου (desultory) μνήμης, δύναται μὲν νὰ γινώσκῃ πῶς ἐργαζόμενος νὰ παράγῃ ἀποτελέσματα καὶ νὰ ἐνθυμῆται τοῦ ἀνατρέχων δύναται ν' ἀνέυρῃ τοιαῦτα ἐν τοῖς βιβλίοις, ἀλλ' ὅμως ὁ εἰς τοιαύτας ζητήσεις καταναλισκόμενος χρόνος τοσοῦτον παρεμποδίζει αὐτὸν ἐν τῇ ἐργασίᾳ, ὥστε νὰ παρευδοκιμῆται ὑπὸ τοῦ σοφοῦ τοῦ κεκτημένου μνήμην στεγανὴν καὶ ἐργαζομένου ἀνεμποδίστως καὶ οικονομικῶς.

Ὁ ἐναντίος τύπος, ἦτοι ὁ τύπος, καθ' ὃν οἱ συνειρμοὶ εἶναι ἥκιστα διαρκεῖς καὶ ἐπίμονοι, ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες σχεδὸν παντάπασι στεροῦνται ἀσυναρτήτου μνήμης. Ἐὰν δ' οὗτοι ἀμοιρῶσιν ἅμα λογικοῦ καὶ συστηματικοῦ πνεύματος, καλοῦνται ἀμβλεῖς. Ἡ ἐγκεφαλικὴ αὐτῶν ὕλη ὁμοιάζει πῶς πρὸς πηκτώδη οὐσίαν, ἐν ἣ αἱ ἐντυπώσεις ἀνοίγουσιν εὐχερῶς ὁδοὺς ἢ πόρους, οἵτινες ταχέως κλείονται πάλιν, ὥστε ὁ ἐγκέφαλος ἐπανέρχεται εἰς τὴν πρῶτην ἀδιάφορον κατάστασιν αὐτοῦ.

Ἄλλὰ δυνατόν νὰ συμβῆ ἐναῦθα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν πηκτωδῶν οὐσιῶν, ἐντύπωσις τις κραδαίνουσα τὸν ἐγκέφαλον ὅλον νὰ μεταδοθῆ κυματοειδῶς εἰς ἄλλα αὐτοῦ μέρη. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἄμεσος ἐντύπωσις ἀφανίζεται μὲν ταχέως, ἀλλ' ἄλλοι οἱ τὴν ἐγκεφαλικὴν ὕλην· διότι οἱ ὑπ' αὐτῆς ἀποτυπούμενοι πόροι παραμένουσι καὶ γίνονται τόσαι πάροδοι, δι' ὧν ἡ ἐντύπωσις δύναται ν' ἀναπλασθῆ, ἐὰν οὗτοι ἐκ νέου ἐρεθισθῶσιν. Τὸ ἀναπλαστικόν τῆς ἐντυπώσεως ἤρηται φυσικῶ τῷ λόγῳ ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν ὁδῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς συχνῆς αὐτῶν χρήσεως. Πᾶς πόρος εἶναι ἀληθῶς πλέγμα συνειρμῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀναπληροῖ ἱκανῶς τὴν ἔλλειψιν τῆς μονιμότητος, ἣν ἐν ἀρχῇ εἶχεν ἡ ἐντύπωσις. Ἐκαστος μὲν συνειρμὸς εἶναι, ὡς ἀλλαχοῦ ἔγραψα, ἄγκιστρον, ἐξ οὗ κρέματα ἢ ἐντύπωσις, εἶναι μέσον, ὅπως ἀλιεύωμεν αὐτήν, ὅταν καταβυθισθῆ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν. Ὁμοῦ δὲ πάντες οἱ συνειρμοὶ συγκροτοῦσι δίκτυον, δι' οὗ κατεχομένη ἡ ἐντύπωσις ἐνυφαίνεται ἐν τῷ ὅλῳ ἰσθμῷ τῆς ἡμετέρας νοήσεως. Διὸ τὸ «μυστήριον μνήμης ἐν τῷ ὅλῳ ἰσθμῷ τῆς ἡμετέρας νοήσεως. Διὸ τὸ «μυστήριον μνήμης ἀγαθῆς» εἶναι ὁ σχηματισμὸς πολλαπλῶν καὶ ποικίλων συνειρ-

μῶν μετὰ παντός γεγονότος, ὅπερ θέλομεν νὰ διαμνημονεύσωμεν. Ἄλλ' ὁ σχηματισμὸς οὗτος συνειρμῶν μετὰ τινος γεγονότος τί ἄλλο εἶναι ἢ τὸ νὰ διανοώμεθα ὡς μάλιστα περὶ τοῦ γεγονότος; Ἐνὶ λόγῳ ἐκ δύο ἀνθρώπων τὴν αὐτὴν ἐχόντων ἐξωτερικὴν ἐμπειρίαν ἐκεῖνος κέκτηται τὴν ἀρίστην μνήμην, ὅστις τὰ μάλιστα διανοεῖται καὶ διασκοπεῖ τὴν ἐμπειρίαν ταύτην καὶ συνυφαίνει τὰ μέρη αὐτῆς πρὸς ἄλληλα κατὰ τὰς μάλιστα συστηματικὰς σχέσεις.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ δεξιότης τοῦ νὰ ἐνθυμώμεθα πράγματι ἐξαρτᾶται μάλιστα ἐκ τοῦ συνειρμοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς παραστάσεις ἄλλων πραγμάτων, ἅτινα οὕτω γίνονται ἀναπλαστικὰ αὐτοῦ συνθήματα, συνάγεται ἐντεῦθεν σπουδαῖον παιδαγωγικὸν συμπέρασμα: **Ἡ γενικὴ ἢ στοιχειώδης μνήμη οὐδεμιᾶς βελτιώσεως εἶναι ἐπιδεικτικὴ. Βελτιώσῃ ἐπιδέχεται μόνον ἡ μνήμη εἰδικῶν συστημάτων παραστάσεων συνειρμῶν συνδεδεμένων.** Καὶ ἡ βελτιώσις αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος παραστάσεις συνείρονται πρὸς ἀλλήλας. Ἰσχυρῶς μὲν καὶ βαθέως συνεπιπλεκόμεναι διασφίζονται, χαλαρῶς δὲ συνδεδόμεναι τείνουσι νὰ διασκορπισθῶσιν ἀναλόγως πρὸς τὸ ἔμφυτον μνημονικὸν τοῦ ἐγκεφάλου. Οὐδεμία οὔτε ἄσκησις οὔτε ἐπανάληψις οὔτε ἀναδιήγησις ἀναφερομένη εἰς τὴν μνήμην εἰδικοῦ τινος συστήματος γεγονότων, οἷον τῶν ἱστορικῶν, θὰ προαγάγῃ τὴν εὐχέρειαν καὶ διάρκειαν, μεθ' ἧς ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς σύστημα ὅλως διάφορον — οἷον εἰς τὸ σύστημα τῶν χημικῶν γεγονότων — τείνουσι νὰ διατηρηθῶσιν ἐν τῷ πνεύματι. Τὸ δεύτερον τοῦτο σύστημα ὀφείλει νὰ ὑποβληθῇ καθ' ἑαυτὸ εἰς ἰδιαιτέραν πνευματικὴν ἐξεργασίαν· χημικὸν τι γεγονός τείνει νὰ διατηρηθῇ μόνιμον ἐν τῇ μνήμῃ, ἐὰν συνδεθῇ μετὰ τῶν παραστάσεων ἄλλων χημικῶν γεγονότων, εἰ δὲ μή, ἐκπίπτει εὐχερῶς καὶ ἀφανίζεται.

Ἔχομεν ἄρα οὐχὶ μίαν μνημονικὴν δύναμιν, ἀλλὰ πολλὰς, καὶ δὴ τόσας, ὅσα ἔχομεν συστήματα ἀντικειμένων καθ' ἕξιν συμπλεγμένων πρὸς ἄλληλα ἐν τῷ πνεύματι. Ἀντικείμενόν τι διασφίζεται ἐν τῇ μνήμῃ μόνον ὑπὸ τῶν συνειρμῶν, οὓς ἐκτῆσατο ἐν τῷ

ἰδίῳ αὐτοῦ συστήματι. Τὸ δὲ νὰ μανθάνῃ τις γεγονότα ἐτέρου συστήματος οὐδαμῶς θὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ διασωθῇ ἐν τῇ μνήμῃ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντικείμενον, διότι ἀπλούστατα τοῦτο ἐν τῷ ἐτέρῳ ἐκείνῳ συστήματι οὐδὲν εὐρίσκει ἀναπλαστικὸν σύνθημα.

Πάμπολλα τούτου παραδείγματα ὑπάρχουσιν. Οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων ἔχουσιν ἀγαθὴν μνήμην γεγονότων συναπτομένων πρὸς τὰ οἰκεία αὐτῶν ἀσχολήματα. Ἐταῖρος ἀθλητικοῦ συλλόγου, ὅστις περὶ τὸ μανθάνειν γράμματα εἶναι ἀφυστάτος, δύναται νὰ καταπλήξῃ ὑμᾶς διὰ τῆς γνώσεως τῶν ἐπιδόσεων (records) τῶν διαφόρων γυμνασμάτων καὶ ἀγωνισμάτων καὶ ν' ἀποδειχθῇ περιπατοῦν λεξικὸν ἀθλητικῆς στατιστικῆς. Αἰτία δὲ τούτου εἶναι, ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διηνεκῶς ἐπανακάμπτει ἐπὶ τὰ πράγματα ταῦτα, συγκρίνει αὐτά, διατάσσει καὶ φυλοκρινεῖ· διαμένουσι δὲ ταῦτα ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ οὐχὶ ὡς διεξυγμένα καὶ χωριστὰ γεγονότα, ἀλλ' ὡς ἀποτελεστικὰ συστήματος ἐννοιῶν συμπαγούς. Ὁ ἔμπορος ἐνθυμεῖται τιμὰς, ὁ πολιτικὸς ἄλλων πολιτικῶν λόγους καὶ ψήφους μετ' ἀφθονίας λεπτομερειῶν καταπληττούσης μὲν τοὺς ἀπείρους, ἀλλ' εὐεξηγήτου οὐσης ἐκ τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἐργασίας, ἣν οὗτοι καταβάλλουσι περὶ τὰ πράγματα ταῦτα.

Ἡ μνήμη γεγονότων ἡ ἐξαισία, ἣν ὁ Δαρβίνος καὶ ὁ Σπένσερος ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν ἐμφανίζουσιν, εἶναι οὐχὶ ἀσυμβίβαστος πρὸς μέσον τινὰ βαθμὸν παρ' αὐτοῖς φυσιολογικοῦ μνημονικοῦ. Ἄς ἐπιχειρήσῃ τις πρωίμως ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν θεωρίας, οἷα ἡ τῆς ἐξελίξεως, καὶ τὰ γεγονότα ταχέως θ' ἀθροισθῶσι καὶ θὰ συγκολληθῶσιν ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ, ὅπως αἱ ρᾶγες τῆς σταφυλῆς περὶ τὸν μίσχον αὐτῶν. Αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὴν θεωρίαν θὰ διατηρῶσι ταῦτα στερεῶς, καὶ ὅσῳ πλείονας σχέσεις ὁ ἔρευνῶν εἶναι ἱκανὸς ν' ἀνευρίσκῃ, τόσῳ μείζων ἀποβαίνει ἡ σοφία αὐτοῦ. Ὁ δὲ πάλιν θεωρητικὸς δυνάτων νὰ ἔχῃ μικρὰν ἢ μηδεμίαν ἀσυνάρτητον μνήμην γεγονότων. Ἄχρηστα γεγονότα παρέρχονται ἀπαρατήρητα ὑπ' αὐτοῦ καὶ περιπίπτουσιν εἰς λήθην ἅμα γνωσθέντα. Μετὰ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς

αὐτοῦ σοφίας συνοικεῖ καὶ ἐγκυκλοπαιδική τις ἄγνοια ἐγκρυπτομένη, οὕτως εἰπεῖν, ἐντὸς τῶν διαστημάτων τοῦ ὑφάσματος ἐκείνης. Ἐξ ὑμῶν οἱ πρὸς λογίους καὶ σοφοὺς οἰκείως συναναστρεφόμενοι εὐχερῶς θὰ ἐνθυμηθῆτε παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης.

Τὸ κάλλιστον σύστημα, ἐν ᾧ εἶναι δυνατόν νὰ συνυφανθῆ καὶ διατηρηθῆ παράστασις τις, εἶναι σύστημα λογικόν, τὸ ἄλλως καλούμενον «ἐπιστήμη». Κατατάσσετε καὶ φυλοκρινεῖτε τὸ πρᾶγμα, ἐρμηνεύετε λογικῶς αὐτὸ κατὰ τὴν αἰτιώδη σχέσιν, παράγετε ἀπ' αὐτοῦ τὰ ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα, ἀνακαλύπτετε τὸν φυσικὸν νόμον, εἰς ὃν τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὑπόκειται, καὶ τότε θὰ ἔχητε τὴν ἀρίστην αὐτοῦ γνώσιν. «Ἐπιστήμη» λοιπὸν εἶναι ἡ μεγίστη τῶν ἐπινοιῶν τῶν ἀπαλλακτικῶν κόπου. Ἀνακουφίζει τὴν μνήμην ἀπὸ τοῦ φόρτου ἀπέριων λεπτομερειῶν, ἀντικαθιστῶσα ἀντὶ τῶν καθαρῶς κατὰ συνάφειαν συνειρμῶν τὰς λογικὰς συνδέσεις τῆς ταυτότητος, ὁμοιότητος καὶ ἀναλογίας. Γινώσκοντες «νόμον» τινά, θ' ἀπαλλάττετε τὴν μνήμην ἀπὸ πληθύος μερικῶν περιπτώσεων, διότι ὁ νόμος θ' ἀνακαλῆ εἰς ὑμᾶς πᾶν, οὗτινος ἔχετε ἀνάγκην. Παράδειγμα ἔστω ὁ νόμος τῆς διαθλάσεως τοῦ φωτός: Ἐὰν γινώσκητε τὸν νόμον τοῦτον, δύνασθε πάραυτα ἐπὶ φύλλου χάρτου νὰ παραστήσητε διὰ μολυβδοκονδύλου τὰς διαφόρους ἀλλοιώσεις, ἃς ὑφίσταται ἀντικείμενόν τι ὀρώμενον διὰ κοίλου ἢ κυρτοῦ φακοῦ ἢ διὰ πρίσματος. Ἄλλ' ἐὰν ἀγνοῆτε τὸν γενικὸν νόμον, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἔχητε τὴν μνήμην κατὰφορτον λεπτομερειῶν καὶ ν' ἀναμιμνήσκησθε τῶν μερικῶν ἀποτελεσμάτων ἐκάστης τῶν τριῶν περιπτώσεων.

«Φιλοσοφικόν» σύστημα, ἐν ᾧ τὰ πάντα εὐρίσκουσι τὴν λογικὴν ἐξήγησιν αὐτῶν καὶ συνέχονται πρὸς ἄλληλα ὡς αἷτια καὶ αἰτιατά, θὰ ἦτο τὸ τέλειον μνημονικὸν σύστημα, ἐν ᾧ ἡ μεγίστη οἰκονομία μέσων θὰ παρῆγε μέγιστον πλοῦτον ἀποτελεσμάτων. Ὅθεν, ἐὰν ἔχωμεν ἀσυνάρτητον μνήμην ἀσθενῆ, δυνάμεθα ν' ἀπαλαττώμεθα κόπου πολλοῦ διαμορφοῦντες φιλοσοφικῶς τὴν διάνοιαν.

Ἐπάρχουσι πολλὰ συστήματα μνημοτεχνικά, τὰ μὲν γνωστὰ τοῖς πᾶσι, τὰ δὲ ἀπόκρυφα. Πάντα ταῦτα τὰ τεχνήματα σκο-

ποῦσι ν' ἀσκήσωσιν ἡμᾶς περὶ τινὰς μεθόδους καὶ στερεοτύπους τρόπους τοῦ διανοεῖσθαι περὶ τῶν πραγμάτων, ἅτινα θέλομεν νὰ διασώσωμεν ἐν τῇ μνήμῃ. Καὶ ἐὰν δ' εἶχον κῦρός τι καὶ ἀρμοδιότητα, δὲν θὰ ἐπεχείρουν ἐνταῦθα νὰ διεξέλθω μετ' ἀκριβείας τὰ τῶν συστημάτων τούτων. Ἐν μόνον παράδειγμα εἰλημμένον ἐκ δημῶδους τινος συστήματος θὰ διασαφήσῃ τὰ ἀνωτέρω. Λαμβάνω τὴν ἀριθμητικὴν ἀλφάβητον, χρησιμεύουσαν ὅπως διαμνημονεύωμεν ἀριθμούς καὶ χρονολογίας. Ἐν τῷ συστήματι τούτῳ ἕκαστον ψηφίον παρίσταται δι' ἑνὸς ἢ πλείονων συμφώνων: τὸ 1 διὰ τοῦ τ ἢ θ, τὸ 2 διὰ τοῦ ν, τὸ 3 διὰ τοῦ σ, τὸ 4 διὰ τοῦ ρ, τὸ 5 διὰ τοῦ μ, τὸ 6 διὰ τοῦ γ, κ, ξ, τὸ 7 διὰ τοῦ δ, ζ, τὸ 8 διὰ τοῦ β, φ, τὸ 9 διὰ τοῦ π, ψ, τὸ 0 διὰ τοῦ χ. Ὑποθεθῆσθω νῦν ὅτι θέλομεν νὰ διαμνημονεύσωμεν τὴν χρονολογίαν τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἧτοι τὸ ἔτος 1453. Τὰ τέσσαρα ταῦτα ψηφία παρίστανται διὰ τῶν γραμμάτων τρ μ σ, ἅτινα πάντα περιέχονται ἐν τῇ λέξει τρόμος. Πρὸς ἀπομνημόνευσιν λοιπὸν τῆς χρονολογίας 1453 ἐνθυμούμεθα τὴν λέξιν τρόμος, ἧτις ἀναμιμνήσκει τὰ δεινὰ τῶν Ἑλλήνων εὐθύς μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Ἄλλὰ πλὴν τῆς ἐν τῷ συστήματι τούτῳ μεγίστης δυσχερείας τοῦ νὰ εὐρίσκωμεν τὰς καταλλήλους λέξεις εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ διανοεῖσθαι περὶ χρονολογιῶν εἶναι λίαν πενιχρός, χυδαῖος καὶ μωρός· πολλῶν κρείττων εἶναι ἡ ὁδός, ἣν βαδίζει ὁ ἱστορικός. Ἐχει ἐν τῇ διανοίᾳ ποσὸν τι χρονολογιῶν ὁμοιοζουσῶν πρὸς τὰ ὀρόσημα χώρας τινός. Γινώσκει τὴν ἱστορικὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων καὶ δύναται συνήθως γεγονός τι κατὰ τὴν ὀρθὴν αὐτοῦ χρονολογίαν νὰ κατατάσῃ ἐν τῷ χρονολογικῷ πίνακι διασκοπῶν περὶ αὐτοῦ λογικῶς, ἡγουν ἀναφέρων αὐτὸ εἰς τὰ προηγούμενα, ἀναζητῶν τὰ σύγχρονα καὶ ἐπόμενα καὶ οὕτω ἐξιχνεύων τὴν χρονολογίαν τούτου διὰ τῆς συνδέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν χρονολογίαν ἐκείνων. Τὰ δὲ μνημοτεχνικά συστήματα, ἅτινα ἐπιτηδεύουσι τοιαύτας ἀλόγους μεθόδους, εἶναι μόνον εὐχρηστα, ὅπως μάθωμεν τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἕν τινι συστήματι, γεγονότα οὕτω

μεμονωμένα, ὥστε μηδεμίαν νὰ ἔχωσι σχέσιν λογικὴν πρὸς τὰς λοιπὰς ἡμῶν παραστάσεις. Οὕτω λ. χ. ὁ περὶ τὴν φυσικὴν διατρίβων δύναται νὰ διατηρῆ ἐν τῇ μνήμῃ τὴν τάξιν τῶν χρωμάτων τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος ἐνθυμούμενος τὸ συνθηματικὸν ὄνομα Vibrior, ὅπερ ἀποτελοῦσι τὰ ἀρκτικὰ γράμματα τῶν λέξεων τῶν σημαινουσῶν τὰ χρώματα ἐν τῇ γαλλικῇ γλώσσῃ.

Κατανοεῖτε νῦν διὰ τί τὸ νὰ ζητῶμεν νὰ ἐντυπῶμεν διὰ τῆς βίας καὶ διὰ μηχανικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐπαναλήψεως ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ μαθητοῦ παραστάσεις, εἶναι χειρίστη μάθησις¹. Γίνεται δὲ τοῦτο συνήθως ὀλίγον πρὸ τῶν ἐξετάσεων. Ἀλλὰ πρᾶγμα οὕτω μανθανόμενον ὀλίγους ἀποτελεῖ συνειρμούς· τούναντίον δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀνασκοπούμενον κατὰ διαφόρους ἡμέρας, ἀναθεωρούμενον κατὰ διαφόρους συναφείας, ἐπαναγινωσκόμενον, ἀνακαλούμενον ἀπαύστως, ἀναφερόμενον πρὸς ἄλλα πράγματα συζεύγνυται ἀρρήτως πρὸς τὴν ὅλην πνευματικὴν σύστασιν. Ἴδου διὰ τί ὀφείλετε ν' ἀσκῆτε καὶ ἐθίζετε τοὺς ὑμετέρους μαθητὰς περὶ τὴν διηλεκτικὴν ἐργασίαν καὶ ἐφαρμογὴν. Δὲν εἶναι ἠθικὸν ἀμάρτημα ἢ βιαία καὶ διὰ μηχανικῆς ἐπαναλήψεως ἐντύπωσις γνώσεων ἐν τῇ μνήμῃ· ἐπειδὴ δὲ μάλιστα ὁ τρόπος οὗτος εἶναι οἰκονομικώτατος, θὰ ᾗτο ὁ κάλλιστος, ἐὰν ᾗγεν ἐπὶ τὸ ποθοῦμενον τέρμα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει, καὶ οἱ πρεσβύτεροι τῶν ὑμετέρων μαθητῶν δύνανται εὐχερῶς νὰ καταμάθωσι τὴν αἰτίαν αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συνάγεται, ὅτι ἡ τῶν πολλῶν δόξα, καθ' ἣν ἡ «μνήμη» ὡς γενικὴ καὶ στοιχειώδης δύναμις διὰ τῆς ἀσκήσεως προάγεται καὶ βελτιοῦται, εἶναι ἀντικρὸς ἡμαρτημένη. Ἡ μνήμη κατηγορίας τινὸς γεγονότων δύναται σφόδρα νὰ προαχθῆ διὰ τῆς περὶ τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀσκήσεως, ἐπειδὴ τὸ νέον εἰσερχόμενον γεγονὸς θὰ εὖρη τότε ἐν τῇ συνειδήσει παντοίας ἀναλογίας καὶ συνειρμούς, οἵτινες διαφυλάττουσιν αὐτὸ ἐπιδεκτικόν

¹ Ὁ Πλάτων ἤδη εἶπε: «φυχῆ δὲ βίαιον οὐδὲν ἔμνονον μάθημα» (Πολιτεία VII, 536 E.) Σ. Μ.

ἀναπλάσεως. Ἀλλ' ἐτέρων κατηγοριῶν γεγονότα οὐδόλως θὰ καρπῶσι τὸ εὐεργέτημα τοῦτο· καὶ ἐὰν τις μὴ ἀσκηθῆ ἐνδελεχῶς καὶ περὶ τὰς κατηγορίας αὐτῶν, θὰ ὑπάρχωσι ταῦτα εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἀπλῆς φυσιολογικῆς μνήμης, ἥτις, ὡς εἶδομεν, εἶναι πρακτικῶς σταθερὰ ποσότης. Ἀλλ' ὅμως ἀκούομεν πολλῶν λεγόντων: «Μεγάλως ἠδικήθην νέος ὢν· οἱ διδάσκαλοί μου οὐδόλως ἐφρόντισαν, ὅπως γυμνάσωσι τὴν μνήμην μου. Ἐὰν μὲ ἠνάγκαζον ν' ἀπομνημονεύω ἐν τῷ σχολεῖν πληθὺν πραγμάτων, δὲν θὰ ἤμην νῦν ἐπιλήσμων παντός, ὅπερ ἀναγινώσκω καὶ ἀκούω». Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πλάνη δεινὴ. Τὰ ἀπομνημονευόμενα ποιήματα θὰ καταστήσωσιν εὐχερεστέρην τὴν μάθησιν καὶ ἀπομνημόνευσιν ἐτέρων μόνον ποιημάτων, ἀλλὰ πλέον οὐδέν. Τὸ αὐτὸ δ' ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν χρονολογιῶν, τῶν χημικῶν τύπων, τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων κτλ.

Ἀλλ' ἐμπεσὼν εἰς τὸν περὶ ἀπομνημονεύσεως λόγον, νομίζω ὅτι γενικὴ τις καὶ πρακτικὴ παρατήρησις περὶ τοῦ πράγματος εἶναι οὐχὶ ἀπροσδιόνυσος ἐνταῦθα. Ἡ ὑπερβολὴ τῆς παλαιᾶς μεθόδου τῆς κατὰ λέξιν ἀποστηθίσεως καὶ ἡ μεγίστη ὠφέλεια τῆς κατὰ τὰ πρῶτα σχολικὰ ἔτη ἐποπτικῆς μεθόδου περιήγαγον τοὺς περὶ τὴν διδακτικὴν ἐπιμελῶς σπουδάζοντας εἰς τινὰ ὑπερακοντίζουσαν τὸ μέτρον ἀντίδρασιν, ὥστε νῦν τὸ ἀποστηθίζειν νὰ καταφρονῆται ἴσως παρὰ πολὺ. Διότι ἐπὶ τέλους εἶναι βεβασιότατον, ὅτι τὸ λεκτικὸν ὕλικόν εἶναι καθ' ὅλου τὸ προχειρότατον καὶ ὠφελιμώτατον πρὸς τὰς ἐργασίας τοῦ πνεύματος. Ἀφρημέναι ἔννοια ἀποβαίνουσι καθόλου τὰ οἰκονομικώτατα ὄργανα τῆς νοήσεως, εἶναι δὲ αὐτὰ πρὸς ἡμᾶς πεπηγυῖα καὶ ἐνσεσαρκωμένα ἐν λέξεσιν. Ἐρευναι στατιστικά, ὡς φαίνεται, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος προΐουσης τῆς ἡλικίας ἔχει τάσιν νὰ ποιῆται ὀλιγωτέραν μὲν χρῆσιν ὀπτικῶν εἰκόνων, πλείονα δὲ χρῆσιν λέξεων. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο πρὸς ἄλλοις πολλοῖς πρῶτον ἀνεκάλυψεν ὁ Galton ἐπὶ τῶν ἐταίρων τῆς Βασιλικῆς ἐταιρείας, οὓς ἠρώτησε περὶ τῶν πνευματικῶν εἰκόνων αὐτῶν.

Ῥητέον λοιπόν, ὅτι σταθερὰ γυμνασία περὶ τὸ κατὰ λέξιν ἀπο-

στηθίζειν είναι απαραίτητον στοιχείον πάσης υγιούς παιδείσεως. Οὐδὲν οἰκτρότερον πνεύματος, ἐν ᾧ διαρκῶς ἀναπολείται ἡ μνήμη χωρίου τινὸς συγγραφέως ἢ ἀνεκδότου ἢ περιπτώσεως τινὸς χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς τούτων ἔκφρασις καὶ ἀπόδοσις. Οὐδὲν δὲ πάλιν λυσιτελέστερον πρὸς ἄνθρωπον οὐδ' εὐαρεστότερον πρὸς τοὺς ἄλλους τοὺς πλησίον αὐτοῦ ἢ τὸ νὰ ἔχη πνεῦμα δεξιόν, ὥστε ἐν τῇ ἀφηγήσει ἱστορίας τινὸς ν' ἀποδίδῃ αὐτὰς τὰς λέξεις τοῦ διαλόγου ἢ νὰ ἐξαγγέλλῃ περικοπὴν τινα ἀκριβῆ καὶ πλήρη. Ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ ὑπάρχουσι τινες εὐστόχως ἐκλελεγμένοι, σύντομοι καὶ πρόχειροι τύποι συνοψίζοντες θαυμασιῶς πορίσματα τινα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τοὺς τύπους τούτους ἐν τῷ πνεύματι διαφυλάττων ὑπερέχει τῶν ἄλλων, ἔργον τοῦ διδασκάλου εἶναι ν' ἀνακοινῶ αὐτοὺς εἰς τοὺς μαθητὰς.

Ἄλλ' ἐν τῇ ἀποσθησίσει ὑπάρχουσιν εὐστοχοὶ καὶ ἄστοχοι μέθοδοι· ποιῶν δὲ ὁ διδάσκαλος ἐπιτηδεύει τοὺς μαθητὰς περὶ τὴν χρῆσιν τῆς καλλίστης μεθόδου οὐ μόνον θὰ ἐπεγεύρῃ τὸ διαφέρον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ καταστήσῃ τὸ ἔργον αὐτῶν ἀκοπώτερον. Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι βεβαίως νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίαν εἰς τὸν ἐγκέφαλον φράσεις δι' ἀπλῆς ἐπαναλήψεως, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν αὐτὰς καὶ νὰ νοῶμεν. Ἐὰν λ. χ. μέλλῃ ὁ μαθητὴς νὰ ἀπομνημονεύσῃ τὴν τελευταίαν ταύτην πρότασιν, πρῶτον μὲν ἄς ἐξεγκύσῃ τὸν γραμματικὸν αὐτῆς πυρῆνα καὶ ἄς μάθῃ τοῦτο : « Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίαν εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν », εἶτα δὲ ἄς προσθεθῶσι κατὰ μικρὸν αἱ συμπληρωματικαὶ καὶ περιοριστικαὶ φράσεις : « Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι βεβαίως νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίαν εἰς τὸν ἐγκέφαλον φράσεις, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν αὐτὰς καὶ νὰ νοῶμεν. Τέλος δὲ ἄς παρεμβληθῶσιν αἱ λέξεις, « δι' ἀπλῆς ἐπαναλήψεως », καὶ ἡ πρότασις ἔσται πλήρης καὶ μᾶλλον εὐνόητος καὶ εὐμνημονευτὸς ἢ διὰ τῆς καθαρῶς μηχανικῆς μεθόδου.

Τελευτῶν ὀφείλω νὰ εἴπω ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς μνήμης γενομένων συμβολῶν τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας.

Πολλοὶ περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδολογίαν καὶ περὶ τὰς πειραματικὰς αὐτῆς ἐρέυνας καὶ τὰ ὄργανα ἐνθουσιαστικοὶ πειρῶνται νὰ μετρήσωσιν ἀκριβῶς τὰς στοιχειώδεις πνευματικὰς δεξιότητας τοῦ παιδός· ἐκ τῶν δεξιοτήτων δὲ τούτων εὐμέτρητος εἶναι ἡ φυσιο-λογικὴ μνήμη, ἣν δυνάμεθα νὰ καλῶμεν ἄμεσον μνήμην. Ἀνάγκη πᾶσα ἐναυθὰ νὰ ἐπιδεικνύωμεν εἰς τὸν παῖδα σειρὰν γραμμάτων, συλλαβῶν, σχημάτων, εἰκόνων καὶ τῶν τοιούτων κατὰ χρονικὰ διαστήματα ἑνός, δύο ἢ πλειόνων δευτερολέπτων, ἢ κατ' ἴσα διαστήματα ν' ἀπαγγέλλωμεν πρὸ αὐτοῦ ὁμοίαν σειρὰν ὀνομάτων, καὶ εἶτα νὰ βλέπωμεν μετὰ πόσης ἀκριβείας δύναται ν' ἀναπλάσῃ τὰς σειρὰς ἐκείνας εἴτε εὐθὺς εἴτε μετὰ δέκα, εἴκοσιν ἢ ἐξήκοντα δευτερολέπτα ἢ καὶ μετὰ πλείονα χρόνον. Κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐρέυνας ταύτης οἱ μαθηταὶ δυνατόν νὰ κατατάττωνται ἐν μνημονικῇ κλίμακι· τῶν δὲ ψυχολόγων πολλοὶ χωροῦσιν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ νομίζωσιν, ὅτι ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ μεταρρυθμίσῃ τὴν τοῦ παιδὸς μεταχείρισιν κατὰ τὴν ἰσχὺν ἢ τὴν ἀσθένειαν τῆς μνήμης τὴν διὰ τῆς μετρήσεως ταύτης φανερὰν γενομένην.

Ἐναυθὰ δύναμαι μόνον νὰ ἐπαναλάβω, ἅπερ εἶπον πρὸς ὑμᾶς, πραγματευόμενος περὶ προσοχῆς : Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὃν οὕτω πολυσύνθετον καὶ ἐπίπλοκον, ὥστε ἡ μέτρησις μιᾶς τινος τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ δεξιοτήτων χωριζομένη ἀπὸ τῆς πρὸς τὰς ἄλλας συναρμογῆς αὐτῆς εἶναι τῶν ἀδυνάτων ν' ἀποκαλύψῃ καὶ ἐμφανίσῃ τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴν δύναμιν αὐτοῦ. Τοιαύτην ἄσκησιν, οἷα ἢ ἐν τῷ προμνημονευθέντι πειράματι, γινομένην περὶ ἀντικείμενα ἀδιάφορα καὶ ψυχρὰ καὶ ἀσυνάρτητα λογικῶς πρὸς ἄλληλα, ὧν ἡ πρακτικὴ ἀξία περιορίζεται μόνον εἰς αὐτὰ τὰ πειράματα, οὐδέποτε ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ θὰ συμβῆ νὰ ἐκτελέσωμεν. Ἐν τῷ βίῳ τῷ πραγματικῷ ἡ μνήμη πάντοτε δουλεύει εἰς διαφέρον τι· ἐνθυμούμεθα πράγματα κινούντα αὐτὰ ἀφ' ἑαυτῶν τὸ ἡμέτερον διαφέρον ἢ μετ' ἄλλων πραγμάτων κινούντων τὸ διαφέρον συνδεδεμένα. Ὁ παῖς λοιπόν, ὅστις ἐν τῇ πειραματικῶς καταρτισθείσῃ κλίμακι κατέχει τὴν ἐσχάτην βαθμίδα, δύναται ἕνεκα τοῦ πρὸς τι ἀντικεί-

μενον ισχυροῦ αὐτοῦ διαφέροντος καὶ ἕνεκα τοῦ λογικοῦ συνειρμοῦ, καθ' ὃν συνεπιπλέκει καὶ ὑφαίνει τὸ παρὸν περιεχόμενον τῆς ἑαυτοῦ ἐμπειρίας, νὰ εἶναι ὄντως μνημονικώτατος καὶ νὰ περαίνει τὰς σχολικὰς αὐτοῦ ἐργασίας πολὺ κρεῖττον ἢ τις τῶν ψιττακῶν ἐκείνων, ὅστις ἕνεκα τῆς ἀμέσου αὐτοῦ μνήμης κατέχει τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς «ἐπιστημονικῶς ἠκριβωμένης» κλίμακος.

Ἡ ἐπικράτησις αὕτη τοῦ διαφέροντος καὶ τοῦ πάθους ἐν τῇ προσδιορισμῶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας ἀναφαίνεται πανταχοῦ. Οὐδεμία στοιχειώδης μέτρησις ἐκτελουμένη ἐν ψυχολογικῷ ἐργαστηρίῳ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐπιχέῃ φῶς ἐπὶ τὴν πραγματικὴν πνευματικὴν δύναμιν ἀνθρώπου τινός· διότι τί ζωτικὸν ἐλατήριον, ἢ συναισθηματικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτοῦ ἐνέργεια καὶ καρτερία δι' οὐδενὸς δύναται νὰ μετρηθῆ πειράματος, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ γίνεται γνωστὴ ἐκ τῶν ὀλικῶν ἀποτελεσμάτων. Τυφλός, ὡς ὁ Huber, ἐμπορούμενος πάθους καὶ διαφέροντος ισχυροῦ πρὸς τὰς μελίσσας καὶ τοὺς μύρμηκας, δύναται νὰ παρατηρῆ τὰ ζῦφια ταῦτα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἐτέρων ἀνθρώπων κάλλιον ἢ αὐτοὶ οὗτοι διὰ τῶν ἑαυτῶν ὀφθαλμῶν. Ὁ μακαρίτης βουλευτὴς Kavanagh, γεννηθεὶς ἐπὶ μεγίστῃ λύπῃ τῆς μητρὸς ἄχειρ καὶ ἄπους, ὑπῆρξε τολμηρὸς ὁδοιπόρος, ἱππεὺς καὶ φιλογυμναστὴς διάγων θυραῖον βίον ἀθλητικόν. Ἄλλ' εἰς τίνα «ἀρνητικὰ» ἀποτελέσματα θὰ κατέληγέ τις, ἐὰν ἤθελε νὰ μετρήσῃ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τὰς κινητικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου τούτου! Ὁ Romanes ἐμελέτησε τὴν στοιχειώδη πρόσληψιν ἐπὶ πολλῶν προσώπων παραγγέλλων αὐτοῖς πρῶτον μὲν ν' ἀναγινώσκωσι παράγραφον τινὰ ὅσον ἠδύνατο ταχέως κατανοοῦντες ἅμα αὐτήν, εἶτα δὲ νὰ καταγράψωσι ὅσα ἠδύνατο ν' ἀναμνησθῶσιν ἐκ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς. Εὗρε δὲ μεγίστας διαφορὰς ἐν τῇ ταχύτητι τῆς ἀφομοιώσεως· τινὲς ἔχρηζον τετράκις πλείονος ἢ ἄλλοι χρόνου, ὅπως καταλάβωσι τὸν νοῦν τῆς παραγράφου, οἱ δὲ τάχιστοι ἀναγνώσται ἦσαν κατὰ κανόνα οἱ ἔχοντες τὴν καλλίστην ἄμεσον μνήμην καὶ οὐχὶ—λέγω δὲ τοῦτο ἐντόνως—οὐχὶ οἱ κεκτημένοι τὴν *μεγίστην*

διανοητικὴν δεξιότητα. Ὑπὲρ τούτου μαρτυροῦσιν ἀποτελέσματα πειραμάτων, ἅτινα ὁ Romanes ὠνόμασε «γνησίαν» διανοητικὴν ἐργασίαν· διότι ἐπανάλαβε τὸ πείραμα ἐπὶ πολλῶν ἀνδρῶν διαπρεπόντων ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τοῖς γράμμασι καὶ εὗρεν, ὅτι οἱ πλείστοι αὐτῶν ἦσαν βραδεῖς ἀναγνώσται.

Πάντα ταῦτα καταδεικνύουσιν, ὅτι ἡ ἄμεσος ἀντίληψις καὶ ἡ γνώμη ὀξυδερκοῦς διδασκάλου περὶ τῆς καταστάσεως τῶν μαθητῶν ἔχει μείζονα ἀξίαν ἢ τὰ ἐπιστημονικὰ πειράματα τὰ γινόμενα ἐκτὸς τῶν ὄρων τοῦ πραγματικοῦ βίου καὶ αἱ σχολαστικαὶ ἐκεῖναι μετρήσεις τῆς κοπώσεως, τῆς μνήμης, τοῦ συνειρμοῦ, τῆς προσοχῆς κτλ. Τὰ πορίσματα τῶν τοιούτων πειραμάτων θέλουσί τινες νὰ ἐπιβάλωσιν ἡμῖν ὡς τὴν μόνην βᾶσιν γνησίας παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ νομίζω, ὅτι ὁ κάλλιστος τρόπος τοῦ νὰ καταμάθωμεν τὴν ψυχικὴν κατάστασιν μαθητοῦ τινος εἶναι νὰ παρατηρῶμεν τὴν γενικὴν αὐτοῦ κρᾶσιν καὶ τοὺς τρόπους, τὴν βραδύτητα ἢ γοργότητα τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, τὴν εὐχέρειαν ἢ δυσχέρειαν, μεθ' ἧς ἐπιτελεῖ τὴν σχολικὴν αὐτοῦ ἐργασίαν. Ταῦτα δὲ πάντα μόνον ὁ διδάσκαλος δύναται νὰ διορᾷ. Αἱ τοιαῦται μετρήσεις δύνανται νὰ παράσχωσιν ἡμῖν ὠφελίμους πληροφορίας, ἐὰν συνδυάζωνται μετὰ παρατηρήσεων γινομένων ἄνευ πειραματικῶν ὀργάνων ἐπὶ τῆς ὁλης τοῦ μετρούμενου ἀτόμου διαγωγῆς ὑπὸ διδασκάλων ἐχόντων ὀφθαλμούς, ἵνα βλέπωσι, κοινὸν νοῦν καὶ ζωηρὰν συμπάθειαν πρὸς τὰ συγκεκριμένα γεγονότα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμπεραίνομεν, ὅτι οὐδεὶς ὀφείλει ν' ἀθυμῆ, ἐὰν ἀνευρίσκῃ, ὅτι στοιχειώδης τις πνευματικὴ δεξιότης αὐτοῦ εἶναι ἐλλιπῶς μεμορφωμένη. Τὸ ροπήν καὶ δύναμιν ἐν τῷ βίῳ ἔχον εἶναι ἡ σύμπασα τοῦ πνεύματος ἐνέργεια, ἡ δ' ἀνεπάρκειά τινος δεξιότητος δύναται ν' ἀναπληρωθῆ διὰ τῆς ἐντάσεως τῶν λοιπῶν. Δύνασαι νὰ εἶσαι καλλιτέχνης χωρὶς νὰ ἔχῃς ὀπτικὰς εἰκόνας, ν' ἀναγινώσκῃς ἄνευ ὀφθαλμῶν, νὰ εἶσαι σοφὸς μετὰ κακῆς στοιχειώδους μνήμης. Ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς πράγμασι τὸ πάθος καὶ τὸ διαφέρον πρὸς αὐτὰ θὰ σώζῃ ὑμᾶς. Ἐὰν ὄντως

μέλη ὑμῖν ὅπως κατορθώσητέ τι, σχεδὸν βεβαίως θὰ κατορθώσητε αὐτό· ἐὰν θέλητε νὰ γίνητε πλούσιοι, θὰ γίνητε· ἐὰν ἐπιθυμήτε νὰ καταστήτε σοφοί, θὰ καταστήτε· ἐὰν θέλητε ν' ἀποβῆτε ἀγαθοί, θ' ἀποβῆτε. Ἄλλ' ὅμως ὀφείλετε ὡς ἀληθῶς νὰ θέλητε ταῦτα τὰ πράγματα καὶ δὴ νὰ θέλητε μόνον αὐτὰ καὶ νὰ μὴ ἐπιθυμήτε μετ' ἴσης δυνάμεως ἅμα καὶ ἑκατὸν ἄλλων πραγμάτων ἀσυμβίβαστων πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον.

Ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων τῶν ἐσχάτως ἐν τῇ ψυχολογίᾳ γενομένων εἶναι ἡ τοῦ Galton καὶ ἄλλων περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐκάστοις μεγάλων ποικιλιῶν τῶν ἀναπεπλασμένων παραστάσεων. Πᾶς τις νῦν γινώσκει ὅτι αἱ ὀπτικαὶ εἰκόνες παρὰ τοῖς ἀνθρώποις εἶναι σφόδρα διάφοροι κατὰ τὴν ἐνάργειαν, τελειότητα, ἀκρίθειαν καὶ ἔκτασιν. Παρὰ πολλοῖς μὲν εἶναι αὗται τελειόταται, παρ' ἄλλοις δὲ ἐν οὕτῳ στοιχειῶδες καταστάσει, ὥστε μόλις φαίνονται ὅτι ὑπάρχουσι. Τὸ αὐτὸ ἀληθεύει περὶ τῶν κινητικῶν καὶ ἀκουστικῶν παραστάσεων καὶ πιθανῶς περὶ πάντων τῶν εἰδῶν τῶν παραστάσεων. Κατὰ δὲ τὴν ἐπ' ἐσχάτων γενομένην ἀνακάλυψιν χωριστῶν ἐγκεφαλικῶν χωρῶν περὶ τῶν διαφόρων τάξεων τῶν αἰσθημάτων φαίνεται, ὅτι αἱ τοιαῦται ποικιλίαι ἤρτηνται ἐκ τοῦ φυσικοῦ ὀργανισμοῦ. Τὰ γεγονότα ταῦτα ὡς εἶπον, εἶναι πασίγνωστα, ὥστε δὲν ὑπάρχει χρεία πλείονος λόγου. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἴσως φανῶσιν, ὅτι ἔχουσι μεγάλην πρακτικὴν ἀξίαν πρὸς τὸν διδάσκαλον· καὶ ὄντως παρηνέθησαν διδάσκαλοι ὅπως κατὰ ταῦτα κατατάττωσι τοὺς μαθητὰς καὶ μεταχειρίζονται αὐτοὺς κατὰ τὰ προκύπτοντα ἀποτελέσματα. Ὄφειλε λοιπὸν ὁ διδάσκαλος νὰ ἀνερευξᾷ τὰς πνευματικὰς εἰκόνας τῶν μαθητῶν, νὰ ἐπιδεικνύῃ αὐτοῖς σειρὰς γραπτῶν λέξεων, εἴτε ν' ἀπαγγέλλῃ τὰς αὐτὰς σειρὰς πρὸ αὐτῶν καὶ νὰ παρατηρῇ διὰ ποτέρας αἰσθήσεως, τῆς ὁράσεως ἢ τῆς ἀκοῆς, μαθητῆς τις διατηρεῖ τὰς πλείστας λέξεις, ὥστε ἀσχολούμενος περὶ τὸν μαθητὴν ἐκείνον νὰ χρησιμοποίῃ ταύτην τὴν αἰσθησιν. Ἐν εὐαρίθμῳ τάξει διδάσκαλος εὐσυνείδητος θὰ ἠδύνατο διὰ τῆς μεθόδου ταύτης νὰ

εὐστοχήσῃ τοῦ σκοποῦ. Ἄλλ' εἶναι φανερόν, ὅτι ἐν τάξει περιεχούση τὸν συνήθη ἀριθμὸν μαθητῶν εἶναι ἀδύνατος ἡ τοιαύτη εἰδίκευσις τῆς διδακτικῆς μεθόδου. Ὁ μόνος πρακτικῶς χρήσιμος κανὼν, ὁ ἀπὸ τῆς ἀναλυτικῆς ταύτης ψυχολογίας συναγόμενος περὶ τῆς ἐν πολυπληθεῖ τάξει μεθόδου, εἶναι ὁ καὶ ἐμπειρικῶς ἤδη εὐρημένος, καθ' ὃν ὁ διδάσκαλος ὀφείλει πάντοτε νὰ κινήῃ ἰσχυρῶς τὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν ἐξεγείρων πολλὰς αὐτῶν αἰσθήσεις. Ἄς ὀμιλῇ, ἄς γράφῃ, ἄς ἰχνογραφῇ ἐπὶ τοῦ πίνακος, ἄς ἐπιτρέπῃ καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ ὀμιλῶσιν, ἄς ἀναγκάζῃ αὐτοὺς νὰ γράφωσι καὶ νὰ ἰχνογραφῶσιν, ἄς ἐπιδεικνύῃ εἰκόνας, σχέδια, διαγράμματα ἄλλως κατ' ἄλλα αὐτῶν μέρη κεχρωματισμένα. Ἐκ δὲ τῆς ὅλης ποικιλίας τῶν ἐντυπώσεων τούτων ἕκαστος παις θὰ ἐξευρίσκη αὐτὸς ὅσας κάλλιστα δύναται νὰ διατηρήσῃ ἐν τῷ πνεύματι. Ἡ ἀρχὴ αὕτη τῶν πολλαπλῶν ἐντυπώσεων εἶναι ἐν πάσῃ στοιχειῶδες διδασκαλίᾳ ὡμολογημένη, ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη πλείονα περὶ αὐτῆς νὰ ρηθῶσιν.

Ἡ ἀρχὴ αὕτη τῶν πολλαπλῶν ἐντυπώσεων καὶ τῆς ποικιλίας τῶν συνευρισμῶν εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία, διότι οὕτως οἱ μαθηταὶ διδάσκονται οὐ μόνον νὰ ἐνθυμῶνται, ἀλλὰ καὶ νὰ νοῶσιν. Αὕτη διήκει ὄντως δι' ἀπάσης τῆς διδακτικῆς τέχνης.

Ὅλιγα τινὰ θὰ εἶπω περὶ τῶν ἀσυνειδήτων καὶ μὴ δυναμένων ν' ἀναπλασθῶσι πνευματικῶν ἡμῶν κτήσεων καὶ θὰ περάνω τὸν περὶ μνήμης λόγον.

Πρὸ δώδεκα καὶ πλέον ἐτῶν ὁ καθηγητῆς Ebbinghaus διὰ τινος ἐπιπόνου καὶ ἐργωδούς ἐρεύνης, καθ' ἣν ἀπεμνημόνευσε σειρὰς συλλαβῶν ἄνευ ἐννοίας καὶ ἐμέτρησε τὴν ταχύτητα τῆς ἐπιλησμοσύνης, εὗρε νόμον τοῦ πνεύματος σπουδαῖον. Ἀνεγίνωσκε πολλάκις τοιαύτας σειρὰς συλλαβῶν, ἄχρις οὗ ἐδύνατο ἀπροσκόπτως νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτὰς ἀπὸ μνήμης. Ὁ δ' ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων ὁ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖος ἐχρησίμευεν ὡς μέτρον τῆς δυσχερείας τῆς ἀπομνημονεύσεως ἐν ἐκάστη περιπτώσει. Ἀφ' οὗ σειρά τις ἐμανθάνετο οὕτω, μετὰ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπαναληφθῇ κατὰ

τὸν αὐτὸν ἀπρόσκοπον τρόπον. Ἐπρεπεν ἐκ νέου ν' ἀναγνωσθῆ, ὅπως αἱ εἰς λήθην περιπεσοῦσαι συλλαβαὶ ἀναζήσωσιν ἢ αἱ μεταθεθεῖσαι ἀναλάβωσι τὴν ὀρθὴν θέσιν αὐτῶν. Ὁ Ebbinghaus ἐμελέτησε συστηματικῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπαναγνώσεων τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὴν ἀπρόσκοπον ἀποστήθισιν τῆς σειρᾶς μετὰ πάροδον πέντε λεπτῶν, ἡμισείας ὥρας, μιᾶς ὥρας, μιᾶς ἡμέρας, μιᾶς ἐβδομάδος, ἐνὸς μηνός. Λαβὼν δὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπαναγνώσεων τούτων ὡς μέτρον, ὅπως προσδιορίσῃ τὸ ποσὸν τοῦ ἐκ τῆς μνήμης ἐκπεσόντος κατὰ τὰ χρονικὰ ἐκεῖνα διαστήματα, εὔρε γεγονότα τινὰ πολλοῦ λόγου ἄξια. Ἡ ἐπιτησμοσύνη δῆλον ὅτι ἐν ἀρχῇ προβαίνει πολὺ ταχύτερα ἢ ὕστερον. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἡμισείαν ὥραν τὸ ἥμισυ τῶν συλλαβῶν περιέπεσον εἰς λήθην, κατὰ δὲ τὸ τέλος τῆς ὀγδόης ὥρας τὰ δύο τρίτα, κατὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ μηνός μόνον τὰ τέσσαρα πέμπτα. Ἐπέκεινα τοῦ μηνιαίου διαστήματος δὲν ἐπεξέτεινε τὰ πειράματα αὐτοῦ ὁ Ebbinghaus ἄλλ' ἐὰν φαντασθῶμεν ἐπεκτεινομένην τὴν διὰ τῶν πειραμάτων αὐτοῦ εὔρεθεισαν καμπύλην τῆς ἀναμνήσεως, εἶναι φυσικὸν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οὐδέποτε αὕτη, ὅσοσδήποτε διαρρεύσῃ χρόνος, θὰ κατέλθῃ εἰς τὸ μηδέν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, οὐδὲν διαφέρει πρὸ πόσου χρόνου πρότερον ἐμάθομεν ποιήμα τι οὐδὲ πόσον εἴμεθα ἀνίκανοι νῦν ν' ἀναμνησθῶμεν αὐτοῦ· ἢ πρώτη ἐκείνη μάθησις αὐτοῦ πάντως θὰ δείξῃ τὰ μακρὰ καὶ χρόνια αὐτῆς ἀποτελέσματα διὰ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ χρόνου, ὃν θὰ καταναλώσωμεν, ὅπως ἐκ νέου μάθωμεν τοὺς στίχους τούτους. Ἐνὶ λόγῳ τοῦ Ebbinghaus τὰ πορίσματα ἀποδεικνύουσιν, ὅτι πράγματα, ἅτινα οὐδόλως εἴμεθα ἱκανοὶ ἀκριβῶς ν' ἀναπλάσωμεν, οὐχ ἤττον ἐνετυπώθησαν ὅπως ὅποτε ἐν τῷ πνεύματι. Μαθόντες ἅπαξ αὐτὰ εἴμεθα διάφοροι. Αἱ δ' ἀντιστάσεις ἐν τοῖς συστήμασι τῶν ἐγκεφαλικῶν πόρων ἠλλοιώθησαν καὶ αἱ ἠλλοιώσεις αὗται ποιοῦσιν εὐχερεστέραν καὶ ταχύτεραν τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν. Τὰ συμπεράσματα, ἅτινα συναγομεν ἐκ τινῶν προκειμένων, δὲν εἶναι ἴσως ἀκριβῶς ὅ,τι θὰ ἦσαν ἄνευ τῶν ἠλλοιώσεων τούτων. Αἱ ἠλλοιώσεις αὗται ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸ ὅλον κράσπεδο

τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, εἰ καὶ τὰ ἀπ' αὐτῶν ἀποτελέσματα, μὴ δυνάμενα σαφῶς ν' ἀναπλασθῶσι, δὲν ἔχουσιν ἀμέσως ροπήν καὶ δύναμιν ἐν τῇ ἐστία τοῦ πεδίου αὐτῆς.

Ὁ διδάσκαλος ὀφείλει ἀπὸ τῶν γεγονότων τούτων νὰ πορισθῇ διδαγμά τι. Πάντες σφόδρα προθυμούμεθα τῶν μαθητῶν τὰς προόδους νὰ μετρῶμεν διὰ τῆς δεξιότητος, μεθ' ἧς δύνανται ἀμέσως τὰ μεμαθημένα ν' ἀποδίδωσιν εἴτε δι' ἀπαγγελίας εἴτε δι' ἐξετάσεως, καὶ νὰ ὑποτιμῶμεν πάντοτε τὴν ἄξιαν πάσης γνώσεως, ἣν δὲν δύνανται νὰ διατυπώσωσι διὰ λέξεων. Τὸν παῖδα τὸν λέγοντα πρὸς ἡμᾶς: «γινώσκω τὴν ἀπάντησιν, ἀλλὰ δὲν δύναμαι ἀκριβῶς νὰ ἐκφράσω αὐτὴν» ἐξισοῦμεν πρακτικῶς πρὸς τὸν οὐδόλως γινώσκοντα τί νὰ ἀπαντήσῃ. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο ἀμάρτημα δεινόν. Βραχὺ μὲν τι μόριον τῆς ἡμετέρας βιοτικῆς ἐμπειρίας δυνάμεθα ἐκάστοτε ν' ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνειδήσιν καὶ νὰ ἐκφράσωμεν, σύνολος δ' ὅμως ἡ ἐμπειρία ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἡμέτερου χαρακτήρος καὶ ἐπὶ τὸν καθορισμὸν τῶν ἡμετέρων τάσεων πρὸς τὸ κρίνειν καὶ ἐνεργεῖν. Εἰ καὶ ἡ ἐτοιμὴ μνήμη εἶναι πρὸς τὸν ἔχοντα μεγάλη εὐλογία καὶ μέγα ἀγαθόν, ὅμως καὶ ἡ ἀόριστος μνήμη πράγματός τινος, ἢ ἀπλή ἀνάμνησις τοῦ ὅτι ἠσχολήθημέν ποτε περὶ αὐτό, ἢ ἀνάμνησις τῶν γειτόνων αὐτοῦ καὶ τοῦ ποῦ πρέπει αὕτις ν' ἀναζητήσωμεν τοῦτο, εἶναι παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων ὁ οὐσιώδης καρπὸς τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν. Ταῦτα ἀληθεύουσι καὶ περὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς παιδεύσεως. Ὁ ἰατρός, ὁ δικηγόρος σπανίως εἶναι ἱκανοὶ περὶ τινος περιπτώσεως νὰ γνωματεύσωσιν ἐξ ὑπογυίου. Διαφέρουσι δὲ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων μόνον κατὰ τὸ ὅτι γινώσκουσι ν' ἀνεύρωσιν ἐντὸς πέντε λεπτῶν ἢ ἡμισείας ὥρας τὸ πρὸς τὴν ἀπόφασιν αὐτῶν χρήσιμον ὑλικόν, ἐν ᾧ ὁ ἰδιώτης εἶναι ἀνεπιτήδειος νὰ πράξῃ τοῦτο, ἐπειδὴ ἀγνοεῖ μὲν τίνα βιβλία καὶ τίνας πίνακας ν' ἀναδιφήσῃ, ἀγνοεῖ δὲ τὰς τῶν τεχνικῶν ὄρων σημασίας.

Ἔστε λοιπὸν ὑπομενετικοὶ καὶ συμπαθεῖς πρὸς τοὺς μὴ κατὰ τὴν ἐξέτασιν διαπρέποντας μαθητάς. Κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην

ἐξέτασιν, ἥτις ἀναμένει ἡμᾶς ἐν τῷ βίῳ, ἐνδέχεται ν' ἀποδειχθῶσιν οὗτοι κάλλιον συγκεκοτημένοι ἢ ἐκεῖνοι οἱ ποτὲ διαπρέψαντες διὰ τῆς ἐτοιμότητος τῆς γλώσσης καὶ τῆς εὐχεροῦς ἀναπαραγωγῆς. Ἐὰν τὰ μὲν πάθη καὶ διαφέροντα αὐτῶν εἶναι βαθύτερα, οἱ σκοποὶ ὑψηλότεροι, ἢ δὲ συνδυαστικὴ δύναμις μείζων, καὶ τὸ ὅλικόν ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς αὐτῶν ἐνεργείας θὰ εἶναι σπουδαιότερον.

Ταῦτα εἶναι τὰ κυριώτατα, ἅτινα ἐνόμισα ἄξιον νὰ παραστήσω ὑμῖν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ. Δυναμέθη δὲ νὰ συγκεφαλαιώσωμεν ταῦτα χάριν πρακτικῶν σκοπῶν λέγοντες, ὅτι ἡ «τέχνη τοῦ ἐνθυμείσθαι εἶναι ἡ τέχνη τοῦ νοεῖν», καὶ προστιθέντες τὰ ὑπὸ τοῦ Pick εἰρημένα: «Ὅταν θέλωμεν νὰ ἐμπεδώσωμεν νέον τι πρᾶγμα ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν ἢ ἐν τῷ τοῦ μαθητοῦ, ἢ πρωτίστη ἡμῶν σπουδῇ ὀφείλει νὰ εἶναι οὐχὶ τόσοσ ὅπως ἐντυπώσωμεν καὶ διατηρήσωμεν αὐτό, ὅσον ὅπως συζεύξωμεν πρὸς ἄλλο τι ὑπάρχον ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει». Τὸ δὲ συζευγνύειν τὰς παραστάσεις εἶναι τὸ νοεῖν· καὶ ἐὰν προσέχωμεν ἐπιμελῶς εἰς τὴν σύζευξιν, ἢ συνεζευγμένη παράστασις πιθανώτατα θὰ δύναται εὐχερῶς ν' ἀνακαλῆται εἰς τὴν μνήμην.

Νῦν θὰ μεταβῶμεν ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν γεγονότος, δι' οὗ κτώμεθα νέας γνώσεις, ἢ γουν τῆς καλουμένης «προσλήψεως» ἢ «ἀφομοιώσεως»· δι' αὐτῆς εἰσδεχόμεθα νέας ἐμπειρίας καὶ ἐπεξεργαζόμεθα οὕτω τὸν ὑπάρχοντα ἡμῖν θησαυρὸν τῶν παραστάσεων, ὥστε νὰ διαμορφώμεν νέας καὶ τελειοτέρας ἐννοίας.

XIII

Ἡ ΚΤΗΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Αἱ εἰκόνες τῆς πρόσθεν ἡμῶν ἐμπειρίας εἴτε εἶναι ὀπτικάι ἢ λεκτικάι, εἴτε συγκεχυμέναι καὶ σκοτειναί, εἴτε ζωηραὶ καὶ εὐκρινεῖς, εἴτε ἀφρημέναι ἢ συγκεκριμέναι, οὐδεμίᾳ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ εἶναι μνημονικαὶ εἰκόνες κατὰ τὴν αὐστηρὰν τῆς λέξεως σημασίαν, τ. ἔ. οὐδεμίᾳ ὑπάρχει ἀνάγκη ν' ἀναφαίνωνται πρὸ τοῦ πνεύματος κατὰ τὴν κρασπεδικὴν χώραν ἢ ἐν συναφείᾳ παρακολουθουσῶν παραστάσεων, αἵτινες πρὸς ἡμᾶς σημαίνουσι τὴν χρονολογίαν αὐτῶν. Δύνανται νὰ εἶναι ἀπλαῖ ἐννοιαί, κυμαίνουσαι εἰκόνες ἀντικειμένου τινός, ἢ τοῦ γένους ἢ τῆς κατηγορίας αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἀχρονολογήτῳ ταύτῃ καταστάσει καλοῦμεν αὐτὰς προϊόντα τῆς «φαντασίας» ἢ «ἐννοίας». Γίνεται δὲ χρῆσις συνήθως τοῦ μὲν ὄρου «φαντασία» πρὸς παράστασιν ἀτομικοῦ ἀντικειμένου τῆς νοήσεως, τοῦ δὲ ὄρου «ἐννοια» πρὸς δῆλωσιν τύπου ἢ κατηγορίας τινός ἀντικειμένων. Πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν ἢ διαφορὰ αὕτη οὐδεμίαν ἔχει ἄξιαν, ὥστε θὰ μεταχειρίζωμαι τὸν ὄρον «ἐννοια» ἢ τὸν ἐτι εὐρύτερον «παραστάσις» πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐσωτερικῶς θεωρουμένων ἀντικειμένων, εἴτε ἀτομικὰ εἶναι ταῦτα, οἷον «ἥλιος», «Ἰούλιος Καῖσαρ», εἴτε κατηγορίαι πραγμάτων, οἷον «ζωικὸν βασιλεῖον», εἴτε τέλος ἀφρημέναι ιδιότητες, οἷον «λογικότης», «χρηστότης».

Τῆς ἀγωγῆς ἔργον εἶναι διὰ τῆς ἐπαυξήσεως τῆς ἐμπειρίας, νὰ πληροῖ βαθμηδὸν τὸ πνεῦμα θησαυροῦ τινος τοιούτων παραστάσεων. Ἐν τῷ κατὰ τὴν πρώτην ἡμῶν σύνοδον παρατεθέντι διασαφητικῷ παραδείγματι τοῦ παιδὸς τοῦ τὸ ἄθυρμα ἀρπάζοντος καὶ τυπτομένου τὰ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας καταλειμμένα ἔχνη ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς διὰ ταύτης κτηθείσας παραστάσεις, αἵτινες παραμένουσι κατὰ τινα τάξιν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδὸς συνδεδεμέναι

καὶ ὧν ἡ ἐσχάτη ἄγει ἐπὶ τέλους εἰς τὴν πράξιν. Γραμματικὴ καὶ Λογικὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπόπειραι μεθοδικῆς διατάξεως πασῶν τούτων τῶν ἐπικτήτων παραστάσεων καὶ εὗρεσις τῶν νόμων τῶν προσαλλήλων αὐτῶν σχέσεων. Αἱ σχέσεις αὗται γινωσκόμεναι βαθμηδὸν ὑπὸ τοῦ πνεύματος νοοῦνται ὡς ἔννοιαι ὑψηλοτέρας καὶ μᾶλλον ἀφηρημένης κατηγορίας· οὕτω λ. χ. ποιούμεθα λόγον περὶ «συλλογιστικῆς σχέσεως» τῶν προτάσεων ἢ περὶ τεσσάρων ποσῶν ἀποτελούντων «ἀναλογία» ἢ περὶ τοῦ «ἀσυμβιβάστου» δύο ἔννοιῶν κτλ.

Βλέπετε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀγωγή ἐν τῇ εὐρυτάτῃ αὐτῆς ἔννοια δύναται νὰ ὀρίσθῃ: κτήσις ἔννοιῶν ἢ παραστάσεων. Τὸ πνεῦμα τὸ κάλλιστα πεπαιδευμένον εἶναι τὸ τὸν μέγιστον θησαυρὸν τούτων κεκτημένον καὶ ἔτοιμον ν' ἀντεπεξέρχεται πρὸς τὴν μεγίστην ποικιλίαν τῶν βιοτικῶν περιστάσεων. Ἀπαιδευσία δὲ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐρημία ἐπικτήτων παραστάσεων καὶ ἐντεύθεν παρομαρτῶν κίνδυνος διαρκῆς νὰ καταπαλαισθῇ καὶ καταβληθῇ τις ἐμβρόντητος ἐν ταῖς ποικίλαις τοῦ βίου ἐναλλαγαῖς καὶ περιπετείαις.

Ἐν ἀπάσῃ ταύτῃ τῇ κτήσει τῶν ἔννοιῶν τηρεῖται αὐτομάτως τάξις τις. Κατὰ φυσικὴν τάσιν εἶδη μὲν τινα ἔννοιῶν ἀφομοιοῦνται ἐν πρῶιμῳ ἡλικίᾳ, ἕτερα δ' ἐν ὑστέρᾳ. Κατὰ τὰ πρῶτα ἐπτά ἢ ὀκτὼ ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας τὸ τοῦ πνεύματος διαφέρον κινουσι μάλιστα αἱ αἰσθητικαὶ ιδιότητες τῶν ὑλικῶν πραγμάτων. Τὸ ποιητικὸν εἶναι τὸ δραστηριώτατον ὀρμέμφυτον. Ὁ παῖς διαρκῶς σφυροκοπῶν καὶ πριονίζων, ἐνδύων καὶ ἐκδύων πλαγγόνας, κατασκευάζων καὶ ἀνασκευάζων πράγματα οὐ μόνον ἀσχεῖ τοὺς μῦς πρὸς συντεταγμένην καὶ ἄρμονικὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ καὶ ἀποταμιεύεται φυσικὰς ἔννοιαις, αἵτινες εἶναι αὐτῷ παρ' ὄλον τὸν βίον ἢ κρηπίς τῆς γνώσεως τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἐποπτικὴ διδασκαλία καὶ χειροτεχνικὴ γυμνασία ἐπαυξάνουσι συστηματικῶς τὴν κτήσιν ταύτην. Πηλός, ξύλον, μέταλλα καὶ παντοειδῆ ἐργαλεῖα συμβάλλονται εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τοῦ ταμιεύματος. Ὁ δ' ἱκανῶς παιδευθεὶς οὕτω νέος εἶναι πάντοτε ἐντριβῆς τῶν τοῦ κόσμου· εἶναι

γνώριμος τῆς Φύσεως καὶ ἡ Φύσις εἶναι πῶς γνώριμος αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὁ νέος ὁ οἶκοι παιδευθεὶς μόνος ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ οὐδενὸς ἑτέρου γνώριμος ἢ τῆς τετυπωμένης σελίδος τῶν βιβλίων καταθλίβεται πάντοτε συναισθανόμενος ἀπομάκρυνσίν τινα ἀπὸ τῶν πραγματικῶν γεγονότων τοῦ βίου καὶ κατατρύχεται ὑπὸ τινος ἀβεβαιοτήτος τῆς συνειδήσεως, ἣτις καθιστᾷ αὐτὸν οἰονεὶ ξένον τινὰ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐφ' ἧς ὤφειλε νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸν οἰκειότατον.

Εἶπον ἤδη τινα περὶ τούτου διαλαθῶν ἀνωτέρω περὶ τοῦ ποιητικοῦ ὀρμεμφύτου, ὥστε περιττὸν νὰ ἐπαναλάβω αὐτὰ ἐνταῦθα. Πρὸς δ' ἔτι σαφῶς κατανοεῖτε, εἰμὶ βέβαιος, ὀπόσῃν ἀξίαν ἐν τῷ βίῳ — ἐν τῷ ἡθικῷ βίῳ, οὐδαμῶς σκοπομένης τῆς ἐπιδιδώξεως ὀρισμένων πρακτικῶν σκοπῶν — ἔχει τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο τῆς ἐτοιμότητος ἐν ταῖς παντοίαις περιπετείαις, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος πορίζεται διὰ τῆς πρῶιμου οἰκειότητος καὶ γνώσεως τοῦ κόσμου τῶν ὑλικῶν πραγμάτων. Ὁ ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς ἐπαύλεως ἀνατραφεὶς, ὁ φοιτήσας εἰς τοῦ ξυλουργοῦ ἢ εἰς τοῦ σιδηρουργοῦ, ὁ μεταχειρισθεὶς ἵππους καὶ βοῦς καὶ πλοιάρια καὶ ὄπλα, ὁ προσκτησάμενος τέλος παραστάσεις καὶ δεξιότητας μετὰ τοιούτων πραγμάτων συνεζευγμέναις ἔχει πολυτίμητον θησαυρὸν ἔννοιῶν τῆς νεανικῆς ἡλικίας. Οἰχομένης δὲ τῆς ἡλικίας ταύτης, εἶναι δυσχερὲς νὰ οἰκειωθῇ τις πρὸς τοιαῦτα πράγματα. Ἐξαφανιζομένων τῶν ἐμφύτων κλίσεων, καὶ αἱ ἕξεις γίνονται δυσεπίκτητοι.

Ἐκ τῶν καλλίστων λοιπὸν καρπῶν τῆς παιδολογικῆς ἐρεῦνης εἶναι τὸ ὅτι εἰς πάσας ἐκεῖνας τὰς ἐνεργείας τοῦ τροφίμου ἀπεδόθη ἢ προσήκουσα θέσις αὐτῶν ἐν ὑγιεῖ συστήματι ἀγωγῆς. Τρέφετε λοιπὸν τὸν αὐξανόμενον ἄνθρωπον, τρέφετε αὐτὸν δι' ἐμπειρίας, πρὸς ἣν ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος δεικνύει φυσικὴν κλίσιν, καὶ πάντως αἱ φρένες αὐτοῦ ἐν τῇ ὀρίμῳ ἡλικίᾳ θ' ἀναπτυχθῶσιν ἀρτιώταται καὶ ὑγιέσταται, καὶ ἂν εἰς τοὺς νομίζοντας, ὅτι βιβλία καὶ κατὰ λέξιν ἀνακοινώσεις καὶ διηγήσεις εἶναι οἱ μόνοι διδακτικοὶ πόροι, φαίνεται οὗτος ὅτι διασπαθᾷ πολῦτιμον χρόνον.

Πρὸ τῆς νεανικῆς ἡλικίας τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀνί-

κανον νὰ καταλάβῃ τὰς ἀφρημένους ἀπόψεις τῆς ἐμπειρίας, τὰς κεκρυμμένας ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς τῶν πραγμάτων καὶ μάλιστα τὰς αἰτιώδεις σχέσεις αὐτῶν. Ἀλλὰ γενόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἡλικίᾳ ταύτῃ εἶναι ἰκανὸς πλέον νὰ προσλάβῃ λογικὴν γνῶσιν τοιοῦτων πραγμάτων, οἷον τῶν μαθηματικῶν, τῆς μηχανικῆς, τῆς χημείας, τῆς βιολογίας· καὶ ἡ κτῆσις τῶν ἐννοιῶν τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι ἡ ἀμέσως ἐπομένη φάσις τῆς ἀγωγῆς. Βραδύτερον δ' ἔτι, προοίσης τῆς νεανικῆς ἡλικίας, τὸ πνεῦμα στρέφεται μετὰ διαφέροντος πρὸς τὰς συστηματικῶς ἀφρημένας σχέσεις τὰς συναπτούσας τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους—τὰς κυρίως καλούμενας ἠθικὰς σχέσεις—πρὸς τὰς κοινωνιολογικὰς ἰδέας καὶ τὰς μεταφυσικὰς ἀφαιρέσεις.

Ἡ γενικὴ αὕτη ἀκολουθία διατηρεῖται βεβαίως κατὰ παράδοσιν ἐν τῷ σχολείῳ. Ἐμὸν δ' ἔργον εἶναι μόνον νὰ καταδείξω τὴν γενικὴν ταύτην ψυχολογικὴν ἀρχὴν τῆς διαδοχικῆς ἐξεγέρσεως τῶν δεξιότητων ἐκάστων, ἐφ' ἧς τὸ ὅλον γεγονός στηρίζεται. Εἶπον ἤδη περὶ τούτου διαλαμβάνων ἀνωτέρω περὶ τῆς βραχυτύτου τῶν ὀρμεμφύτων. Καθάπερ πολλοὶ νέοι αὐξάνονται χωρὶς ν' ἀποταμιεύωνται ἀνάλογον ποσὸν ἐννοιῶν τάξεως τινος ἀντικειμένων, διότι ἐμπειρία τῆς τάξεως ἐκείνης δὲν ἐχορηγήθησαν αὐτοῖς, ἐν ᾧ χρόνῳ ἡ περιεργία ἦτο ὀξυτάτη, οὕτω πάλιν συμβαίνει ὥστε πολλοὶ ἄλλοι νέοι νὰ γίνωνται ἀνεπιτήδευτοι πρὸς τινὰ ἐπιστήμην, διότι αὕτη προσηνέχθη τούτοις διὰ τῆς βίας τόσοσιν προώρως, ὥστε νὰ καταληφθῶσιν ὑπ' ἀηδίας καὶ νὰ μὴ ἐπιχειρῶσιν βραδύτερον νὰ ἐπιδοθῶσιν πάλιν εἰς αὐτήν. Νομίζω ὅτι παρετήρησα, ὅτι πολλοὶ φοιτηταὶ κατέστησαν διὰ παντὸς ἀνεπιτήδευτοι περὶ τὴν «φιλοσοφίαν», ὡς ἐπιδοθέντες εἰς τὴν σπουδὴν αὐτῆς ἐνὶ ἔτει πρότερον τοῦ δέοντος.

Κατὰ πάσας τὰς ὕστερον σπουδὰς ταύτας τὸ πνεῦμα μεταχειρίζεται πρὸ πάντων τὸ λεπτικὸν ὕλικόν ὡς μέσον νοήσεως. Αἱ ἀφρημένα ἐννοιαὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοινωνιολογίας δύνανται μὲν νὰ παρασταθῶσι δι' ὀπτικῶν ἢ ἄλλων εἰκόνων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖον. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι, ἀρξαμένης τῆς νεανι-

κῆς ἡμῶν ἡλικίας, «λέξεις, λέξεις, λέξεις» ἀποτελοῦσι μέγα μέρος τούτου, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ μάθῃ, καὶ ὅτι τὸ μέρος τοῦτο καθίσταται ἔτι μείζον προοίσης τῆς ἡλικίας. Τοῦτο δ' ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐφ' ὅσον αὐταὶ προσδιορίζουσι τὰ αἷτια καὶ τοὺς λόγους γεγονότων καὶ δὲν ἐξαρκοῦνται εἰς τὴν ἀπλὴν περιγραφὴν αὐτῶν. Οὕτως ἐπανακάμπτω εἰς τὰ ὀλίγον πρότερον εἰρημένα περὶ τῆς κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως. Ὅσῳ ἀκριβέστερον μανθάνονται αἱ λέξεις, τόσοσιν τὸ καλύτερον, ἀρκεῖ μόνον νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος βεβαίος, ὅτι νοοῦνται καλῶς αἱ σημασίαι αὐτῶν. Τοῦ ὅρου δὲ τούτου ἡ ἔλλειψις ἐν τῇ παλαιᾷ διηγηματικῇ μεθόδῳ παρήγαγεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τὴν ἀντίδρασιν ἐκείνην κατὰ τοῦ ψιτακισμοῦ, ἣν πάντες γινώσκωμεν. Γνώριμός μου κυρία, ἐπισκεφθεῖσα σχολεῖόν τι, παρεκλήθη νὰ ἐξετάσῃ τὰς μικρὰς μαθητριάς ἐν τῇ γεωγραφίᾳ. Ρίψασα λοιπὸν αὕτη βλέμμα εἰς τὸ βιβλίον ἠρώτησεν αὐτάς: «ἐὰν ἠθέλετε ὀρύξει ἐν τῇ γῆ ὀπὴν ἑκατὸν ποδῶν τὸ βάθος, ὅποιαν τινὰ ἠθέλετε εὔρει αὐτὴν ἐν τῷ πυθμένι, θερμότεραν ἢ ψυχρότεραν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ στόμιον αὐτῆς;» Ἀλλ' οὐδεμιὰς ἀποκρινομένης, ἡ διδάσκαλος τῆς τάξεως ὑπολαβοῦσα «εἰμὶ βεβαία», εἶπεν, «ὅτι αἱ μαθήτριάι γινώσκουσιν, ἀλλ' ὑμεῖς, νομίζω, οὐχὶ λίαν ὀρθῶς ἴσως διατυπώσατε τὴν ἐρώτησιν· ἄς ἐπιχειρήσω ἐγὼ τοῦτο». Καὶ λαβοῦσα τὸ βιβλίον «ἐν τίνι καταστάσει», ἠρώτησεν ἐξ αὐτοῦ, «ὑπάρχει τὸ ἐσωτερικὸν τῆς γῆινης σφαίρας;», καὶ παραχρῆμα τὸ ἤμισυ τῆς τάξεως ἀπήντησε: «τὸ ἐσωτερικὸν τῆς γῆινης σφαίρας ὑπάρχει ἐν καταστάσει πυρῶδους τήξεως». Ἀλλὰ τοιοῦτων μηχανικῶν ἀποκρίσεων καὶ ἀποστηθίσεων εἶναι προτιμότερα μόνη ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία. Καὶ ὅμως ἡ κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσις συνδεομένη λογικῶς μετὰ τῆς διὰ τῶν πραγμάτων διδασκαλίας ὀφείλει πάντοτε νὰ ἔχῃ ροπήν, μᾶλλον δὲ τὴν ὄλην ροπήν ἐν τῇ ἀγωγῇ. Οἱ νεώτεροι παιδαγωγικοὶ ἀναμορφωταὶ περιορίζονται ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν μόνον εἰς τὴν σπουδὴν τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ μαθητοῦ. Εἶναι δὲ αὕτη ἀκοπωτέρα, καὶ ἐγὼ αὐτὸς διατρίψας τοσοῦτον περὶ τὰς ἐμφύτους ὀρμάς, τὴν ἐποπτι-

κὴν διδασκαλίαν, τὴν χρῆσιν τῶν ἀνεκδότων κτλ., ἠκολούθησα τὴν γραμμὴν τῆς ἐλαχίστης ἀντιστάσεως ἐν τῇ ἐξέτασει τοῦ θέματος μου. Ἄλλ' ὅμως ἦδη ἐν τῇ πρώτῃ παιδικῇ ἡλικίᾳ εὐρίσκομεν τὰς ἀρχὰς τῆς καθαρῶς πνευματικῆς περιεργίας καὶ τὴν σύλληψιν τῶν ἀφηρημένων ὄρων. Αἱ δ' ἐποπτικαὶ μέθοδοι χρησιμεύουσι μάλιστα, ὅπως διὰ τινων ἔννοιῶν συναγομένων ἐκ συγκεκριμένων γεγονότων προβιβάξωσι τὸν μαθητὴν πρὸς τὰς μᾶλλον ἀφηρημένας.

Ἄλλ' ἐὰν τις ἀκούσῃ ἀποφάνσεις τινῶν κύρος ἐν τῇ διδακτικῇ ἐχόντων, ἤθελε νομίσει, ὅτι ἡ γεωγραφία λ. χ. οὐ μόνον ἄρχεται ἀπὸ τῆς αὐτῆς τοῦ σχολείου καὶ τοῦ ἐγγύς λόφου, ἀλλὰ καὶ τελευτᾷ εἰς ταῦτα, ἢ ὅτι ἡ φυσικὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀτελεύτητος ἐπανάληψις ἀνιαρῶν ἐργασιῶν μετρήσεως καὶ σταθμήσεως, ἐν ᾗ ἐλάχιστα παραδείγματα ἀρκοῦσι καθ' ὅλου ν' ἀγάγωσι τὴν διανοίαν τοῦ παιδὸς εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδόν· ὥστε οὗτινος οὗτος ἐφίεται, εἶναι ταχύτερα τις, γενικωτέρα καὶ μᾶλλον ἀφηρημένη ἐξέτασις τοῦ πράγματος. Ἦκουσά ποτε κυρίας τινος λεγούσης· «Κατέταξα τὴν κόρην μου ἐν τινι παιδικῷ κήπῳ, ἀλλ' εἶναι τόσον εὐφυῆς, ὥστε πάραυτα τὰ πάντα διείδεν». Πλείστοι παῖδες πάραυτα διορῶσι τῆς «ἀβραῶς» παιδαγωγικῆς τὰς συναισθηματικὰς ἀποπειρας, ὅπως καταστῆσιν εἰς αὐτοὺς τὰ πράγματα εὐχερῆ καὶ ἐπεγεύρη τὸ πρὸς ταῦτα διαφέρουν. Ἄλλὰ καὶ οὗτοι δύνανται ν' ἀρέσκωνται εἰς τὰς ἀφαιρέσεις, ἐὰν εἶναι αὐταὶ προσήκουσαι πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν. Ὑποτιμῶμεν δὲ σφόδρα τὴν παρ' αὐτοῖς ὄρεξιν τῆς λογικῆς γνώσεως, νομίζοντες ὅτι ἀνέκδοτα περὶ τοῦ μικροῦ Θωμᾶ ἢ περὶ τοῦ Γιαννάκι εἶναι τοῦ πνεύματος αὐτῶν ἡ μόνη εὐπεπτος τροφή.

Ἄλλὰ καὶ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἄλλαχοῦ, πρόκειται περὶ τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον, καὶ ἐν τέλει τοῦ διδασκάλου τὸ στοχαστικὸν εἶναι ὁ μόνος ἀσφαλῆς ὁδηγός. Ἡ ἐν τῇ χρήσει τῶν ἀφαιρέσεων μεγάλη δυσχέρεια εἶναι ν' ἀκριβῶμεν τίνας σημασίας προσνέμει ὁ μαθητὴς εἰς τὰς λέξεις, ἅς μεταχειρίζεται. Αἱ μὲν λέξεις δύνανται νὰ εἶναι πᾶσαι ὀρθαί, ἀλλ' ἡ μετὰ τούτων συναπτομένη σημασία εἶναι ἴδιον τοῦ παιδὸς ἀπόρρητον. Πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ἀπορρήτου ἀνάγκη

νὰ μεταχειριζώμεθα ἐπιμόνως ποικίλους τύπους λέξεων. Οὕτω δὲ πολλάκις ἀνευρίσκομεν πολλὰ τὰ παράδοξα. Τῶν ἐμῶν οἰκείων τις θέλων νὰ ἐρμηνεύσῃ εἰς μικρὰν κόρην τὴν σημασίαν τῆς «παθητικῆς φωνῆς»: «ὑπόθεσις», εἶπεν, «ὅτι μὲ φονεύεις· σὺ μὲν ἢ φονεύουσα εἶσαι ἐν τῇ ἐνεργητικῇ φωνῇ, ἐγὼ δὲ ὁ φονευόμενός εἰμι ἐν τῇ παθητικῇ φωνῇ». «Ἄλλὰ πῶς», ὑπέλαβε τὸ παιδίον, «δύνασαι νὰ ὀμιλῆς, ἐὰν εἶσαι νεκρός». «Ναί! ἀλλ' ὑπόθεσις, ὅτι εἰμι οὐχὶ παντελῶς νεκρός». Τῇ δ' ὕστεραια τὸ παιδίον ἐρωτηθὲν ἐν τῷ σχολείῳ τί εἶναι παθητικὴ φωνή, «εἶναι ἡ φωνή», ἀπήντησεν, «ἣν ἐκπέμπεις, ὅταν εἶσαι οὐχὶ παντελῶς νεκρός».

Ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν ἡ διασάφσις ὀφείλει νὰ εἶναι ποικιλωτάτη. Πᾶς ἕκαστος ἐνθυμεῖται βεβαίως παραδείγματα πλασματωδῶν σημασιῶν, ἅς παῖς ὦν ἀπένεμεν εἰς τινὰς φράσεις (μάλιστα ἐν ποιήμασι) καὶ ἅς οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῦ, ἀνύποπτοι ὄντες, οὐδέποτε διώρθωσαν. Ἐγὼ αὐτὸς ἐνθυμοῦμαι ὀπόσον, ὦν ἔτι ὀκταέτης τὴν ἡλικίαν, συνεινούμην ἐκ τῆς ἀγνώσεως τοῦ ἐπυλλίου Lord Ullin's Daughter τοῦ Θωμᾶ Campbell, ἀγαγινώσκων δὲ τοὺς στίχους:

«Ἐφ' ἡμέρας ὁμοῦ διεφεύγομεν τορεῖς
διαρκῶς τοῦ πατρὸς τοὺς οἰκέτας·
ἐπειδὴ εἰς κοιλάδ' ἂν μᾶς εὕρισκεν οὗτος,
τὴν ἐρείκην τὸ αἷμά μου ἤθελε βάψει».

«Θέλω νῦν περαιοῦσαι ἐμᾶς ἐπὶ λέμβον
οὐχὶ χάριν τοῦ σου περιλάμπρου ἀργύρου,
ἀλλὰ τῆς εὐειδοῦς γυναικὸς σου πρὸς χάριν».

ὑπελάμβανον, ὅτι ἡ διὰ τοῦ αἵματος βαφὴ τῆς ἐρείκης ἦτο τὸ κακὸν τὸ μάλιστα φοβερώτατον καὶ ὅτι ὁ πορθμεὺς ἀπαιτεῖ τὴν γυναῖκα ὡς ἀμοιβήν.

Ὁ μόνος τρόπος ἀποφυγῆς τοιούτων παρανοήσεων εἶναι ἡ συχὴν χρῆσις ποικίλων μορφῶν ἐκθέσεως καὶ διατυπώσεως καὶ ἡ εἰς πρακτικὸν ἔλεγχον, ὅσας εἶναι δυνατόν, ὑποβολὴ τῶν παραστάσεων τοῦ παιδὸς.

Καὶ νῦν ἅς μεταβῶμεν ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς προσλήψεως.

XIV

Η ΠΡΟΣΛΗΨΙΣ

Ἡ πρόσληψις εἶναι ὄρος χρησιμώτατος ἐν τῇ συγχρόνῳ παιδαγωγικῇ καὶ ὄνομα ἐπιτήδειον πρὸς παράστασιν γεγονότος, εἰς ὃ πᾶς διδάσκαλος ὀφείλει πολλάκις ν' ἀναφέρηται. Ἀληθῶς δὲ οὐδὲν ἄλλο αὕτη σημαίνει ἢ τὴν ἐνέργειαν τοῦ εἰσδέχεσθαι τι ἐν τῇ συνειδήσει. Ἡ ἐνέργεια αὕτη πρὸς οὐδὲν ἴδιον καὶ στοιχειῶδες γεγονός ψυχολογικὸν ἀντιστοίχει, ἀλλ' εἶναι ἐν τῶν πολλῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων· ἡ δὲ ψυχολογία αὕτη οὐδόλως ἔχει ἀνάγκην τοῦ ὄρου τούτου, καίπερ ὠφελιμότητος ὄντος ἐν τῇ παιδαγωγικῇ.

Τὸ ζήτημα κατ' οὐσίαν ἔχει οὕτω: Πᾶσα θύραθεν ἐντύπωσης — φράσις ἀκουομένη, ἀντικείμενον ὀρώμενον, μόρια ὀσφραντικὰ κρούοντα τὴν ρῖνα — μόλις εἰσέρχεται εἰς τὴν συνειδήσιν καὶ τρέπεται πρὸς τινὰ ὠρισμένην διεύθυνσιν συναπτομένη μετ' ἄλλων ἐν τῇ συνειδήσει προϋπαρχουσῶν παραστάσεων καὶ ἐπὶ τέλους παράγουσα τὴν καλουμένην ἀντίδρασιν. Αἱ δὲ ἰδιαιτέρας αὐτῆς συνάψεις προσδιορίζονται ὑπὸ τῆς προτέρας ἡμῶν ἐμπειρίας καὶ ὑπὸ τῶν «συνειρμῶν», οὓς ἡ νέα ἐντύπωσις ἀποτελεῖ μετ' αὐτῆς. Ἐὰν λ. χ. ἀκούητέ μου λέγοντος Α, Β, Γ, πιθανώτατα θ' ἀντιδράσῃτε πρὸς τὴν ἐντύπωσιν ταύτην λέγοντες καθ' ἑμᾶς αὐτοὺς ἐνδομύχως ἢ μεγάλη τῇ φωνῇ Δ, Ε, Ζ. Ἡ ἐντύπωσις ἐπεγεῖρει παλαιὰς αὐτῆς συντρόφους· ἐκεῖνα συναντῶσαι εἰσδέχονται αὐτὴν καὶ αὕτη ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὡς «ἡ ἀρχὴ τῆς ἀλφαβήτου». Ἐκάστης λοιπὸν ἐντύπωσης ἡ τύχη εἶναι νὰ ἐμπίπτῃ ἐν συνειδήσει ὑπ' ἀναμνήσεων, παραστάσεων καὶ διαφορόντων κατεχομένη καὶ ὑπὸ τούτων πάντων ν' ἀφομοιοῦται. Κατὰ τὴν ἀγωγὴν, ἥς ἐτύχομεν, οὐδεμία τῶν νέων ἐμπειριῶν παραμένει ἐν ἡμῖν ὅλως

ἀπροσδιόριστος καὶ ἀκατάτακτος. Ἐκάστη αὐτῶν ἀναμνησκει ἡμᾶς πάντοτε πράγματός τινος ὁμοίου κατὰ τὴν ποιότητα ἢ συναφείας τινὸς παραστάσεων πρότερον αὐτὴν περιστοιχιζουσῶν, ἃς νῦν αὕτη ἐξεγεῖρει πῶς. Ἡ πνευματικὴ αὕτη συνοδεία παραλαμβάνεται βεβαίως ἐκ τοῦ ἐτοίμου ἐν τῇ συνειδήσει κειμένου ταμιεύματος. Συλλαμβάνομεν τὴν ἐντύπωσιν καθ' ὠρισμένον τρόπον. Διαθέτομεν αὐτὴν κατὰ τὰς κεκτημένας παραστάσεις ἡμῶν, εἴτε ὀλίγα εἶναι αὗται εἴτε πολλά. Ὁ δὲ τρόπος οὗτος τοῦ συλλαμβάνειν καὶ εἰσδέχεσθαι ἐντύπωσιν τινὰ εἶναι τὸ γεγονός τῆς προσλήψεως. Αἱ παραστάσεις αἱ συναντῶσαι καὶ ἀφομοιοῦσαι αὐτὴν καλοῦνται παρὰ τοῦ Ἐρβάρτου «προσλαμβάνουσα ὁμάς». Ἡ προσλαμβανομένη ἐντύπωσις ἐμπλέκεται ἰσχυρῶς ἐν αὐτῇ, ὥστε προκύπτει νέον πεδῖον συνειδήσεως, οὗ μέρος μὲν (καὶ πολλάκις ἐλάχιστον) ἔρχεται ἀπὸ τοῦ ἔξωθεν κόσμου, μέρος δὲ (ἐνίοτε τὸ μέγιστον) ἀπὸ τοῦ προϋπάρχοντος περιεχομένου τῆς συνειδήσεως.

Προφανέστατον, νομίζω, ὑπάρχει νῦν, ὅτι ἡ πρόσληψις εἶναι, ὡς πρὸ ὀλίγου εἶπον, ἐπακολούθημα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων. Τὸ δὲ τελικὸν ἀποτέλεσμα εἶναι συγχώνευσις τις τοῦ νέου καὶ τοῦ παλαιοῦ, ἔνθα ἀποβαίνει πολλάκις ἀδύνατον νὰ διακρίνωμεν τὴν μετοχὴν ἑκατέρου τῶν δύο παραγόντων. Ὅταν ἀκούωμεν λ. χ. τινὸς λαλοῦντος ἢ ἀναγινώσκωμεν τετυπωμένην σελίδα, πολλά, ἅπερ νομίζομεν, ὅτι βλέπομεν ἢ ἀκούομεν, χορηγοῦνται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας μνήμης. Παρορῶμεν τυπογραφικὰ σφάλματα ἀναλογιζόμενοι τὰ ὀρθὰ γράμματα, ἐν ᾧ ἀληθῶς βλέπομεν τὰ ἐσφαλμένα. Ὅποσον δ' ὀλίγα τῶν λεγομένων ἀκούομεν, καταμανθάνομεν, ἐὰν φοιτήσωμεν εἰς θέατρον ἐν ξένη χώρᾳ. Ὅπερ ἡμᾶς ταράττει ἐναυθὰ εἶναι οὐχὶ τόσον ὅτι δὲν νοοῦμεν τί λέγουσιν οἱ ὑποκριταί, ὅσον ὅτι δὲν δυνάμεθα ν' ἀκούωμεν πάσας τὰς ὑπ' αὐτῶν ἐκφερομένας λέξεις. Τῷ ὄντι δ' ἐπὶ ὁμοίοις ὄροις καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ δὲν ἀκούομεν πλείονα, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα ἡμῶν πλήρες ὄν λεκτικῶν συνειρμῶν τῆς οἰκείας γλώσσης ἐπὶ τῷ ἐλάχιστῳ ἀκουστικῷ ἐρεθίσματι χορηγεῖ εὐχερῶς τὸ ἀναγκαῖον πρὸς κατανόησιν ὑλικόν.

Νόμος γενικός ἐν πάσαις ταῖς ἐργασίαις τῆς προσλήψεως πρωτανεύει — ὁ νόμος τῆς οἰκονομίας. Ἀφομοιοῦντες νέαν τινὰ ἐμπειρίαν, αὐτομάτως πειρώμεθα νὰ διαταράξωμεν ὅσον τὸ δυνατόν ἐλάχιστα τὸν ὑπάρχοντα θησαυρὸν τῶν ἡμετέρων παραστάσεων. Ἐπιχειροῦμεν πάντοτε εἰς τὴν ἐμπειρίαν ταύτην νὰ δίδωμεν ὄνομα τι, δι' οὗ ἀποβαίνει δυνατόν ν' ἀφομοιωθῆ πρὸς τὰς προϋπαρχούσας. Μισοῦμεν τὸ ἀπολύτως νέον, τὸ μὴ ἔχον ὄνομα, περὶ οὗ νῦν νέον πρέπει νὰ πλασθῆ ὄνομα· διὸ καὶ ἐπιθέτομεν τὸ πλησιέστατον ὄνομα, καὶ ἂν μὴ ἀρμόζῃ. Τὸ παιδίον θὰ ὀνομάσῃ τὴν χιόνα, ὅταν τὸ πρῶτον ἴδῃ αὐτήν, σάκχαριν ἢ λευκὴν χρυσαλλίδα, τὸ ἰστίον τοῦ πλοίου παραπέτασμα, τὸ φὸν ὠραῖον γεώμηλον, τὸ πορτοκάλιον σφαῖραν, τὸν συμπτυσσόμενον ἐκπωματιστῆρα κακὸν ψαλίδιον. Ὁ Caspar Hause τοὺς πρώτους χῆνας οὓς εἶδεν, ἐκάλεσεν ἵππους, καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Πολυνησίας ὠνόμασαν τοὺς ἵππους τοῦ ἀρχηγοῦ Cook χοίρους. Ὁ δὲ Rooper συνέταξε μικρὸν βιβλίον περὶ προσλήψεως, ὅπερ ἐπέγραψε «Χύτρα πρασίνων πτερῶν», διότι οὕτως ὠνόμασε χύτραν πλήρη πτεριδῶν μικρὸν παιδίον, ὅπερ οὐδέποτε πρότερον εἶδε πτερίδας¹.

Ἐν τῷ κατόπιν βίῳ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης τάσεως τοῦ νὰ μὴ διαταράσσωνται αἱ ἀρχαῖαι παραστάσεις ἀπότοκος εἶναι ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀρχαιοτρόπου καὶ ἰσχυρογνώμονος. Νέα παράστασις ἢ νέον γεγονός, ὅπερ θὰ ἐπέφερον ἀλλοιώσιν μεγάλην τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος τῶν ἐννοιῶν καὶ πεποιθήσεων, ἢ ἄγνωεῖται ὑπὸ τοῦ τοιοῦτου ἀνθρώπου ἢ ἀπωθεῖται ἐκ τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ, ἐὰν μὴ εἶναι δυνατόν, σοφιστικῶς ἐρμηνευόμενον, νὰ συναρμοσθῆ πρὸς τὸ οἰκεῖον αὐτοῦ σύστημα. Πάντες που συνεζήτησαμεν μετ' ἀνθρώπων ἐν καθεστῶσῃ ἡλικίᾳ ὄντων, ἀνεσκευάσαμεν τὰς γνώμας αὐτῶν διὰ λόγων ἰσχυρῶν καὶ ἠναγκάσαμεν αὐτοὺς ν' ἀποδεχθῶσι τὴν γνώμην τὴν ἡμετέραν· ἀλλ' ὅμως μετὰ μίαν ἐβδομάδα εὔρομεν αὐτοὺς

¹ Καὶ οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες πτερίων ὀνομάσαντες τὸ φυτόν, τοῦ περοῦ τὴν παράστασιν πάντως ἐνεθυμοῦντο. Σ. Μ.

ἐπιμένοντας ἐπὶ τῇ γνώμῃ τῇ ἑαυτῶν, ὡς εἰ μηδέποτε διελέχθησαν πρὸς ἡμᾶς. Καλοῦμεν δὲ τούτους γέροντας παλαιοτρόπους ἢ δυστραπέλους, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ νέοι παλαιοτρόποι. Ἡ δυστραπέλια ἄρχεται πρωϊαίτερον ἢ ὅσον νομίζομεν. Ὀκνῶ δὲ σφόδρα νὰ εἶπω τοῦτο, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ πέμπτου καὶ εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας.

Ἐν τισιν ἐγχειριδίαις εὐρίσκομεν τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς προσλήψεως συστηματικῶς κατατεταγμένας καὶ τὰς ὑποδιαίρεσεις αὐτῶν ἠριθμημένας καὶ κατὰ στήλας ἐπιγεγραμμένας, ὥστε νὰ τέρπωσι τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ παιδαγωγοῦ. Ἐνθυμοῦμαι δ' ὅτι ἐν τινι βιβλίῳ εὔρον κατελιγεμένους ἐξήκοντα διαφόρους τύπους προσλήψεως. Διεκρίνετο ὁ συνειρμικὸς τύπος, ὁ ὑπαγωγικὸς, ὁ ἀφομοιωτικὸς καὶ οὕτως ἐφεξῆς μέχρι τοῦ ἐξηκοστοῦ. Περιττὸν νὰ εἶπω, ὅτι ταῦτα εἶναι ἐξ ἐκείνων τῶν τεχνητῶν πλασμάτων, ἅπερ ἀνέκαθεν λυμαίνονται τὴν ψυχολογίαν, ὑποικουροῦσι δὲ καὶ νῦν ἔτι μάλιστα ἐν ἔργοις, ἅτινα διαφημίζονται ὡς γεγραμμένα πρὸς χρῆσιν τῶν διδασκάλων. Ὁ αἰεὶ ρωδῆς βίος τοῦ πνεύματος κατατέμνεται εἰς μέρη εὐάρμοστα πρὸς τὴν ἐν τῷ σχολείῳ διδασκαλίαν καὶ κατακερματίζεται εἰς ὑποθετικὰ «γεγονότα» φέροντα μακροσκελεῖς ἑλληνικὰς ἢ λατινικὰς ὀνομασίας, ἅτινα ἐν τῇ πραγματικότητι οὐδεμίαν ἔχουσι χωριστὴν ὑπαρξιν.

Ἐὰν θέλωμεν νὰ φυλοκρινήσωμεν τοὺς τύπους τῆς προσλήψεως, διὰ τί ἰστάμεθα μέχρι τοῦ ἐξηκοστοῦ καὶ δὲν προχωροῦμεν μέχρι τοῦ ἑξακοσιοστοῦ; Τοσοῦτοι ὑπάρχουσι προσλήψεως τύποι, ὅσοι ὑπάρχουσι τρόποι, καθ' οὓς ἡ συνειδήσις ἐκάστου ἀνθρώπου δύναται ν' ἀντιδρᾷ πρὸς εἰσερχομένην τινὰ παράστασιν. Πρὸ ὀλίγου χρόνου ἐφιλοξενούμην ἐν τῇ πόλει Βουφάλας ὑπὸ τινος κυρίας, ἣτις πρὸ πεντεκαίδεκα ἡμερῶν εἶχε τὸ πρῶτον ὀδηγήσει τὸν ἑπταετῆ υἱὸν εἰς τὸν καταρράκτην Νιαγάραν. Ὁ παῖς σιωπηλὸς ἐθεᾶτο τὸ φαινόμενον, ἄχρις οὗ ἡ μήτηρ νομίζουσα, ὅτι οὗτος καταπλαγείς ἵστατο ἄναυδος ἐπὶ τῇ τοῦ θεάματος μεγαλοπρεπεῖᾳ, «λοιπόν», ἠρώτησε, «τί σκέπτεσαι περὶ τούτου, παιδί μου;» πρὸς ἣν ὁ παῖς

ἀποκρινόμενος, «εἶναι τὸ εἶδος ἐκεῖνο τοῦ ψευκαστήρος», εἶπε, «δι' οὗ ψευκάζω τὴν ρινά μου». Οὗτος ἦτο ὁ τρόπος τῆς παρὰ τοῦ παιδὸς ἀντιλήψεως τοῦ θεάματος. Δύνασθε νὰ θεωρήσητε τοῦτον ὡς ἴδιον τύπον προσλήψεως καὶ νὰ ὀνομάσητε, ἐὰν θέλητε, ἑλληνιστὶ «ρίνο-θεραπευτικὴν» πρόσληψιν, καὶ ἐὰν οὕτω ποιήσητε, ἡ μέθοδος ἡμῶν θὰ εἶναι οὐχὶ φαυλοτέρα οὐδὲ μᾶλλον τεχνητὴ ἢ ἡ μέθοδος συγγραφέων τινῶν ψυχολογικῶν ἔργων.

Ὁ Perez ἐν τινι τῶν περὶ τοῦ παιδὸς βιβλίων αὐτοῦ παρέχει κάλλιστον παράδειγμα τῶν διαφορῶν δυνατῶν τρόπων τῆς προσλήψεως τοῦ αὐτοῦ φαινομένου κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας. Ἐν τινι οἰκίᾳ συνέβη πυρκαϊά. Μικρὸς παῖς τῆς οἰκογενείας θεώμενος ἀπὸ τῶν βραχιόνων τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἰσταμένης τροφοῦ τὰς φλόγας τοῦ πυρὸς ἐξεδήλου μεγίστην χαρὰν ἐπὶ τῇ λαμπρότητι αὐτοῦ. Ἄλλ' ἀκούσας τοὺς ἤχους τοῦ κώδωνος τῆς προσεγγιζούσης πυροσβεστικῆς ἀντλίας περιέπεσεν ὑπὸ φόβου εἰς σπασμῶδη παροξυσμόν· οἱ ἀλλόκοτοι ἤχοι, ὡς γνωστόν, ἐμβάλλουσιν εὐχερῶς εἰς τρόμον τὰ μικρὰ παιδιά. Πόσον ἄλλοια ἐγένετο παρὰ τῶν γονέων τοῦ παιδὸς ἢ πρόσληψις τῶν δύο ἐντυπώσεων τῆς καιομένης οἰκίας καὶ τῆς προσεγγιζούσης πυροσβεστικῆς ἀντλίας!

Τὸ αὐτὸ πρόσωπον κατὰ τὴν ἐκάστοτε πορείαν τῶν νοημάτων αὐτοῦ ἢ κατὰ τὴν ἐκάστοτε συναισθηματικὴν διάθεσιν δύναται τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἄλλοτε ἄλλως νὰ προσλαμβάνη. Ἰατρὸς ἢ μηχανικός, προσκαλούμενος ὡς ἐπαίῳ ὑπὸ τινος μερίδος ἀνθρώπων, δὲν θὰ ἔχη τὸν αὐτὸν τρόπον προσλήψεως τῶν πραγμάτων, ὃν θὰ εἶχεν, ἐὰν ὑπὸ τῆς ἐτέρας μερίδος προσεκαλεῖτο. Ὅταν τινὲς ἐρίζωσι περὶ τῆς ἐρμηνείας πράγματός τινος, τοῦτο εἶναι συνήθως τεκμήριον, ὅτι στεροῦνται οὗτοι τῶν εἰς τὴν πρόσληψιν ἀναγκαίων κατηγοριῶν κατατάξεως καὶ φυλοκρινήσεως· διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοιαύτη ἔρις ἀρκεῖ νὰ καταδείξη, ὅτι οὐδετέρα τῶν ἀντιπάλων ἐξηγήσεων εἶναι ἡ εὐστοχοῦσα. Ἀμφοτέροι οἱ ἐρίζοντες ἐπιχειροῦσι νὰ ἐρμηνεύωσι τὸ πρᾶγμα κατὰ προσέγγισιν, βίᾳ ὑπάγοντες αὐτὸ εἰς κατηγορίαν ἐννοιῶν προχειροτάτην καὶ ἥκιστα ἐπιταράτ-

τουςαν τὴν συνήθη αὐτῶν διανόησιν, ἐν ᾧ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θὰ ἦτο πολλῶν προτιμότερον νὰ πλουτίζωσι τὸν θησαυρὸν τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν καὶ νὰ εὐρίσκωσιν ὄρον τινὰ παντελῶς νέον πρὸς παράστασιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πράγματος.

Οὕτως ἐν τῇ βιολογίᾳ ἐπεκράτει ἀτελεύτητος ἔρις, ἐὰν μονοκύτταροι τινες ὀργανισμοὶ εἶναι ζῶα ἢ φυτά, ἕως ὃ Haeckel εἰσαγαγὼν τὸν νέον προσληπτικὸν ὄρον Protisten (*Πρώϊστα*), ἐπέθηκε πέρας εἰς τὴν ἔριν. Ἐν δικαστηρίῳ δὲν ἀναγνωρίζεται *tertium quid* μεταξὺ μανίας καὶ σωφροσύνης. Ἐὰν μὲν τις ἔχη σώας τὰς φρένας, κολάζεται, εἰ δὲ μὴ, ἀφωοῦται· οὐχὶ δὲ σπανίως συμβαίνει ὥστε δύο ἐπαίοντες νὰ διχογνωμῶσι περὶ τούτου. Ἄλλ' ὅμως ἡ φύσις εἶναι σοφωτέρα τῶν ἡμετέρων ἰατρῶν. Ὡς αἰθουσά τις οὔτε ἀπολύτως σκοτεινὴ οὔτε ἀπολύτως φωτεινὴ εἶναι, ἀλλὰ πρὸς μὲν τὸν ὠρολογιοποιὸν δύναται νὰ εἶναι σκοτεινὴ, φωτεινοτάτη δ' ὅμως, ὅπως ἐσθίωμεν ἐν αὐτῇ ἢ παίζωμεν, οὕτω καὶ ἀνθρώπος τις δυνατὸν πρὸς τινὰς μὲν σκοποὺς νὰ εἶναι ὑγιὲς τὰς φρένας, πρὸς ἄλλους δὲ μαινόμενος—ικανῶς μὲν ὑγιὲς, ὅπως ἀφεθῆ ἑλεύθερος, ἀλλ' οὐχὶ ικανῶς ὑγιὲς, ὅπως ἐπιμελῆται τῶν οἰκονομικῶν αὐτοῦ πραγμάτων. Οἱ ὄροι «ἀνισόρροπος» «ἔκφυλος ἀπὸ κληρονομίας» «ψυχοπαθής» ἐπλάσθησαν, ὅπως πληρωθῆ ἡ ἀνάγκη τοῦ *tertium quid*.

Ἡ ὅλη πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν γίνεται διὰ τῆς δημιουργίας νέων τεχνικῶν ὄρων πρὸς δῆλωσιν τῶν νεωστὶ ἀνακαλυπτομένων ἀπόψεων τῶν φαινομένων. Τὰ φαινόμενα ταῦτα βίᾳ μόνον θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰς κατηγορίας τοῦ παλαιότερου θησαυροῦ τῶν παραστάσεων. Σὺν τῷ χρόνῳ λοιπὸν προϊόντι τὸ ἡμέτερον λεξικὸν γίνεται αἰεὶ πλουσιώτερον ὡς συμβαδίζον πρὸς τὸν αἰεὶ ἐπαυξανόμενον θησαυρὸν τῶν ἀφομοιωτικῶν ἡμῶν παραστάσεων.

Ἐν τῇ βαθμηδὸν προϊούσῃ ἐπαλλήλῳ ἐπιδράσει τῶν νέων καὶ παλαιῶν παραστάσεων οὐ μόνον αἱ νέαι παραστάσεις ἀλλοιοῦνται καὶ προσδιορίζονται παρὰ τῶν προσλαμβανουσῶν αὐτὰς παλαιῶν, ἀλλὰ καὶ αὐταί, ἤγουν αἱ προσλαμβάουσαι αὐταὶ καὶ παλαιαὶ

παραστάσεις, μεταβάλλονται ὑπὸ τῆς ἰδιαιτέρας φύσεως τῶν νέων, αἵτινες ἀφομοιοῦσιν αὐτάς. Πρὸς τοῦτο λαμβάνω τὸ σύνθηρος παράδειγμα τὸ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν παρατιθέμενον. Πρὸς παιδα ἀνατραφέντα ἐν οἰκίᾳ, ἔνθα πᾶσαι αἱ τράπεζαι εἶναι τετράγωνοι, τὸ ὄνομα «τράπεζα» σημαίνει πρᾶγμα τετράγωνον. Ἄλλ' ἐὰν οὗτος εἰσέλθῃ εἰς οἰκίαν, ὅπου αἱ τράπεζαι εἶναι στρογγύλαι καὶ πᾶσαι ὁμοίως τράπεζαι καλοῦνται, ἢ ἣν εἶχε προσληπτικὴ ἔννοια τῆς τραπέζης ἐπικτᾶται εὐθὺς εὐρύτερον ἐσωτερικὸν περιεχόμενον. Οὕτως αἱ ἔννοιαι ἡμῶν ἀδιαλείπτως ἀποβάλλουσι γνωρίσματα, οὐσιώδη πρότερον θεωρούμενα, καὶ προσλαμβάνουσι νέα, ἀπαράδεκτα πρότερον νομιζόμενα. Ἡ ἐπέκτασις τῆς ἔννοιας ἀργανισμὸς ἐπὶ τὴν κοινωνίαν εἶναι γνωστότατον παράδειγμα διασαφητικὸν τοῦ λόγου μου.

Ἄλλ' εἴτε ἐπαρκεῖς εἶναι αἱ ἡμέτεραι παραστάσεις εἴτε ἀνεπαρκεῖς, εἴτε πολλαὶ εἴτε ὀλίγα, αὐταὶ πᾶσαι ἀποτελοῦσι τὸ μόνον ὑλικὸν τῆς ἐργασίας ἡμῶν. Ἐὰν πεπαιδευμένος εἶναι, ὡς εἶπον, σύνολον ὀργανικῶς μεμορφωμένων τάσεων πρὸς πρᾶξιν, τὸ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν ἐπεγεῖρον καὶ προσδιορίζον εἶναι πάντοτε ἡ ἀντίληψις τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὀφείλει οὗτος νὰ ὀνομάσῃ καὶ κατατάξῃ τὰς περιστάσεις, ἐν αἷς τυγχάνει ὢν. Ὅσῳ δὲ μείζων ὁ θησαυρὸς τῶν παραστάσεων, τόσῳ «ἰκανώτερος» θὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τόσῳ ὁμοειδεστέρα καὶ προσφορωτέρα θὰ εἶναι πιθανώτατα ἡ διαγωγὴ αὐτοῦ. Κατωτέρῳ ἐν τῷ περὶ βουλήσεως λόγῳ θὰ ἴδωμεν, ὅτι στοιχεῖον θεμελιώδες πρὸ πάσης ἀποφάσεως εἶναι ἡ εὑρεσις τῶν ὀρθῶν ὀνομάτων τῆς αἰρετέας πράξεως καὶ τῆς φευκτέας πράξεως καὶ ἡ ὑπ' αὐτὰ ὑπαγωγὴ τούτων. Ὁ ὀλίγα μόνον ὀνόματα διατιθέμενος εἶναι λίαν ἀνεπιτήδειος πρὸς πᾶσαν βουλήν καὶ ἀπόφασιν. Τὰ δ' ὀνόματα — καὶ πᾶν ὄνομα ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν ἔννοιαν ἢ παραστάσιν — εἶναι τὰ ὄργανα, δι' ὧν πραγματευόμεθα τὰ ἡμέτερα προβλήματα ἢ ἐπιλύομεν τὰ ἡμέτερα διλήμματα. Ἄλλ' ἐν τῇ ἐπισκέψει τοῦ πράγματος τούτου εὐχερέστατα ἐπιλανθανόμεθα τοῦδε τοῦ σπουδαιοτάτου, ὅτι τῶν ἀνθρώπων οἱ πλείστοι ἀποτα-

μειούνται ἐννοίας καὶ ὀνόματα κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνδρικήs. Ἴσως δ' ἐτάραξα τὴν καρδίαν ὑμῶν εἰπὼν πρὸ ὀλίγου, ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι ἄρχονται νὰ γίνωνται δυσ-τράπελοι καὶ ἀρχαιοτρόποι ἀπὸ τοῦ πέμπτου καὶ εἰκοστοῦ τῆς ἡλικίας ἔτους. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ αὐξανόμενος ἔφηβος διατελεῖ μέχρι τῆς μέσης ἡλικίας ἐπικτώμενος πληθὺν λεπτομερῶν γνώσεων καὶ μεγάλην οἰκειότητα πρὸς τὰ ἰδιαίτερα γεγονότα τὰ συνδεδεμένα πρὸς τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ ἢ πρὸς τὰς ἀσχολίας τὰς βιοτικὰς. Οὕτω δὲ αἱ ἔννοιαι αὐτοῦ πληθύνονται ἐπὶ χρόνον μακρόν· διότι ἡ γνώσις αὐτοῦ γίνεται εὐρύτερα καὶ λεπτομερεστέρα. Ἄλλ' οἱ εὐρύτεροι τύποι τῶν ἔννοιῶν, τὰ γένη τῶν πραγμάτων καὶ αἱ ἐκτενέστεραι κατηγορίαι τῶν προσαλλήλων σχέσεων τῶν πραγμάτων, πάντα ταῦτα γινώσκονται παρὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ νεανικῇ ὀπωσοῦν ἡλικίᾳ. Ὀλίγοι γίνονται ἔμπειροι τῶν ἀρχῶν νέας τινὸς ἐπιστήμης μετὰ τὸ πέμπτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας. Ἐὰν μὴ ἐν πανεπιστημίῳ σπουδάσῃτε περὶ τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν, στοιχηματίζω χίλια πρὸς ἓν, ὅτι αἱ θεμελιώδεις αὐτῆς ἔννοιαι θὰ εἶναι εἰς ὑμᾶς καθ' ὅλον τὸν βίον ἄγνωστοι. Τὸ αὐτὸ δὲ ρητέον περὶ τῆς βιολογίας, τὸ αὐτὸ περὶ τῆς ἠλεκτρολογίας. Πόσοι ἄνθρωποι ἄγοντες νῦν τὸ πεντηκοστὸν ἔτος ἔχουσι σαφῆ ἔννοιαν ἠλεκτρικῆς μηχανῆς ἢ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κινεῖται ἠλεκτρικὸς τροχιόδρομος; Εἰς ἢ δύο ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν Ἴσως, ἐν ᾧ οἱ μαθηταὶ τῶν ἡμετέρων λυκείων εὐχερῶς μανθάνουσι πάντα ταῦτα¹.

¹ Ὑπάρχει βεβαίως ὑπερβολὴ τις, ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ Comprayé (ἐνθ' ἂν. σελ. 46), ἐν τῇ οὕτως ἀπολύτως διατετυπωμένῃ ταύτῃ διαχυρίσει τοῦ συγγραφέως. Ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ, νομιζομεν, τὸ πνεῦμα δύναται ν' ἀνακαινίζηται καὶ ν' ἀρχηται ἐκ νέου νὰ μανθάνῃ. Ἄλλ' ὅμως ἐὰν θέλωμεν νὰ γίνωμεν ἔμπειροι ἐπιστήμης ξένης μέχρι τοῦδε πρὸς ἡμᾶς, τοῦτο θὰ κατορθώσωμεν νῦν ἀντὶ πολλῶν ἀγῶνων καὶ κόπων. Καὶ τοῦτο ἐπικυροῖ τὴν θεμελιώδη ἐκείνην ἀλήθειαν, ἣν πᾶσα διδασκαλία δύναται νὰ ἐπωφεληθῇ, τ. ἔ. ὅτι πᾶσα νέα γνώσις, ἵνα εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ πνεῦμα καὶ γίνη εἰσδεκτὴ ὑπ' αὐτοῦ, ὀφείλει νὰ εὕρῃ τὸ ἔδαφος, οὕτως εἶπεν, ἐν τούτῳ προπαρασκευασμένον, ὥστε εὐχερῶς νὰ ριζοβολήσῃ ἐκεῖ καὶ νὰ παγιωθῇ. Σ. Μ.

Ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ ἐπεγείρεται ἐν ἡμῖν συναίσθημά τι ἀπεριορίστου δραστηκῆς ἐνεργείας, ὅφ' οὐ πολλοὶ μὲν παροτρυνόμεθα ὅπως καταγράψωμεν καταλόγους βιβλίων, ἀπερ ἐπινοοῦμεν νὰ διεξέλθωμεν ὕστερον, πλείστοι δὲ προαγόμεθα νὰ πιστεύωμεν, ὅτι θὰ γίνωμεν ἐπιγνώμονες πάντων τῶν πραγμάτων, ὧν νῦν ἀμελοῦμεν, μελετῶντες αὐτὰ μετὰ ταῦτα ἐν ὥραις σχολῆς καὶ ἀνέσεως. Ἄλλ' αἱ ἀγαθαὶ ἐκεῖναι προθέσεις μόλις ποτὲ καὶ χαλεπῶς ἐκπληροῦνται. Αἱ ἔννοιαι αἱ πρὸ τοῦ τριακοστοῦ ἔτους πεπορισμέναι παραμένουσι κατὰ κανόνα ἢ μόνη ἡμῶν προσωπικὴ κτῆσις. Αἱ δ' ἐξαιρετικαὶ περιπτώσεις διηνεκοῦς ἀνανεώσεως — ὡς ἡ τοῦ Γλάδστωνος — διὰ τοῦ θαυμασμοῦ, ὃν ἐπεγείρουσιν, ἐπικυροῦσι μόνον τὴν γενικότητα τοῦ κανόνος. Τὸ νὰ ἔχη δὲ συνείδησιν ὁ διδάσκαλος, ὅτι ὁ κατόπιν βίος τοῦ μαθητοῦ ἤρηται σχεδὸν μόνον ἐκ τοῦ παρ' ἑαυτοῦ χορηγούμενου εἰς τοῦτον θησαυροῦ τῶν παραστάσεων, τοῦτο πληροῦ αὐτὸν σεμνότητος καὶ ἀξιώματος καὶ ἐπικρατύνει ἐν αὐτῷ τὸ ὑγιὲς συναίσθημα τοῦ ὕψους καὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ.

XV

H ΒΟΥΛΗΣΙΣ

Ἐὰν ἡ πνευματικὴ ἡμῶν ἐνέργεια ἔχη τὸ φυσικὸν αὐτῆς τέρμα ἐν τῇ ἐξωτερικῇ διαγωγῇ, τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς ψυχολογίας ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ περὶ βουλήσεως. Ἄλλ' ὁ ὄρος βούλησις ἔχει εὐρυτέραν καὶ στενωτέραν σημασίαν. Ἐν μὲν τῇ εὐρυτέρᾳ σημασίᾳ δηλοῖ τὴν ὅλην ἡμῶν δεξιότητα πρὸς τὸν παρορμητικὸν καὶ ἐνεργητικὸν βίον, περιλαμβανομένων τῶν ἐμφύτων ἡμῶν ἀντιδράσεων καὶ τῶν μορφῶν ἐκείνων τῶν πράξεων, αἵτινες συχνῇ ἐπαναλήψει κατέστησαν ὕστερον αὐτόματοι καὶ σχεδὸν ἀσυνειδήτοι. Ἐπὶ δὲ τῆς στενωτέρας σημασίας βουλευτικαὶ πράξεις εἶναι αἱ μὴ δυνάμεναι ἄνευ τῆς προσοχῆς νὰ ἐπιτελῶνται. Σαφῆς παράστασις τοῦ περιεχομένου αὐτῶν καὶ δισταθημῆνον ὑπὸ τοῦ πνεύματος fiat (γενηθήτω), ἥτοι περισκεμμένη συγκαταίνεσις καὶ ἀπόφασις, ὀφείλουσι νὰ προηγῶνται τῆς ἐπιτελέσεως αὐτῶν.

Τοιαύτας πράξεις χαρακτηρίζει πολλάκις δισταγμὸς καὶ συνοδεύει ἰδιαιτατόν τι συναίσθημα ἀποφάσεως, ὅπερ δύναται νὰ συνεπάγεται ἢ νὰ μὴ συνεπάγεται καὶ τι συναίσθημα ἐντάσεως. Ἐν ταῖς πρώταις ὁμιλίαις μου εἶπον τσαῦτα περὶ ἐμφύτων τάσεων, ὥστε ἐν τοῖς ἐφεξῆς θὰ διαλάβω περὶ βουλήσεως ἐπὶ τῆς στενωτέρας σημασίας αὐτῆς.

Πάντα ἡμῶν τὰ ἔργα ἐνομίζοντο παρὰ τῆς παλαιότερας ψυχολογίας ὅτι εἶναι ἐκδηλώσεις ἰδιαιτέρας τινος δυνάμεως, καλουμένης βουλήσεως, καὶ ὅτι ἄνευ τοῦ fiat αὐτῆς, πᾶσα πράξις εἶναι ἀπρακτος. Ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις οὔσαι καθ' ἑαυτὰς ἀδρανεῖς δὲν δύνανται, ἔλεγον, νὰ παράγωσι πράξιν τινα ἄλλως ἢ τῇ μεσιτείᾳ τοῦ ὑπερτέρου τούτου παράγοντος. Οὐδεμία δὲ ἐξωτερικὴ πράξις δύναται νὰ παραγῆται, ἐὰν μὴ αἱ παραστάσεις αὗται καὶ

έντυπώσεις ἔλθωσιν εἰς ἄμεσον μετ' αὐτοῦ σχέσιν καὶ λάβωσι παρ' αὐτοῦ ἰδιαιτέραν ὄησιν. Ἡ διδασκαλία αὕτη πρὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου ἠλέγχθη καὶ ἀνετράπη διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν φαινομένων τῆς καθ' ἀνάκλασιν πράξεως, ἐν ἧ αἰ αἰσθητικαὶ έντυπώσεις, ὡς γινώσκετε, παράγουσιν ἀμέσως καὶ ἀφ' ἑαυτῶν κίνησιν. Ἡ διδασκαλία δύναται ὡσαύτως νὰ θεωρῆται ἀναίρεθεῖσα καὶ ὡς πρὸς τὰς παραστάσεις.

Οὐδεμία ὄντως ὑπάρχει κατάστασις συνειδήσεως—οὔτε αἴσθημα οὔτε παράστασις οὔτε συναίσθημα—μὴ τείνουσα ἀμέσως καὶ ἀφ' ἑαυτῆς νὰ καταλήξῃ εἰς κηνητικὸν τι ἀποτέλεσμα. Τὸ κηνητικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι ἀναγκαίως πάντοτε ἐξωτερικὴ πρᾶξις, ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀπλῆ τις ἀλλοίωσις τῶν καρδιακῶν παλμῶν ἢ τῆς ἀναπνοῆς, μεταβολὴ τις τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας, οἷαν ἐμφαίνουσιν ἡ ἐρυθρότης ἢ ἡ ὠχρότης τοῦ προσώπου, ἐκκρισις δακρύων καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Ἀλλὰ πάντως ὑπάρχει τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐν τινι μορφῇ, ὅταν ὑπάρχῃ κατάστασις τις τῆς συνειδήσεως. Θεμελιωδεστάτη δὲ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας ἔννοια εἶναι ἡ ἐπ' ἐσχάτων ἀσπαστὴ γενομένη, ὅτι πάντα τὰ τῆς συνειδήσεως γεγονότα, καὶ δὴ τὰ γεγονότα ἀπλῶς ὡς τοιαῦτα, ὀφείλουσι νὰ καταντῶσιν εἰς κίνησιν φανεράν ἢ ἀφανῆ.

Ἡ ἀπλουστάτη περίπτωσις τῆς κηνητικῆς ταύτης τάσεως εἶναι ἐκεῖνη, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα κατέχεται ὑπὸ μιᾶς μόνης παραστάσεως. Ἐὰν μὲν ἡ παράστασις εἶναι παράστασις ἀντικειμένου συνδεδεμένου μετὰ τινος ἐμφύτου ὀρμῆς, τὸ ἀπὸ τῆς ὀρμῆς κηνητικὸν ἀποτέλεσμα θὰ προκύψῃ ἀμέσως· ἐὰν δ' ἡ παράστασις εἶναι παράστασις κινήσεως, ἢ κίνησις θὰ γίνῃ. Πρᾶξις ὑπὸ μιᾶς μόνης παραστάσεως παραγομένη καλεῖται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν ἐπιπλοκωτέρων περιπτώσεων «ἰδεοκίνητος» (ideomotor), δι' οὗ ὄρου σημαίνεται πρᾶξις ἄνευ ρητῆς ἀποφάσεως καὶ ἄνευ ἐντάσεως τελεσιουργουμένη. Πάμπολλαι καθ' ἑξῆς πράξεις, καρποὶ τῆς ἀγωγῆς ἡμῶν, εἶναι ταύτης τῆς κατηγορίας. Ἐὰν ἴδωμεν λ. χ. ὅτι ἡ θύρα εἶναι ἀνοικτὴ, ἀνιστάμεθα καὶ κλείομεν αὐτήν· ἐὰν

διαλεγόμενοι πρὸς τινὰ ἴδωμεν ἐνώπιον ἡμῶν πινάκιον σταφίδων, ἐκτείνομεν τὴν χεῖρα καὶ προσάγομεν ἐξ αὐτῶν εἰς τὸ στόμα ἄνευ διακοπῆς τοῦ διαλόγου· ἢ ἐὰν κατακείμενοι ἐπι ἐπὶ τῆς κλίνης ἀναλογιζώμεθα αἴφνης, ὅτι θὰ ὑστερήσωμεν τοῦ προγεύματος, πάραυτα ἐγειρόμεθα χωρὶς οὐδεμιᾶς ἐντάσεως ἢ ἀποφάσεως. Πάντα τὰ καθ' ἑξῆς ἐνεργήματα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου—οἱ τρόποι καὶ τὰ ἔθιμα, τὸ ἐνδύεσθαι καὶ ἐκδύεσθαι, χαιρετισμοὶ καὶ προσαγορεύσεις κτλ.—τελεσιουργοῦνται κατὰ τοῦτον τὸν ἡμιαυτόματον τρόπον ἀδιστακτως. Μόνον τὸ ἀκρότατον κρᾶσπεδον τῆς συνειδήσεως ὑφίσταται, ὡς φαίνεται, τὴν ροπὴν αὐτῶν, ἐν ᾧ τὴν ἐστὶαν δυνατὸν νὰ κατέχωσι παντελῶς διάφορα πράγματα.

Ἄλλ' ἂς ἐξετάσωμεν νῦν ἐπιπλοκωτέραν τινὰ περίπτωσιν. Ὑποθεσίθω ὅτι συνυπάρχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει δύο παραστάσεις, ὧν ἡ μὲν ἐτέρα, ἢ Α, καθ' ἑαυτὴν λαμβάνομένη εἶναι παρακτικὴ πρᾶξεώς τινος, ἢ δ' ἐτέρα, ἢ Β, ἐξεγείρει ὅλως διάφορον πρᾶξιν ἢ ἐπακολουθημά τι τῆς πρώτης πράξεως ἰκανὸν ν' ἀνακόψῃ τὴν ἡμετέραν ἐνέργειαν. Λέγουσι λοιπὸν οἱ ψυχολόγοι, ὅτι ἡ δευτέρα παράστασις Β πιθανῶς θ' ἀναστείλῃ ἢ θὰ κωλύσῃ τὰ κηνητικὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης παραστάσεως Α. Ὅθεν ρητέον ὀλίγα τινὰ περὶ «κωλύσεως» καθ' ὅλου πρὸς διευκρίνησιν τῆς ἰδιαιτέρας ταύτης περιπτώσεως.

Μία τῶν ἀξιολογωτάτων φυσιολογικῶν ἀνακαλύψεων—γενομένη ταυτοχρόνως ἐν Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ πρὸ πέντε δεκαετηρίδων—εἶναι ὅτι τὰ νευρικὰ ρεύματα οὐ μόνον κινουσι τοὺς μῦς πρὸς ἐνέργειαν, ἀλλὰ καὶ πρᾶξιν ἤδη γινομένην ἀνακόπτουσιν ἢ ἐπικωλύουσι νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ ἀποτέλεσμα, εἰς ὃ ἔτεινε. Παρὰ τὰ κηνητικὰ λοιπὸν νεῦρα διεκρίθησαν καὶ τὰ κωλυτικά. Τὸ μὲν πνευμονογαστρικὸν λ. χ. νεῦρον ἐρεθιζόμενον κωλύει τὰς κινήσεις τῆς καρδίας, τὸ δὲ σπλαγχνικὸν ἐρεθιζόμενον κωλύει τὰς τῶν ἐντέρων ἀρξαμένης ἤδη. Ἀλλὰ ταχέως κατενοήθη ἡ ἄγαν στενὴ ἐκδοχὴ τοῦ πράγματος καὶ ἐγένετο φανερόν, ὅτι ἡ κώλυσις αὕτη

είναι οὐχὶ εἰδικὴ νεύρων τινων ἐνέργεια, ἀλλὰ γενικὴ λειτουργία, ἣν μέρος τι τοῦ νευρικοῦ συστήματος δύναται, δεδομένων τῶν καταλλήλων ὄρων, ν' ἀσκή ἐπ' ἄλλων μερῶν. Τάνώτερα κέντρα λ. χ. φαίνεται ὅτι ἀσκοῦσι σταθερὰν κωλυτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἐρεθιστικότητα τῶν κατωτέρων. Αἱ ἀνακλαστικαὶ κινήσεις ζῴου, ἀφαιρεθέντος τὰ ἐγκεφαλικά ἡμισφαίρια ἐν μέρει ἢ παντελῶς, ἐπιτείνονται εἰς ὑπερβολήν. Πάντες γινώσκετε τὴν συνήθη ἀνακλαστικὴν κίνησιν τοῦ κυνός, ἐὰν κνήσητε αὐτὸν κατὰ τὸ δεξιὸν λ. χ. πλευρὸν· διὰ τοῦ ἀντιστοίχου ὀπισθίου σκέλους ἐκτελεῖ συνήθως κνησμῶδεις κινήσεις ἐν τῷ ἀέρι. Ἐπὶ κυνῶν λοιπόν, ὧν τὰ ἡμισφαίρια εἶναι κεκολοβωμένα, αἱ κνησμῶδεις αὐταὶ κατ' ἀνάκλασιν κινήσεις εἶναι οὕτως ἀκατάπαυστοι, ὥστε, ὡς ὁ Goltz πρῶτος περιέγραψεν αὐτάς, πᾶν τὸ τρίχωμα τοῦ κνωμένου πλευροῦ ἐκτίλλεται. Παρὰ τοῖς ἡλιθίοις, παρ' οἷς αἱ λειτουργίαι τῶν ἡμισφαιρίων ἀδρανουσί σφοδρὰ, αἱ κατώτεραι ὁρμαὶ μὴ κωλυόμεναι, καθάπερ παρὰ τοῖς κανονικοῖς ἀνθρώποις, ἐκφαίνονται συνήθως κατὰ τὸν εἰδεχθέσαστον τρόπον. Γινώσκετε ὡσαύτως ὅτι δύναται συναισθηματικὴ τάσις κατωτέρα ὑπ' ἀνωτέρας ν' ἀφανισθῇ. Ὁ φόβος κόπτει τὴν ὄρεξιν, τὸν φόβον ἀποδιώκει ἡ μητρικὴ στοργή, τὴν φιληδονίαν χαλιναγωγεῖ ἡ αἰδῶς καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Καὶ κατὰ τὰς λεπτοτέρας ἐκφάνσεις τοῦ ἡθικοῦ βίου, ὅταν ιδεώδης τις ὁρμὴ ἐπεγερθῇ αἴφνης ζωηρὰ καὶ ἔντονος, φαίνεται ὡς εἰ ἡ ὅλη κλίμαξ τῶν ἐκτιμήσεων τῶν ἡμετέρων ἐλαττηρίων μεταβάλλει τὴν ἰσορροπίαν αὐτῆς. Ἡ ἰσχὺς τῶν παλαιῶν πειρασμῶν ἀφανίζεται καὶ τὸ διὰ τὴν κώλυσιν αὐτῶν πρὸ ὀλίγου ἀδύνατον νὰπραχθῇ εἶναι νῦν οὐ μόνον πρακτόν, ἀλλ' εὐπρακτον. Ὅρθως δὲ τοῦτο ἐκλήθη «ἐξωθοῦσα δύναμις τῶν ὑψηλοτέρων συναισθημάτων».

Ἡ ἐννοια αὕτη τῆς κώλυσεως ἐφαρμόζεται εὐχερῶς κατὰ τὴν ἐν τῇ συνειδήσει παρουσίαν πλειόνων παραστάσεων. Κατάκειμαι λ. χ. ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ συλλογίζομαι ὅτι εἶναι ὥρα νὰ ἐγερθῶ. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ἀναλογίζομαι κατ' ἐμαυτὸν τὸ δριμύ ψῦχος τῆς πρωΐας καὶ τὴν τέρψιν τὴν ἐκ τῆς θερμότητος τῆς κλίνης.

Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει τὰ κινητικὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης παραστάσεως κωλύονται, ὥστε δύναμαι νὰ διατελέσω ἐπὶ ἡμίσειαν καὶ πλέον ὦραν ἔχων ἐν ἐμοὶ τὰς δύο παραστάσεις κυμαινούσας καὶ νὰ μὴ χωρῶ ἐπὶ τὴν πράξιν. Αὕτη εἶναι ἡ καλουμένη κατάστασις τοῦ δισταγμοῦ ἢ τῆς σκέψεως. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δύναται ὁ δισταγμὸς νὰ λυθῇ καὶ ἡ ὀριστικὴ ἀπόφασις νὰ γίνῃ κατὰ τὸν ἕτερον τῶν ἐξῆς τρόπων :

1) Δύναμαι ἐπ' ὀλίγον ν' ἀμνημονήσω τῶν θερμομετρικῶν ὄρων. Ἡ παράστασις τῆς ἐγέρσεως ἀμέσως θὰ καταλήξῃ εἰς πράξιν καὶ θὰ εὖρω ἐμαυτὸν πάραυτα ἐγυηγεμένον.

2) Εἰ καὶ ἀναλογίζομαι τὸ δριμύ ψῦχος, ὅμως ἡ παράστασις ὅτι καθῆκον ἔχω νὰ ἐγερθῶ εἶναι τόσο ἰσχυρά, ὥστε παρὰ τὴν κώλυσιν προσδιορίζει αὕτη καὶ παράγει τὴν πράξιν. Ἐνταῦθα ἔχω τὸ συναισθημα ἐνεργητικῆς ἡθικῆς ἐντάσεως καὶ νομίζω ὅτι ἐποίησα πράξιν ἐνάρετον.

Πᾶσαι αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἡ πράξις καλεῖται κυρίως ἐκουσία, καθ' ἃς γίνεται αἵρεσις μετὰ δισταγμὸν καὶ σκέψιν, δύναται ν' ἀνάγωνται εἰς τὸν ἕτερον τῶν τύπων τούτων. Βλέπετε λοιπόν ὅτι βούλησις ἐν τῇ στενωτέρᾳ σημασίᾳ ἐμφανίζεται μόνον, ὅταν ὑπάρχωσι συγκρουόμενα συστήματα παραστάσεων, καὶ ὅτι ἤρτηται ἐκ τοῦ πολυπλόκου χαρακτῆρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως. Ἀξία δὲ σημειώσεως εἶναι ἡ ἄκρα λεπτότης τῆς λειτουργίας τῆς κώλυσεως. Ἰσχυρὰ τις καὶ ἐπείγουσα κινητικὴ παράστασις ἐν τῇ ἐστίᾳ δύναται νὰ καταστῇ ἀργὴ καὶ ἄπρακτος διὰ τῆς ἐν τῷ κρασπέδῳ παρουσίας ἀσθενεστάτης τινὸς ἀντιφατικῆς παραστάσεως. Κλείω λ. χ. τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ ἐκτείνων τὸν δείκτην δάκτυλον πειρῶμαι ὡς οἶόν τε ζωηρότατα νὰ παραστήσω ἐμαυτῷ, ὅτι ἔχω ἐν τῇ χειρὶ περίστροφον καὶ ὅτι ἀνέλκω τὴν σκανδάλην. Τότε αἰσθάνομαι τὸν δάκτυλόν μου τρέμοντα καὶ τείνοντα νὰ συσταλῇ καὶ ἐὰν προσήπτετο οὗτος πρὸς ἀναγραφέα (recording apparatus), θὰ ἐνεφάνιζεν τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς τάσεως διὰ τῆς ἀναγραφῆς ἀρχομένων κινήσεων. Ἀλλ' ὅμως

πραγματι δὲν κάμπτεται ὁ δάκτυλος καὶ ἡ κίνησις τῆς ἀνολκῆς τῆς σκανδάλης δὲν ἐπιτελεῖται. Διὰ τί; Ἀπλῶς διότι, καίπερ ὅλως προσέχων τὸν νοῦν εἰς τὴν παράστασιν τῆς κινήσεως, ὅμως ἐπιτελῶ καὶ τοὺς ὄλους ὄρους τοῦ πειράματος καὶ ὀπισθεν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς συνειδήσεως ἢ ἐν τῷ κρασπέδῳ καὶ τοῖς θυσάνοις αὐτῆς ἔχω συγχρόνως τὴν παράστασιν, ὅτι ἡ κίνησις δὲν μέλλει νὰ γίνη. Ἡ ἀπλῆ ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς συνειδήσεως παρουσία τῆς παραστάσεως ταύτης χωρὶς νὰ παρακολουθῆται ὑπὸ τινος ἐντάσεως, ὑπὸ τινος ἐποτρύνσεως ἢ ἰδιαιτέρας διὰ τῆς ἐμῆς προσοχῆς ἐπισχύσεως, ἀρκεῖ ὅπως κωλύσῃ τὴν πράξιν.

Πρόδηλον ἐντεῦθεν διὰ τί ἐκ πασῶν τῶν διὰ τῆς συνειδήσεως διερχομένων παραστάσεων ἐλάχισται ἔργῳ παράγουσι τὰ κινητικὰ αὐτῶν ἀποτελέσματα. Κατὰρα καὶ μέριμνα διηνεκῆς θὰ ἦτο ὁ βίος ἡμῶν, ἐὰν πᾶσα διερχομένη παράστασις παρῆγε τοιαῦτα ἀποτελέσματα. Θεωρητικῶς μὲν ὁ νόμος «οὐδεμία κινητικὴ παράστασις ἄνευ πράξεως» εἶναι ἀληθής, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι τὰ πεδία τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως εἶναι ἀείποτε οὕτω πολυπλοκα, ὥστε ἡ περιφέρεια διὰ τῶν κωλύσεων αὐτῆς ἀνακόπτει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἐνέργειαν τοῦ κέντρου. Περὶ πάντων τούτων ὀμιλῶ, βλέπετε, ὡς εἰ αἱ παραστάσεις προσδιώριζον τὴν πράξιν διὰ μόνῃς τῆς παρουσίας ἢ ἀπουσίας αὐτῶν καὶ ὡς εἰ μεταξὺ τῶν παραστάσεων αὐτῶν καὶ τῆς πράξεως μὴ ἐνεχώρει τρίτη τις διάμεσος ἀρχὴ ἐνεργείας, ὅσον ἡ καλουμένη «βούλησις».

Ἐὰν ταράττησθε ὑπὸ τῶν ὑλοκρατικῶν ἢ μοιροκρατικῶν διδασκαλιῶν, αἴτινες φαίνεται ὅτι ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης, ἐπίσχετε, παρακαλῶ, ἐπ' ὀλίγον τὴν κρίσιν ὑμῶν, καὶ πάραυτα θὰ συμπληρώσω τὸν περὶ τοῦ πράγματος τούτου λόγον μου. Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἐὰν ἀσπασθῶμεν τὴν μηχανικὴν ἐκδοχὴν τοῦ ψυχοφυσικοῦ ὀργανισμοῦ, οὐδὲν εὐχερέστερον παρὰ τὸ νὰ ὑποτυπώσωμεν τὸν μοιροκρατικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου διαγωγὴ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην ὡς ἡ ἀπλῆ συνισταμένη πασῶν τῶν ποικίλων αὐτοῦ παρρο-

μήσεων καὶ κωλύσεων. Ἀντικείμενον μὲν τι διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ παρρομᾶ ἡμᾶς πρὸς ἐνέργειαν, ἕτερον δὲ κωλύει τὴν ἐνέργειαν ἡμῶν. Συναισθήματα ἐπεγερόμενα καὶ παραστάσεις ἐγγινόμεναι ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου ἐφέλκουσιν ἡμᾶς τῆδε κάκεισε· ὁ δὲ τοιοῦτος ἐφέλκυσμός γίνεται ἐπιπλοκώτερος διὰ τῶν ἀμοιβαίων κωλυτικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν θυμικῶν ἐξεγέρσεων, ὧν αἱ ἀνώτεραι ἀφανίζουσι τὰς κατωτέρας ἢ ἴσως αὐταὶ αὐταὶ ἀφανίζονται ὑπὸ τῶν κατωτέρων. Διὰ πάντων τούτων ὁ βίος καθίσταται σῶφρον καὶ ἠθικός· ἀλλ' οἱ ψυχολογικοὶ παράγοντες οἱ ἐν τῷ δράματι ἐνεργοῦντες εἶναι, βλέπετε, οὐδὲν ἄλλο ἢ αὐταὶ αὐταὶ αἱ παραστάσεις. Ὅπερ καλοῦμεν «ψυχὴν», «χαρακτῆρα» ἢ «βούλησιν» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μόνον περιληπτικόν τι ὄνομα τοῦ ὅλου συστήματος τῶν παραστάσεων. Αἱ παραστάσεις, ὡς εἶπεν ὁ Hume, εἶναι αὐταὶ καὶ ὑποκριταὶ καὶ σκηνὴ καὶ θέατρον καὶ θεατὰ καὶ δρᾶμα. Αὕτη εἶναι ἡ καλουμένη «συνειρμικὴ» ψυχολογία κατὰ τὴν θεμελιώδη καὶ ἀπλουστάτην αὐτῆς διατύπωσιν· εἶναι δ' ἀσύμφορον ν' ἀγνοῶμεν τὴν δύναμιν αὐτῆς ὡς ἐκδοχῆς. Αὕτη, ὅπως πᾶσαι αἱ ἐκδοχαί, ὅταν ἀποθῶσι λίαν σαφεῖς καὶ ζωνεραί, ἔχει τάσιν ἰσχυράν νὰ ἐπισπᾶται αὐθορμητῶς τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πνεύματος· οἱ δὲ βιολογικοὶ ψυχολόγοι ἀσπάζονται συνήθως καὶ τιμῶσιν αὐτὴν ὡς τὴν τελευταίαν λέξιν, ἣν ἔχει νὰ εἴπῃ ἡ ἐπιστήμη περὶ τοῦ πράγματος. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἔχη ἀποχρῶσαν ἐννοίαν τῆς νεωτέρας ψυχολογικῆς θεωρίας, ἐὰν μὴ κατενόησέ ποτε τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐν τῇ ὅλῃ δυνάμει τῆς ἀπλότητος αὐτῆς.

Ἄς ἀποδεχθῶμεν αὐτὴν προσκαίρως, ἐπειδὴ πλεονεκτεῖ κατὰ τὴν διατύπωσιν.

Ἐκουσία λοιπὸν προᾶξις εἶναι πάντοτε ἢ συνισταμένη τῆς κοινῆς ἐνεργείας τῶν ἡμετέρων παρρομήσεων καὶ κωλύσεων.

Ἐντεῦθεν ἔπεται εὐθύς, ὅτι δύο τύποι βουλήσεως ὑπάρχουσιν· ἐν μὲν τῷ ἐτέρῳ ἐπικρατοῦσιν αἱ παρρομήσεις, ἐν δὲ τῷ ἐτέρῳ αἱ κωλύσεις. Δυνάμεθα, ἐὰν θέλητε, νὰ ὀνομάζωμεν αὐτοὺς βούλησιν

ὀρμητικὴν καὶ βούλησιν κεκωλυμένην. Ὅταν οἱ τύποι οὗτοι ἐκφαίνωνται καθ' ὄλην αὐτῶν τὴν ἔκτασιν, εἶναι τοῖς πᾶσι γινώριμοι. Ὁ ἀκρότατος τύπος τῆς ὀρμητικῆς βουλήσεως εἶναι ὁ μανικός. Παρ' αὐτῷ αἱ παραστάσεις οὕτω ταχέως καταλήγουσιν εἰς κινήτικα ἀποτελέσματα καὶ μεταβάλλονται εἰς πράξεις καὶ μετὰ τὸσον ἀλλοκότου γοργότητος προβαίνουσιν οἱ συνειρμοί, ὥστε αἱ κωλύσεις δὲν προφθάνουσι νὰ ἐπεμβῶσιν. Ὁ μανικός λέγει καὶ πράττει ἄνευ οὐδενὸς ὄκνου πᾶν ὅ,τι ἂν αὐτῷ ἐπέλθῃ.

Τὸν ἐκ διαμέτρου ἐναντίον τύπον τῆς σφόδρα κεκωλυμένης βουλήσεως παρέχουσι μελαγχολικοί τινες. Τὸ πνεῦμα αὐτῶν εἶναι προσπεπατταλευμένον πρὸς τι σταθερὸν καὶ πάγιον συναίσθημα φόβου ἢ ἀμηχανίας, αἱ παραστάσεις περιορίζονται εἰς τὸν ἕνα μόνον διαλογισμόν, ὅτι πρὸς αὐτοὺς εἶναι ὁ βίος ἀβίωτος. Οὕτω δ' ἐμφαίνουσιν οὗτοι κατάστασιν τελείας «ἀβουλησίας» ἧτοι παντελοῦς ἀδυναμίας βουλήσεως καὶ πράξεως. Ἀδυνατοῦσι ν' ἀλλάττωσι τόπον καὶ τοῦ λέγειν τρόπον ἢ νὰ ἐκτελῶσι τὴν ἀπλουστάτην διαταγήν.

Αἱ ἀνθρώπιναί φυλαὶ ἐμφανίζουσι κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην ἄλλαι ἄλλην κρᾶσιν. Αἱ νοτιώτεραι φυλαὶ θεωροῦνται ὡς αἱ ἤττον κεκωλυμένα καὶ ὀρμητικώτεραι. Ἡ δ' ἀγγλικὴ φυλὴ, καὶ μάλιστα ὁ κλάδος τῶν νέων Ἑγγλων, εἰς ὃν ἡμεῖς ἀνήκομεν, νομίζεται ὅτι πάσχει ὑπὸ τῶν καταπιεστικῶν μορφῶν τῆς αὐτοσυνειδησίας. Ὁ εἰς τὴν φυλὴν ταύτην ἀνήκων θεωρεῖται, ὅτι εἶναι καταδεδικασμένος νὰ ὁμιλῇ βαδίζων, οὕτως εἰπεῖν, διὰ πυκνοῦ δάσους δισταγμῶν καὶ κωλύσεων.

Ἄλλ' ὅμως ἐν τῇ ὑψίστῃ αὐτοῦ μορφῇ ὁ χαρακτήρ, θεωρητικῶς ἐξεταζόμενος, ὀφείλει νὰ εἶναι πλήρης δισταγμῶν καὶ κωλύσεων. Τοιοῦτος δ' ὅμως χαρακτήρ οὐ μόνον δὲν ἀνακόπτεται ἐν τῇ ἐπιτελέσει πράξεώς τινος, ἀλλὰ κατορθοῖ δραστηρίως νὰ φέρῃ αὐτὴν εἰς πέρας, ὅτε μὲν ὑπερπηδῶν τὰ ἐπιπροσθούντα προσκόμματα, ὅτε δὲ προαιρούμενος τὴν γραμμὴν τῆς ἐλαχίστης ἀντιστάσεως.

Οἱ ἐκτατῆρες μῦες λειτουργοῦσι ἀσφαλέστατα, ὅταν ταυτοχρόνως κανονίζονται καὶ ὑποστηρίζονται διὰ τῆς συστολῆς τῶν καμπήρων· παραπλήσιόν τι συμβαίνει καὶ ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ἔχοντος τὰ πεδία τῆς συνειδήσεως πολύπλοκα. Βλέπει τοὺς λόγους τοὺς ὑπὲρ τῆς πράξεως καὶ τοὺς κατ' αὐτῆς, ἀλλ' ἀντὶ ν' ἀνακοπῇ ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ καὶ νὰ παραλυθῇ, δρᾷ ἔχων ἐν νῷ καὶ διασκοπούμενος τὸ ὅλον περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως. Τοῦτον τὸν ἰδεώδη πνευματικὸν τύπον ὀφείλομεν νὰ πειρώμεθα ὅπως ἐγχαράττωμεν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν μαθητῶν. Καθαρῶς ὀρμητικὴ πρᾶξις, ἧτοι πρᾶξις, ἧτις προβαίνει ἐπὶ τὰ ἔσχατα ὀλιγωροῦσα τῶν ἐπακολουθημάτων, εἶναι ἡ πασῶν εὐχερεστάτη καὶ ἀνήκει εἰς τὸν κατώτατον τύπον. Πᾶς ἕκαστος δύναται νὰ ἐπιδεικνύῃ ἐνέργειαν καὶ δραστηριότητα, ὅταν εἶναι παντελῶς ἄφροντις τοῦ ἀποθησομένου. Δεσπότης τις τῆς Ἀνατολῆς ἔχει χρεῖαν ἐλαχίστης μόνον δεξιότητος· ἐν ὄσφ ζῆ, εὐδοκιμεῖ, διότι βαδίζει ἀπολύτως τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁδόν· ὅταν δ' ἡ τυραννὶς αὐτοῦ καταστῇ φρικώδης καὶ ἀφόρητος, φονεύεται. Ἄλλὰ τὸ νὰ μὴ προβαίνωμεν πάραυτα ἐπὶ τὰ ἔσχατα καὶ ἅμα νὰ εἴμεθα ἱκανοὶ ἐν πληθῶρα κωλύσεων νὰ πράττωμεν ἀνυσίμως καὶ τελεσφόρως, τοῦτο ἀληθῶς εἶναι σπάνιον τι καὶ δυσχερές. Πιεζόμενος ὁ Καβούρ ὅπως κηρύξῃ τῷ 1859 τὸν στρατιωτικὸν νόμον, ἠρνήθη εἰπῶν: «Πᾶς τις δύναται οὕτω νὰ κυβερνήσῃ· ἀλλ' ἐγὼ θέλω νὰ εἶμαι συνταγματικός». Κοινοβουλευτικοὶ κυβερνήται, οἱοὶ ὁ Lincoln καὶ ὁ Γλάδστων, εἶναι τύποι ἰσχυροτάτων ἀνδρῶν, ἐπειδὴ κατέπραξαν ἔργα ἐν χαλεπωτάτοις καιροῖς. Ὁ Ναπολέων Βοναπάρτης νομίζεται κολοσσὸς βουλευτικῆς δυνάμεως καὶ ἦτο ὡς ἀληθῶς. Ἄλλὰ ψυχολογικῶς σκοπούμενου τοῦ πράγματος εἶναι δυσχερές νὰ εἴπωμεν πότερος ἐπέδειξε πλεῖον μέγεθος βουλήσεως, οὗτος ἢ ὁ Γλάδστων· διότι ὁ μὲν Ναπολέων ὀλιγῶρει τῶν κωλύσεων, περὶ ὧν οἱ ἄλλοι συνήθως φροντίζουσιν, ὁ δὲ Γλάδστων, καίπερ ὦν φύσει θερμὸς καὶ ὀξύς, μετ' εὐλαθείας ἐλογίζετο ταύτας κατὰ τὴν πολιτείαν αὐτοῦ.

Γνωστὸν παράδειγμα τῆς παραλυτικῆς δυνάμεως τῶν κωλύσεων

εἶναι ἢ ἐπίδρασις, ἣν ἔχει ἐπὶ τὸν διάλογον ἢ εὐσυνειδησία καὶ ἢ εὐλάβεια. Οὐδαμοῦ ὁ διάλογος ἤκμασε καὶ ἤνθησε τοσοῦτον, ὅσον ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὸν XVIII αἰῶνα. Ἄλλὰ διεξέλθετε τὰ γαλλικὰ ἀπομνημονεύματα τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ θὰ ἴδῃτε ὅτι πλείστοι χαλινοὶ εὐλαβείας καὶ λεπτότητος, οἵτινες σήμερον κατέχουσι τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, τότε ἤγνοοῦντο. Ἐνθα ἡ φιλοφύδεια, ἡ ἀπιστία, ἡ ἀσέλγεια καὶ ἡ κακεντρέχεια εὐρίσκουσιν ἀκώλυτον ἔκφρασιν, ἐκεῖ ὁ διάλογος δύναται ὄντως νὰ ρέῃ λαμπρὸς. Ἄλλ' ὁ ροῦς αὐτοῦ ἀνακόπτεται καὶ ἡ λάμψις ἀμαυροῦται, ὅπου ἡ συνειδησις συνέχεται ὑπ' εὐλαβείας καὶ φόβου μὴ παραβῆ τοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως.

Ὁ διδάσκαλος εὐρίσκει ἐν τῷ σχολείῳ συχνάκις ἀνώμαλόν τινα τύπον βουλήσεως, ὃν δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν «δυσπειθῆ βούλησιν». Παιδῆς τινες, οἵτινες δὲν ἠυδοκίμησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ ἐκτελέσει τινὸς πράγματος, παραμένουσι παντάπασι κεκωλυμένοι καὶ ἀνίκανοι νὰ ἐπιτελῶσιν αὐτὸ ὕστερον. Ἐὰν μὲν εἶναι πνευματικόν τι πρόβλημα, ἀδυνατοῦσι παντάπασι νὰ κατανοήσωσιν αὐτό, ἐὰν δ' εἶναι ἐξωτερικὴ τις πράξις, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐπιτελῶσιν αὐτήν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ κώλυσις ἐκείνη. Οἱ τοιοῦτοι παῖδες θεωροῦνται συνήθως ὡς ἔνοχοι καὶ κολάζονται, ἢ ὁ διδάσκαλος ἀντιτάττει τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν πρὸς τὴν τοῦ παιδὸς νομίζων ὅτι ἡ τούτου βούλησις ὀφείλει νὰ «θραυσθῆ». «Θραῦε τὴν βούλησιν τοῦ παιδὸς σου», ἔγραφεν ὁ John Wesley, «εἶνα μὴ τοῦτο διαφθαρῆ. Θραῦε τὴν βούλησιν αὐτοῦ, εὐθὺς ὡς δύναται νὰ ὀμιλῇ σαφῶς ἢ καὶ πρότερον. Ἀνάγκασε αὐτὸν νὰ πράττῃ πᾶν εἴ τι ἐπιτάττει, καὶ ἂν μέλλῃς αὐτὸν δεκάκις συνεχῶς νὰ μαστιγώσης. Θραῦε τὴν βούλησιν, ὅπως ζῆσι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ». Ἄλλὰ τοιαύτη μέθοδος προξενεῖ ἀμφοτέροις τοῖς μαχομένοις ἰκανὴν ἀπώλειαν νευρικῆς ἐνεργείας, περιλείπονται λυπηρὰ συναισθήματα καὶ ἡ νίκη δὲν προσμειδιᾷ πάντοτε πρὸς τὸν θέλοντα νὰ θραύῃ τὴν βούλησιν.

Ὅσάκις παρίσταται τοιαύτη τις κατάστασις, καθ' ἣν ὁ παῖς

διατελεῖ ἐν μεγάλῃ ἐσωτερικῇ ἐντάσει καὶ ἐξεγέρσει, προτιμότερον εἶναι νὰ θεωρῆ ὁ διδάσκαλος τὴν κατάστασιν ταύτην μετὰ μεγίστης πιθανότητος ὡς παθολογικὴν μᾶλλον ἢ ὡς ἠθικὸν πταῖσμα. Ὁ παῖς, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ δεσπόζει τὸ κωλυτικὸν συναισθημα τῆς ἀδυναμίας, θὰ διατελῆ ὡν ἀνίκανος νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὸ πρόσκομμα. Καθῆκον δὲ τότε τοῦ διδασκάλου εἶναι ἀπλῶς ν' ἀποτρέψῃ τὸν νοῦν τοῦ παιδὸς ἀπὸ τοῦ προσκόμματος. Ἄφες λοιπὸν ἐπὶ χρόνον τινὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντικείμενον καὶ τοῦ παιδὸς τὴν προσοχὴν στρέψον πρὸς ἕτερόν τι· εἶτα δὲ περιάγων τοῦτον ἐμμέσως καὶ δι' ἐλικοειδῶν, οὕτως εἰπεῖν, συνειρμῶν ὀπίσω ἐπὶ τὸ προκείμενον ἐμφάνισον εἰς αὐτὸν τοῦτο ἐξαπίνης, πρὶν λάβῃ καιρὸν ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτό, καὶ εἶναι πιθανώτατον ὅτι οὗτος θὰ ὑπερπηδῆσῃ τὸ πρόσκομμα ἄνευ δυσχερείας. Οὐχὶ δ' ἄλλως πως δαμάζομεν τοῦ ἵππου τὴν σκληραυχειάν καὶ τὸ δυσάγωγον· ἀποστρέφομεν τὴν προσοχὴν αὐτοῦ, θωπεύομεν τὰ ὦτα ἢ τοὺς ῥόθωνας, περιάγομεν αὐτὸν κύκλῳ καὶ οὕτω κατορθοῦμεν νὰ ὀδηγῶμεν, ὅπου διὰ τῆς μαστιγώσεως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, διότι δι' αὐτῆς θὰ καθίστατο δυσπειθέστερος. Εὐφυῆς δὲ καὶ στοχαστικὸς διδάσκαλος οὐδέποτε θὰ ἐπιτρέψῃ νὰ ἀναφαίνωνται τοιαῦτα ἐντεταμένα καὶ κρίσιμοι καταστάσεις.

Κατανοεῖτε νῦν, φίλοι μου, τίνα εἶναι καθόλου καὶ κατὰ θεωρίαν τὰ καθήκοντα ὑμῶν ὡς διδασκάλων. Ὅφειλετε μὲν ν' ἀποθησαυρίζητε ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδὸς πλείστας παραστάσεις, ὧν ἐκάστη δύναται νὰ καταστῆ κωλυτικὴ, ἀλλ' ὀφειλετε ἅμα νὰ σκοπῆτε καὶ τοῦτο, ὅπως μηδεὶς καθ' ἕξιν δισταγμὸς μηδὲ παράλυσις τῆς βουλήσεως ἐν τῷ μαθητῇ προκύψῃ καὶ ὅπως οὗτος διασώζῃ τὴν δύναμιν τῆς ἀκμαίας καὶ συντόνου ἐνεργείας. Βλέπετε λοιπὸν, ὅτι ἡ ψυχολογία δύναται μὲν διὰ τῶν ὄρων τούτων νὰ διατυπώσῃ τὸ ὑμέτερον πρόβλημα, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ παράσχῃ τὰ στοιχεῖα τῆς πρακτικῆς αὐτοῦ λύσεως. Ἄφ' οὗ τὰ πάντα εἴπητε καὶ πράξῃτε, ἀφ' οὗ καταβάλλητε πᾶσαν σπουδὴν καὶ πάντα κόπον,

θὰ παραμείνῃ πιθανῶς ἀληθές, ὅτι τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα θὰ ἐξαρτηθῆ μᾶλλον ἔκ τινος φυσικοῦ τόνου ἢ διαθέσεως ἐν τῇ ψυχολογικῇ συστάσει τοῦ μαθητοῦ ἢ ἐξ ἄλλου τινός. Ἄνθρωποί τινες φαίνονται, ὅτι φύσει δυσκόλως κατορθοῦσι νὰ ἀθροίσωσι καὶ συνάγωσι τὰς ἑαυτῶν παραστάσεις εἰς τὴν ἐστίαν τῆς συνειδήσεως· παρ' αὐτοῖς ἡ πρακτικὴ ἐνέργεια εἶναι χαλαρὰ καὶ αἱ κωλύσεις ἀσκοῦσιν εὐχερέστατα τὸ κράτος αὐτῶν.

Ἄλλ' ἄς διαλάβωμεν νῦν ἀκριβέστερον περὶ τῆς ἀγωγῆς τῆς βουλήσεως. Ἔργον ὑμῶν εἶναι νὰ διαμορφώσητε *χαρακτῆρα* ἐν τοῖς μαθηταῖς ὑμῶν· *χαρακτῆρ* δ' εἶναι, ὡς πολλάκις εἶπον, ὄργανικὸν σύνολον ἐξέων ἀντιδράσεως. Ἄλλ' ἐκ τίνων συνίστανται αὐταὶ αὐταὶ αἱ ἐξεις τῆς ἀντιδράσεως; Ἐκ τάσεων τοῦ νὰ ἐνεργῶμεν κατὰ τρόπον *χαρακτηριστικόν*, ὅταν τινὲς παραστάσεις κατέχωσι τὴν ψυχὴν ὑμῶν, καὶ τοῦ νὰ κωλύωμεν τὴν ἡμετέραν ἐνέργειαν κατὰ τρόπον ὁμοίως *χαρακτηριστικόν*, ὅταν κατεχώμεθα ὑπ' ἄλλων παραστάσεων.

Αἱ βουλευτικαὶ λοιπὸν ἐξεις ἡμῶν ἐξαρτῶνται πρῶτον μὲν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ παραστατικοῦ θησαυροῦ, ὃν ἔχομεν, ἔπειτα δὲ ἐκ τῆς καθ' ἐξιν συζεύξεως τῶν διαφόρων παραστάσεων μετὰ τῆς δράσεως ἢ ἀδρανείας. Τί συμβαίνει, ὅταν δοθῆ ὑμῖν αἴρεσις δύο ἐναντίων πράξεων καὶ εἴθε ἀβέβαιοι ποτέραν νὰ πράξητε; Κατ' ἀρχὰς διστάζετε καὶ εἶτα σκέπτεσθε. Καὶ τίς εἶναι ἡ σκέψις αὕτη; Πειρᾶσθε νὰ ἔχητε διαδοχικῶς διαφόρους προσληπτικὰς παραστάσεις τῆς προκειμένης περιπτώσεως καὶ νὰ νοήσητε τίς φαίνεται ἡ μᾶλλον πρὸς αὐτὴν ἀρμόζουσα, ἄχρις οὗ εὗρητε ἐπὶ τέλους μίαν τὴν ἀκριβῶς ἀρμόζουσαν. Ἐὰν μὲν ἡ εἰρημένη παράστασις εἶναι ὑμῖν συνήθης τις πρόδρομος ἐνεργείας, ἐὰν προσαρμύζηται πρὸς τι τῶν ἀξιωματῶν τῆς θετικῆς ὑμῶν διαγωγῆς, ὁ ὑμέτερος δισταγμὸς παύει καὶ εὐθὺς πράττετε. Ἐὰν δὲ πάλιν ἡ παράστασις αὕτη ἐπάγηται ὡς καθ' ἐξιν ἀποτέλεσμα τὴν ἀδράνειαν καὶ εἶναι συνεζευγμένη μετὰ τινος ἀπαγορεύσεως, ἀπέχεσθε ἀδιστακτικῶς ἀπὸ τοῦ πράττειν. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν ἀνάγεται, ὡς βλέπετε, εἰς τὴν

εὗρεσιν τῆς ὀρθῆς παραστάσεως ἢ ἐννοίας τῆς προκειμένης περιπτώσεως. Ἡ δ' ἀναζήτησις τῆς ὀρθῆς παραστάσεως ἐνδέχεται νὰ διαρκέσῃ ἡμέρας ἢ καὶ ἐβδομάδας.

Ὁμίλησα περὶ τῆς πράξεως, ὡς εἰ αὕτη, εὐρεθείσης ἤδη τῆς παραστάσεως, ἦτο εὐχερής. Πολλάκις μὲν τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω, πολλάκις δ' ὁμως δυνατόν νὰ ἔχη ἄλλως· καὶ ὅταν ἄλλως ἔχη, τότε εὐρισκόμεθα ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ ἠθικῆς τινος καταστάσεως, ἦν, παρακαλῶ, νὰ συνεξετάσητε μετ' ἐμοῦ ἀκριβέστερόν πως.

Ἡ ὀρθὴ ἐννοια, ἡ ἀκριβὴς κατὰτάξις καταστάσεώς τινος δύναται νὰ εἶναι δυσεύρετος ἢ ἐνδέχεται νὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ ἔχωμεν μετ' αὐτῆς συνδεδεμένας σταθερὰς ἐξεις ἐνεργείας. Ἡ δυνατόν πάλιν ἢ πράξις, ἦν ἐξεγείρει ἡ ἀνακαλυφθεῖσα ἐννοια, νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος καὶ δυσχερής, ἢ τέλος ἡ ἀδράνεια καὶ ἀπραξία, ἦν ἐπιβάλλει ἡμῖν, δύναται νὰ φανῆ ἡμῖν ψυχροτάτη καὶ ἀρνητικὴ παραβαλλομένη πρὸς τὴν θερμότητα τοῦ ἐν ἡμῖν κρατοῦντος ὀρητικοῦ συναισθήματος. Ἐν ἑκατέρῃ τῶν τελευταίων τούτων περιπτώσεων εἶναι δύσκολον νὰ προσηλώσωμεν σταθερῶς τῆς προσοχὴν εἰς τὴν ὀρθὴν παράστασιν, ὥστε νὰ προκύψωσι τὰ σύμμετρα ἀποτελέσματα. Εἴτε παροξυντικὴ εἴτε κωλυτικὴ εἶναι αὕτη, εἶναι πρὸς ἡμᾶς ἄγαν λογικὴ καὶ ἀφρημένη, ὥστε καὶ ἡ μάλιστα ἐξ ὀρμεμφοῦ συναισθηματικῆς κλίσις τείνει ν' ἀποκλείσῃ αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἐξετάσεως. Εὐλαβοῦμεθα νὰ διανοηθῶμεν περὶ αὐτῆς. Ταλαντεύεται αὕτη καὶ ἀφανίζεται εὐθὺς ὡς ἐμφανισθῆ ἐν τῷ κρασπέδῳ τῆς συνειδήσεως, καὶ ἔχομεν χρεῖαν ἰσχυρᾶς ἐντάσεως τῆς ἐκουσίας προσοχῆς, ὅπως ἐλκύσωμεν αὐτὴν εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ πεδίου καὶ διατηρήσωμεν ἐκεῖ ἐφ' ἱκανὸν χρόνον, ὥστε νὰ παραγάγῃ τὰ συνειρμικὰ καὶ κινητικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα. Πᾶς δ' ἕκαστος γινώσκει κάλλιστα μεθ' ὀπόσης εὐλαβείας τὸ πνεῦμα ἀποφεύγει σκέψεις καὶ θεωρίας ἀντικειμένας πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν συναισθηματικὴν διάθεσιν.

Ἄλλ' εἰσαχθεῖσα οὕτως ἡ λογικὴ παράστασις εἰς τὸ κέντρον τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως καὶ διατηρηθεῖσα ἐκεῖ θὰ παραγάγῃ ἀφεύκτως τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα· διότι οἱ νόμοι τῆς προσαλλήλου

συνδέσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τῆς συνειδήσεως προπαρ-
σκευάζουσι τὴν παραχθισομένην πράξιν. Τέλος λοιπὸν τῆς κυρίως
ἠθικῆς ἡμῶν ἐντάσεως εἶναι ἡ σταθερὰ διατήρησις τῆς προσηκούσης
παραστάσεως.

Ἐὰν λοιπὸν ἐρωτηθῆτε: «τί εἶναι ἠθικὴ πράξις» ἀναχθεῖσα
εἰς τὴν ἀπλουστάτην καὶ στοιχειωδέστατην αὐτῆς μορφήν, ἐν μόνον
ἔχετε ν' ἀπαντήσητε. Δύνασθε νὰ λέγητε ὅτι εἶναι ἡ ἔντασις τῆς
προσοχῆς, δι' ἧς ἀνεχόμεθα σιερρῶς παραστάσεώς τινος, ἥτις ἄνευ
τῆς ἐντάσεως ἐκείνης θὰ ἐξέπιπτε τῆς συνειδήσεως ἕνεκα τῶν ἄλλων
ἐπικρατουσῶν ἐν αὐτῇ τάσεων. Τὸ νοεῖν συλλήβδην εἶναι τὸ μυστή-
ριον τῆς βουλήσεως, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μυστήριον τῆς μνήμης.

Τοῦτο γίνεται συμφανεστάτον ἐκ τῆς ἀπολογίας, ἣν πλειστάκις
ἀκούομεν παρ' ἀνθρώπων ἐλεγχομένων ἐπὶ κακῇ τινι καὶ βλαβερᾷ
πράξει. «Οὐδέποτε διανοήθην» λέγουσι. «Οὐδέποτε διανοήθην ὀπό-
σον φαύλη ἦτο ἡ πράξις, οὐδέποτε διανοήθην περὶ τῶν βδελυρῶν
αὐτῆς ἐπακολουθημάτων». Καὶ τί ἀποκρινόμεθα πρὸς ταῦτα;
Λέγομεν: «Διὰ τί δὲν διανοήθης; Τί ἄλλο εἶχες νὰ πράξης ἢ νὰ
διανοηθῆς;» Καὶ ποιούμεθα πρὸς αὐτοὺς ἠθικὴν διδασκαλίαν περὶ
τῆς ἀσκεψίας αὐτῶν.

Τὸ σύνηθες παράδειγμα ἠθικῆς διασκεψέως παρέχει ὁ καθ' ἑξίν
φιλοπότης, ὅστις διαρκῶς πειράζεται ὑπὸ τοῦ ποτοῦ. Ἀπεφάσισε
νὰ διορθωθῆ, ἀλλ' ἡ πρὸ αὐτοῦ ἰσταμένη πλήρης φιάλη πειράζει
πάλιν αὐτόν. Ὁ ἠθικὸς θρίαμβος ἡ ἡττα αὐτοῦ ἐξαρτᾶται κυρίως
ἐκ τῆς εὐρέσεως τοῦ ὀρθοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν τῇ προκειμένῃ περι-
πτώσει ἐφαρμοζομένου. Ἐὰν μὲν εἶπη: «Δὲν εἶναι κρίμα νὰ στε-
ρηθῶ τοῦ ἤδη ἐγχυθέντος ποτοῦ; διὰ τί νὰ φέρωμαι ἀγροίκως καὶ
ἀγεννῶς πρὸς τοὺς φιλοδωροῦντας φίλους; ἰδοὺ εὐκαιρία νὰ γευθῶ
ἀγνώστου μοι μέχρι τοῦδε ποτοῦ· ἰδοὺ εὐκαιρία νὰ πανηγυρίσω
τὴν δημοτελεῖ ἑορτήν· ἄς πῶ ἐτι ἅπαξ γενναίως, ἵνα ἐποτρύνω
ἐμαυτὸν εἰς ἰσχυροτάτην πασῶν τῶν προτέρων ἀπόφασιν ἐγκρα-
τείας». Ἐὰν μὲν, λέγω, εἶπη, ταῦτα, ἀπώλετο. Ἡ παρ' αὐτοῦ
αἴρεσις τοῦ πλημμελοῦς ὀνόματος, ἦτοι τῆς πλημμελοῦς παραστά-

σεως, ἐπισφραγίζει τὴν καταδίκην αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐὰν πάλιν παρὰ
τὰ εὐσχημα καὶ ἡδέα ὀνόματα, ἄτινα ἡ φαντασία αὐτοῦ ἡ διψα-
λέα δαψιλῶς χορηγεῖ, ἔχηται δυσπαλλάκτως τοῦ λυπηροῦ μὲν,
ἀλλ' ἀληθοῦς ὀνόματος τοῦ πιστῶς χαρακτηρίζοντος τὴν προκει-
μένην περίπτωσιν, ἐὰν δῆλον ὅτι λέγη: «εἰμὶ μέθυσος καὶ πράτ-
των ὅπως πράττω οὐδὲν ἄλλο θὰ εἶμαι ἢ μέθυσος», πορεύεται
τότε τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας. Σφύζει ἑαυτὸν διανοούμενος ὀρθῶς.

Οὕτω καὶ οἱ μαθηταὶ ὑμῶν ὀφείλουσι νὰ σφύζονται, πρῶτον μὲν
διὰ τοῦ χορηγομένου αὐτοῖς θησαυροῦ παραστάσεων, ἔπειτα δὲ
διὰ τοῦ ποσοῦ τῆς ἐκουσίας προσοχῆς, ὅπερ δύνανται νὰ καταβάλ-
λωσι πρὸς διατήρησιν τῶν ὀρθῶν παραστάσεων, καὶ ἂν αὗται εἶναι
δυσάρεστοι, τέλος δὲ διὰ τῶν διαφορῶν ἀσκήσει καὶ ἀγωγῇ κεκτη-
μένων ἕξων τοῦ πράττειν κατὰ τὰς ὀρθὰς ταύτας παραστάσεις.

Ἐν πᾶσι τούτοις ἡ δύναμις τῆς ἐκουσίας προσοχῆς εἶναι τὸ
θεμελιωδέστατον τοῦ ὄλου γεγονότος. Ὅπως ὁ ζυγὸς στρέφεται
περὶ τὴν ἀκμὴν τοῦ χαλυβίνου ἐλάσματος, οὕτως ὁ ἠθικὸς ἡμῶν
προορισμὸς στρέφεται περὶ τὴν δύναμιν ἐκείνην. Ἐνθυμεῖσθε ὅτι,
τοῦ λόγου ὄντος περὶ προσοχῆς, εὗρομεν τὰς πράξεις τῆς ἐκουσίας
προσοχῆς πολλῶ μᾶλλον διαλειπούσας καὶ βραχυτέρας ἢ ὅσον κοι-
νῶς νομίζεται. Ἐὰν δὲ πᾶσα: αὗται ἠθροίζοντο ὁμοῦ, ὁ χρόνος,
ὃν θὰ κατελάμβανον, θ' ἀπετέλει μῦρον τοῦ ἡμετέρου βίου ἀπι-
στεύτως μικρόν. Ἄλλὰ προσέθηκα, ἐνθυμεῖσθε, ὅτι ἡ βραχύτης
οὐδεμίαν ἔχει ἀναλογίαν καὶ σύγκρισιν πρὸς τὴν σπουδαιότητα
αὐτῶν, καὶ ὅτι περὶ τοῦ πράγματος καὶ αὐθις θὰ διαλάβω. Ποιῶ
λοιπὸν τοῦτο νῦν. Οὐχὶ τὸ ἀπλοῦν μέγεθος πράγματός τινος εἶναι
τὸ προσποιοῦν εἰς αὐτὸ σπουδαιότητα, ἀλλ' ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῷ
ὀργανισμῷ, εἰς ὃν ἀνήκει. Αἱ πράξεις τῆς ἐκουσίας ἡμῶν προσοχῆς,
καίπερ οὔσαι βραχεῖαι καὶ ἀκανόνιστοι, εἶναι ὁμως κρίσιμοι καὶ
ἔχουσι μεγίστην ροπὴν ἐπὶ τὸν βίον, διότι προσδιορίζουσι καὶ
δημιουργοῦσιν ὡς ἀληθῶς τὴν ἡμετέραν τύχην ἀνυψοῦσαι ἢ ταπει-
νοῦσαι ἡμᾶς. Διὸ καὶ ἡ ἀσκησις τῆς ἐκουσίας προσοχῆς ἐν τῷ
σχολεῖν ὀφείλει νὰ θεωρῆται ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων μερῶν τῆς

ἀγωγῆς. Καὶ ὁ ἄριστος διδάσκαλος, ὅστις εἶναι ἐπιτήδειος ν' ἀνοίγη εὐφυῶς ἀποκρύφους πηγὰς διαφέροντος, θὰ εὖρη πλείστας εὐκαιρίας πρὸς ἄσκησιν τῆς προσοχῆς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Τὸ πρᾶγμα, νομίζω, οὐδεμιᾶς ἔτι δεῖται ἐξηγήσεως.

Ἐπετιμήθη, ὅτι ἐν ταῖς ὀμιλίαις ταύταις ἀνέπτυξα καὶ διεξῆλθον πρὸς ὑμᾶς μηχανικὴν καὶ δὴ ὑλοκρατικὴν ἐκδοχὴν τοῦ πνεύματος. Ἐκάλεσα αὐτὸ ὄργανισμὸν καὶ μηχανήν· ὡς οὐσιώδη τούτου ιδιότητα παρέστησα τὴν πρὸς τὰς ἐντυπώσεις τοῦ περιέχοντος ἀντιδρασιν αὐτοῦ, καὶ ρίζαν καὶ ἀρχὴν τῆς ἀντιδράσεως ταύτης ρητῶς ἢ ἀρρήτως ἀποδέχομαι τὴν κατασκευὴν τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Διὸ καὶ παρὰ τινων ὑμῶν ἔλαβον γράμματα, δι' ὧν παρεκαλούμην, ὅπως σαφέστερον ἐξενέγκω τὴν περὶ τούτου γνώμην μου καὶ ἀναπεπταμένη παρρησίᾳ ὁμολογήσω ὑμῖν εἶτε ὑλιστῆς εἰμι εἶτε οὐ.

Πρὸς ταῦτα ἀποκρινόμενος λέγω, ὅτι ἐν ταῖς ὀμιλίαις ταύταις ἐπιθυμῶ νὰ εἶμαι ὅσον τὸ δυνατόν πρακτικὸς καὶ χρήσιμος καὶ ν' ἀποφεύγω τὰς περιπλόκους θεωρίας. Ἄλλ' ὁμως οὐδεμίᾳ ἀμβολία θέλω νὰ ὑπάρχη περὶ τῆς ἐμῆς ἐκδοχῆς. Διὸ πρὸς ἀποφυγὴν πάσης παρανοήσεως λέγω, ὅτι οὐδόλως νομίζω ἐμαυτὸν ὑλιστὴν. Δὲν δύναμαι νὰ νοήσω πῶς πρᾶγμα τοιοῦτον, οἷον ἡ συνείδησις, εἶναι δυνατόν νὰ παραχθῆ ὑπὸ τῆς μηχανῆς τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἀλλὰ κάλλιστα δύναμαι νὰ νοήσω ὅτι, ἐὰν «παραστάσεις» παρακολουθῶσι τὴν λειτουργίαν τῆς μηχανῆς ταύτης, καὶ ἡ τάξις τῶν παραστάσεων δύναται νὰ παρακολουθῆ ἀκριβῶς τὴν τάξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς μηχανῆς. Αἱ καθ' ἕξιν συνειρμοὶ τῶν παραστάσεων ἡμῶν, ἡ πορεία τῶν νοημάτων καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν πράξεων ἡμῶν θὰ ἠδύναντο οὕτω νὰ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς διαδοχῆς τῶν ρευμάτων τοῦ νευρικοῦ ἡμῶν συστήματος. Καὶ ὁ θησαυρὸς τῶν παραστάσεων, ὧν ὄφειλε νὰ ποιῆται ἐκλογὴν τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα ἀνθρώπου τινός, θὰ ἐξηρτᾶτο μόνον ἐκ τῶν φυσικῶν καὶ ἐπικτήτων δεξιότητων τοῦ ἐγκεφάλου αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐὰν εἰς ταῦτα μόνον ἠρκούμεθα, θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀσπασθῶμεν τὴν

ὀλίγω πρότερον ὑποτυπωθεῖσαν μοιροκρατικὴν ἐκδοχὴν. Οὕτως αἱ παραστάσεις ὑμῶν θὰ προσδιωρίζοντο διὰ τῶν ἐγκεφαλικῶν ρευμάτων καὶ ταῦτα ὑπὸ καθαρῶς μηχανικῶν νόμων.

Ἄλλὰ μετὰ τὰ πρὸ ὀλίγου εἰρημένα ἀκριβῶς περὶ τῆς ἐν τῇ βουλήσει δυνάμεως καὶ ροπῆς τῆς ἐκουσίας προσοχῆς ἢ πίστις εἰς ἐλευθέραν βούλησιν καὶ καθαρῶς πνευματικὴν αἰτιότητα πρόκειται πάντοτε εἰς ἡμᾶς φανερά. Ἡ διάρκεια καὶ ἡ ποσότης τῆς προσοχῆς ταύτης φαίνονται πῶς ἀπροσδιόριστοι. *Συναισθανόμεθα*, ὡς εἰ ἠδυνάμεθα πράγματι νὰ αὐξήσωμεν ἢ νὰ ἐλαττώσωμεν αὐτὴν καὶ ὡς εἰ ἡ ἐλευθέρᾳ ἡμῶν ἐνέργεια κατὰ τοῦτο ἦτο ἀληθῶς κρίσιμον σημεῖον, ἐξ οὗ ἤρτηται ὁ ἡμέτερος προορισμὸς καὶ ὁ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Τὸ ὅλον λοιπὸν ζήτημα τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως συνοψίζεται ἐν τῷδε : « Ἡ φαινομένη αὕτη ἀπροσδιοριστία εἶναι ἢ οὐ παραισθησίς τις ; »

Φανερὸν ὅτι ζήτημα τοιοῦτο δύναται νὰ ἐπιλυθῆ μόνον δι' ἀναλογιῶν καὶ οὐχὶ διὰ παρατηρήσεων ἀκριβῶν. Ὁ μὲν ὀπαδὸς τοῦ αὐτεξουσίου πιστεύει εἰς τὴν πραγματικότητα τῆς ἀπροσδιοριστίας ταύτης, ὁ δὲ αἰτιοκρατικὸς (determinist) νομίζει αὐτὴν ὅτι εἶναι παραισθησίς τις καὶ ἀπάτη. Ἐγὼ προστίθεμαι εἰς τοὺς πρώτους οὐχὶ ὡς μὴ δυνάμενος νὰ καταλάβω σαφῶς τὴν μοιροκρατικὴν θεωρίαν οὐδ' ὡς ὦν ἀνίκανος ν' ἀναγνωρίσω τὴν πιθανότητα αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς διότι, ἐὰν ὑπάρχη ὄντως ἐλευθέρᾳ βούλησις, θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ἐπιβάλληται ἡμῖν βίᾳ καὶ μοιραίως ἢ εἰς αὐτὴν πίστις. Ἐξετάζων δέ τις τὴν ἐσωτερικὴν συνακολουθίαν τῶν πραγμάτων προάγεται μᾶλλον ἐπὶ τὴν σκέψιν, ὅτι ἡ πρώτη πράξις βουλήσεως ἐχούσης ἐλευθερίαν ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ διαφυλάττειν τὴν πίστιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν. Πιστεύω λοιπὸν ἐλευθέρως εἰς τὴν ἐμὴν ἐλευθερίαν καὶ πράττω τοῦτο μετὰ τῆς ἀρίστης ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως, γινώσκων, ὅτι ὁ ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμὸς τοῦ ποσοῦ τῆς ἐντάσεως τῆς ἐμῆς προσοχῆς οὐδέποτε δύναται ν' ἀποδειχθῆ ἐξ ἀντικειμένου¹, καὶ ἐλπίζων, ὅτι ὑμεῖς, εἶτε ἀκολουθήσητε

¹ Πρὸς διασάφην τῶν ἀνωτέρω λεγομένων παρατιθέμεθα ἐνταῦθα ὅσα διὰ πλειόνων ὁ συγγραφεὺς περὶ τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τῆς ἐντάσεως τῆς βουλήσεως

ἐμοὶ ἐν τούτῳ εἶτε μὴ, θὰ κατίδητε τοῦλάχιστον, ὅτι ψυχολογικαὶ καὶ ψυχοφυσικαὶ θεωρίαι, οἷας ἐγὼ πρεσβεύω, οὐδένα θὰ ἐξαναγκάσωσι νὰ γίνῃ οὔτε μοιροκρατικός οὔτε ὑλοκρατικός.

Ἐπιτρέψατέ μοι νὰ εἶπω τινὰ ἔτι περὶ βουλήσεως καὶ οὕτω νὰ περάνω καὶ τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον καὶ τὰς ὀμιλίαις ταύτας.

Ὅπως ὑπάρχουσι διττοὶ τύποι βουλήσεως, οὕτως ὑπάρχουσι καὶ διττοὶ τύποι κωλύσεως, ὧν τὸν μὲν δυνάμεθα νὰ κωλύμεν κώλυσιν δι' ἀναστολῆς ἢ δι' ἀρνήσεως, τὸν δὲ κώλυσιν δι' ὑποκαταστάσεως. Διαφέρουσι δ' ἀλλήλων τοῦτο: ἐν μὲν τῇ δι' ἀναστολῆς κωλύσει ἢ κωλύουσα παράστασις καὶ ἢ κωλυομένη, ἢ παρορμητικὴ παράστασις καὶ ἢ ταύτης ἀρνητικὴ συμπααραμένουσιν ὁμοῦ ἐν τῇ συνει-

ἀποφαίνεται ἀλλαγῇ (Text book of Psychology σελ. 456 κέ.). «Τὸ πρόβλημα τοῦ αὐτεξουσίου ἀπὸ καθαρᾶς ψυχολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ἄλυτον. Εἴμεθα μὲν βεβαίως ἱκανοὶ νὰ παρέξωμεν ἔντασιν τινὰ προσοχῆς, ἀλλ' ἀπ' οὗ ἡ ἔντασις αὕτη καταβληθῆ ἐπὶ τινὰ παραστάσιν, εἶναι προφανῶς ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν: ἢ καταβληθεῖσα ποσότης ἐνεργείας θὰ ἡδύνατο νὰ εἶναι μειζῶν ἢ ἐλάττω ἢ ὅσον ὑπῆρξε. Τοιαύτη ἀπόφασις ὄφειλε νὰ στηρίζεται ἐπ' ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν προηγουμένων τῆς ἐξεταζομένης ἐντάσεως, ἐπὶ ἀπολύτως μαθηματικοῦ ὁρισμοῦ τῶν προηγουμένων τούτων καὶ ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως, ὅτι ἢ μόνῃ ποσότης ἐντάσεως ἢ ἀπ' αὐτῶν προκύπτουσα εἶναι ἀκριβῶς ἢ καταβληθεῖσα. Ἡ δ' ἀπόδειξις αὕτη ὄφειλε νὰ διεξάγεται διὰ νόμων, οὓς ἀγνωστοῦμεν ἔτι. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα θὰ εἶναι πάντοτε πιθανῶς ἀνίκανον νὰ μετρήσῃ οὕτω τὰ ψυχικά ἢ νευρικὰ φαινόμενα καὶ νὰ κατασκευάσῃ τοὺς παραγωγικοὺς συλλογισμούς, οὓς ἢ ἀπόδειξις αὕτη ἀπαιτεῖ καὶ ὑπονοεῖ.

Προσέτι δὲ οὐχὶ μικρὸς τις λόγος ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ψυχολόγου καὶ συντελεῖ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν μεροληπτικὸν ἐν ταῖς ἐρευναῖς, ὧν θὰ ἐπελαμβάνετο, ὅπως ἀνακαλύψῃ ἐπιστημονικῶς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἐπιθυμίαν νὰ πιστεῖ εἰς τὴν αἰτιοκρατίαν (determinism), διότι θέλει νὰ κατασκευάσῃ ἐπιστήμην, καὶ ἐπιστήμη εἶναι σύστημα σχέσεων ἀμεταβλήτων. Ὅπου δὲ ἀπαντῶσι «αἱ ἀνεξάρτητοι μεταβληταὶ» τῶν μαθηματικῶν, ἐκεῖ ἢ ἐπιστήμη ἴσταται. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ βουλήματα ἡμῶν δύνανται ν' ἀνήκωσιν εἰς τὰς μεταβλητάς ταύτας, ὃ ψυχολόγος ὄφειλε ν' ἀγνοῇ αὐτὰ ἐξετάζει αὐτὰ μόνον καθ' ὅσον εἶναι σταθεραὶ λειτουργίαι. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἢ ἐπιστήμη ὄφειλε νὰ ἐπαρκῆται εἰς μόνον τοὺς γενικοὺς τῆς βουλήσεως νόμους καὶ νὰ μελετᾷ μόνον τοὺς παρορμητικοὺς καὶ κωλυτικοὺς χαρακτήρας τῶν παραστάσεων, τοὺς ὁρους τοὺς τὴν

δήσει καὶ γεννώσιν κατάστασιν τινὰ ἐσωτερικῆς ἐντάσεως, ἐν δὲ τῇ δι' ὑποκαταστάσεως κωλύσει ἢ κωλύουσα παράστασις καθαιρεῖ παντελῶς τὴν κωλυομένην, ἥτις καὶ ἐξαφανίζεται ταχέως ἐκ τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως.

Οἱ μαθηταὶ ὑμῶν φέρ' εἰπεῖν ἀποδημοῦσι τῇ διανοίᾳ, ἀκροῶνται θορύβου γινομένου ἔξω τοῦ παραθύρου τοῦ σχολείου, ὅστις πάραυτὰ γίνεται τοσοῦτον διαφέρων πρὸς αὐτούς, ὥστε νὰ ἐφελκύσῃ ἅπασαν τούτων τὴν προσοχὴν. Δύνασθε λοιπὸν ν' ἀνακαλέσητε τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἐντόνως καὶ μεγάλη τῇ φωνῇ ἐπιτάττοντες αὐτοῖς νὰ μὴ ἀκροῶνται τῶν θορύβων ἐκείνων καὶ νὰ ἐπιστήσωσι τὸν νοῦν εἰς τὰ βιβλία αὐτῶν ἢ εἰς τὰ ὑφ' ὑμῶν λεγόμενα. Καταδηλοῦντες δ' οὕτω τούτοις, ὅτι τὸ ὑμέτερον ὄμμα κατε-

ἔντασιν προσδιορίζοντας, τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραστάσεων ἐπὶ τὴν προσοχὴν κτλ. . . . , ἀλλ' ὄφειλε ν' ἀπέχεται ἀπὸ τοῦ νὰ μετρή τὴν ἀκριβῆ ποσότητα τῆς ὑπὸ τῆς βουλήσεως καταβαλλομένης ἐντάσεως, διότι, ἐὰν ἢ βουλήσις εἶναι ἐλευθέρη, εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπολογισθῇ μαθηματικῶς ἢ ποσότης αὕτη. Ἡ ἐπιστήμη λοιπὸν ποιεῖται ἀφαίρεσιν τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως χωρὶς διὰ τοῦτο ν' ἀρνήται κατ' ἀνάγκην τὴν πραγματικότητα αὐτῆς. Τὸ τοιοῦτο δ' ὅμως πρακτικῶς ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ αὐτεξουσίου, καὶ τῶν συγχρόνων ψυχολόγων οἱ πλείστοι δὲν διατάζουσι ν' ἀπαλλαγῶσιν αὐτοῦ.

Τὸ κατ' ἐμὲ καταλείπω εἰς τὴν μεταφυσικὴν τὴν φροντίδα τῆς διαφωτισσεως τοῦ μυστηρίου. Ἡ ψυχολογία οὐδέποτε βεβαίως θὰ εἶναι τόσο ἱκανὴ ὥστε ν' ἀνακαλύψῃ ἐν ταῖς ἀποφάσεσι τοῦ ἀνθρώπου διαφωνίαν τινὰ ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ ὑπολογισμῶν πρὸς τὸ ἔργον παραχθῆν γογονός. . . .

Ἡ ψυχολογία θὰ εἶναι ἄλλως πάντοτε ἀξία τοῦ ὀνόματος αὐτῆς καὶ ἢ ἐπιστήμη θὰ μείνῃ ὅ,τι εἶναι ἐν τῇ κόσμῳ τούτῳ, εἴτ' ἐλευθέρη εἶναι ἢ βούλησις εἶτε μὴ.

Ἡ ψυχολογικὴ λοιπὸν ἐπιστήμη δύναται ν' ἀγνοῇ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Τὸ εἰδικὸν τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως ἔργον, ἐὰν ἢ βούλησις αὕτη ὑπάρχῃ, εἶναι νὰ κατέχῃ ἰδεῶδῆς τι ἀντικείμενον ἢ μέρος τι τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἐν τῇ ἐστία τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως, ὥστε νὰ ἐπιδράσῃ τοῦτο ἐπὶ τὸ πνεῦμα ἐπὶ μακρότερον χρόνον καὶ μετὰ μείζονος ἐντάσεως. Ἐκ δὲ τῶν ἐναντίων παραστάσεων, ὧν αἴρεσις δίδεται τῷ πνεύματι, ἢ βουλητικῆ ἔντασις καθιστᾷ τὴν ἐτέραν τελεσφόρον καὶ πραγματικὴν. Καὶ εἰ καὶ ἢ ζωτικότης αὕτη, δι' ἣς ἐπισχεύεται παράστασις τις, δύναται ἠθικῶς καὶ ἱστορικῶς νὰ ἔχῃ ἀνυπολόγιστον ἀξίαν, ὑπὸ τῆς καθαρᾶς ψυχολογίας θεωρεῖται δυναμικῶς ὡς ἀπειροστημόριος ποσότης, ἣς δικαιοῦται ἢ ἐπιστήμη αὕτη νὰ ὀλιγορῆ». Σ. Μ.

θύνεται ἄγρυπνον ἐπ' αὐτούς, δύνασθε νὰ παραγάγητε καλὸν τι ἀποτέλεσμα· ἀλλὰ τοῦτο θὰ εἶναι οὐχὶ οἰκονομικὸν ἀποτέλεσμα, θὰ εἶναι κατώτερον ἀποτέλεσμα. Διότι εὐθύς ὡς ἀποστρέψητε ἀπ' αὐτῶν τὰ βλέμματα, πάλιν ὁ ἐγκυστικὸς θόρυβος κινῶν διαρκῶς τὴν περιεργίαν αὐτῶν θὰ ἐπικρατήσῃ καὶ πάλιν τῶν μαθητῶν ἡ διάνοια θ' ἀποδημήσῃ. Ἐὰν δ' ὅμως, χωρὶς νὰ εἴπητέ τι περὶ τοῦ ἐν τῇ ὁδῷ θορύβου, ἐπιχειρήσῃτε καὶ ὑμεῖς ν' ἀνθελκύσῃτε τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν διὰ τινος λίαν διαφερούσης καὶ ἐπαγωγῆς ὁμιλίας ἢ ἀποδείξεως, θ' ἀμνημονήσωσι παντελῶς τοῦ ἀποτρεπτικοῦ ἐκείνου γεγονότος καὶ θὰ παρακολουθήσωσιν ὑμᾶς εὐχερῶς καὶ ἀκόπως. Ὑπάρχουσι πολλὰ διαφέροντα, ἅτινα οὐδέποτε δύνανται νὰ κωλυθῶσι διὰ τῆς ἀρνήσεως. Ὁ ἐρωτόληπτος ἐπὶ παραδείγματι εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ κρατήσῃ τοῦ ἑαυτοῦ πάθους διὰ τινος ἐντάσεως τῆς βουλήσεως. Ἀλλ' ἄς «ἐπιτείλῃ νέος τις πλανήτης ἐν τῷ ὀρίζοντι αὐτοῦ», καὶ πάραυτα τὸ παλαιὸν εἶδωλον θὰ καταλυθῇ καὶ θὰ παύσῃ ν' ἀντιποιῆται τῆς καρδίας αὐτοῦ.

Εἶναι προδηλον, ὅτι ὀφείλομεν καθόλου νὰ μεταχειριζώμεθα, ὅταν εἶναι δυνατόν, τὴν μέθοδον τῆς κωλύσεως δι' ὑποκαταστάσεως. Οὕτινος ὁ βίος ἐρείδεται ἐπὶ τῆς λέξεως «οὐχί», ὅστις λέγει τάληθές, διότι τὸ ψεῦδος εἶναι κακόν, ὅστις διαρκῶς ἔχει νὰ παλαίῃ πρὸς τὸν φθόνον, τὴν δειλίαν καὶ τὰς ἀγεννεῖς κλίσεις αὐτοῦ, εἶναι ἐν πᾶσι καταδέεστερος ἢ ἐὰν εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς ἐνεφορεῖτο φιλαληθείας καὶ μεγαλοψυχίας καὶ μηδένα ἠσθάνετο ἀγεννῆ πειρασμόν.

Πρὸ πολλοῦ ὁ Σπινόζας ἔγραψεν ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ἠθικῇ, ὅτι πᾶν ὅπερ ὁ ἄνθρωπος δύναται ν' ἀποφεύγῃ, λογιζόμενος ὅτι εἶναι κακόν, δύναται ὡσαύτως ν' ἀποφεύγῃ, λογιζόμενος ὅτι ἄλλο τι εἶναι ἀγαθόν. Τὸν μὲν καθ' ἕξιν πράττοντα *sub specie mali*, κατὰ τὴν ἀρνητικὴν ἔννοιαν, ἤτοι κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ κακοῦ, καλεῖ ὁ Σπινόζας δοῦλον, τὸν δὲ καθ' ἕξιν πράττοντα κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ ὀνομάζει ἐλεύθερον. Φροντίζετε λοιπόν, παρακαλῶ ὑμᾶς, ὅπως ποιῆτε τοὺς ὑμετέρους μαθητὰς ἐλευθέρους, ἐθίζοντες αὐτούς νὰ πράττωσιν, ὡς ἂν εἶναι δυνατόν, λογιζόμενοι τὸ ἀγα-

θόν. Ἐθίζετε αὐτούς νὰ λέγωσι τὴν ἀλήθειαν οὐχὶ δεικνύοντες αὐτοῖς τὴν κακίαν τοῦ ψεύδους, ἀλλὰ ποιῶντες τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐνθουσιαστικὰς πρὸς τὴν τιμὴν καὶ τὴν φιλαλήθειαν. Ἐκρίζου ἐκ τῆς καρδίας αὐτῶν τὴν ἔμφυτον σκληρότητα μεταδίδοντες αὐτούς τι τῆς ὑμετέρας θετικῆς συμπαθείας πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῆς χαρᾶς τοῦ ζῆλου. Καὶ ἐὰν κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἀναγκάζησθε κατὰ νόμον νὰ ποιῆσθε λόγον περὶ τῶν ὀλεθρῶν ἀποτελεσμάτων τῆς χρήσεως τῶν οἰνοπνευματικῶν ποτῶν, ὅφρα νὰ ἐμφανίζητε ἐντόνως οὐχὶ τὴν φθορὰν τοῦ στομάχου, τῶν νεφρῶν, τῶν νεύρων τοῦ μεθύσου, καὶ καθόλου τὴν ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης πηγάζουσαν κοινωνικὴν ἀθλιότητα, ὡς γίνεται ἐν τοῖς πρῶτοις τοῦ ὑποκειμένου τούτου πραγματευομένοις βιβλίοις, ἀλλὰ τὴν εὐλογίαν καὶ τὰ ἀγαθὰ τὰ ἐκπορευόμενα ἐκ τῆς κτήσεως ὀργάνου σμυθίου διασφύζοντος μέχρι γῆρατος νεανικὴν εὐστάλειαν καὶ ἀκρίβειαν δι' αἵματος ἀγνοῦ καὶ ὑγιούς, ὃν ὀργανισμόν οὐδαμῶς μὲν ἔφθειρον οὔτε τὰ ἐρεθιστικὰ οὔτε τὰ ναρκωτικὰ, ἰκανῶς δὲ καταμεθύσκον καθ' ἑκάστην ὁ πρωῖνός ἥλιος, ὁ καθαρὸς ἀήρ καὶ ἡ οὐρανία δρόσος.

Ἐπέρανα ἤδη τὰς ὁμιλίας ταύτας. Ἐὰν τὰ εἰρημένα ἐκτελέσῃτε φθῶσιν ὑπὸ τινῶν ὑμῶν ὡς γνωστὰ καὶ τετριμμένα, ἐλπίζω δὲν θὰ φανῶσι τοιαῦτα, ὅταν μετὰ ἐν ἡ δύο ἔτη εὕρητε ὑμᾶς αὐτούς ἀντιλαμβανομένους καὶ παρατηροῦντας τὰ ἐν τῷ σχολῆν γινόμενα κατὰ τρόπον ἄλλοιον ἢ πρότερον. Πάντως δὲ νομίζω ὅτι ἐκδεχόμενοι τὸν μαθητὴν ὡς τινὰ μικρὸν ὀργανισμόν μεσσησῶν αἰσθημάτων, ὁρμεμφύτων, συνειρμῶν, ἀντιδράσεων, καὶ τὸ ὑπὸ τῆς ἑαυτοῦ τύχης προσδιοριζόμενον, τὸ δὲ ἐλεύθερον, πρὸς τὸ κάλλιον θὰ καταμάθητε τὴν φύσιν αὐτοῦ. Νοεῖτε λοιπὸν τὸν παῖδα ὡς τοιαύτην λεπτοτάτην μικρὰν μηχανήν. Ἐὰν δὲ προσέτι δύνασθε νὰ θεωρῆτε αὐτὸν *sub specie boni* καὶ ν' ἀγαπᾶτε, εὐέλπιστε ὅτι θ' ἀποβῆτε τέλει διδάσκαλοι.

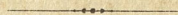
θύ
 άπ
 θά
 άπ
 κέ
 ή
 τ
 π
 ό
 κ
 ά
 ν
 ε
 έ
 τ
 λ

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Σελ.	4	στιχ.	7	κάτ.	άντι αὐτοῦ	γρ.	αὐτοῦ
»	8	»	10	άν.	» τόσον	»	τόσα
»	10	»	1	»	» συνδυάζομεν	»	συνδυ
»	17	»	9	κάτ.	» ἀπαραμείωτοι	»	ἀμείω
»	54	»	8	»	» ή	»	ή
»	94	»	15	άν.	» ἀρρήτως	»	ἀρρήκ
»	104	»	5	»	» οί	»	οί δέ

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Σελ.	4	στιχ.	7	κάτ.	ἀντί αὐτοῦ	γρ.	αὐτοῦ
»	8	»	10	ἀν.	» τόσον	»	τόσα
»	10	»	1	»	» συνδυάζομεν	»	συνδυ
»	17	»	9	κάτ.	» ἀπαραμείωτοι	»	ἀμείω
»	54	»	8	»	» ἦ	»	ἦ
»	94	»	15	ἀν.	» ἀρρήτως	»	ἀρρήκ
»	104	»	5	»	» οἱ	»	οἱ δὲ

ΠΡΟΣΕΦΕΡΕΤΑΙ

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Σελ.	4	στιχ.	7	κάτ.	ἀντί αὐτοῦ	γρ.	ἄνω
»	8	»	10	ἄν.	» τόσον	»	τόσα
»	10	»	1	»	» συνδυάζομεν	»	συνδυ
»	17	»	9	κάτ.	» ἀπαραμείωτοι	»	ἀμείω
»	54	»	8	»	» ἦ	»	ἦ
»	94	»	15	ἄν.	» ἀρρήτως	»	ἀρρήκ
»	104	»	5	»	» οἱ	»	οἱ δὲ

